

Peregrinus sum
Studies in Honour of Ferenc Postma

Photo: Koos en Marjan de Boer, Sárospatak 2014

PEREGRINUS SUM

Studies in History of Hungarian–Dutch
Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma
on the Occasion of his 70th Birthday

Edited by
Margriet Gosker, István Monok

Budapest – Amsterdam
2015

Typesetting editor
ILDIKÓ DETRE

ISBN 978-90-823852-0-5

On the Cover Page
Coccejus' Psalterium, Franeker, 1646
Photo: Jan Schot, Amsterdam 2013

CONTENTS

MARGRIET GOSKER	
Inleiding.....	7
ZSOLT GERÉB	
Das neutestamentliche Textuarium der Institutio von 1536	15
ISTVÁN BITSKEY	
Erasmiaanse omgangsvormen in schoolboeken uit Debrecen.....	25
JUDIT P. VÁSÁRHELYI	
Alte ungarische Übersetzungen in Holland und Ungarn bez. Siebenbürgen	35
DÁVID CSORBA	
Der geistige Horizont des ungarischen reformierten Pietismus: Professor Martonfalvi in Debrecen (1657–1681)	49
MIKLÓS LATZKOVITS	
Tandem: The one-word quotation	65
ELŐD ŐSZ	
In den Niederlanden akquirierte Calvin-Ausgaben aus siebenbürgischen Sammlungen	85
ISTVÁN MONOK	
The Readings of Hungarian Students during their Studies in the Netherlands in the Early Modern Period	93
PÉTER EREDICS	
Drie Hongaarse boeken uit de Amsterdamse drukkerij van Hendrik Smets (1735–1736).....	121
BÉLA ROZSONDAI–MARIANNE ROZSONDAI	
Zeugen der Wanderjahre und der Freundschaft – Das album amicorum des Ferenc Pápai Páriz d.J.	133

JÓZSEF KURTA	
Gone up in smoke: Vetsei István's translations of Ostervald's works, or: Who are the real translators of Ostervald's „Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'huy parmi-les chrétiens”?	143
RÓBERT OLÁH	
Volumes from the Library of Abraham Gronovius in Debrecen.....	149
GÁBOR PUSZTAI	
Een Hongaarse VOC-dienaar. De avonturen van András Jelky	161
LÁSZLÓ MARÁCZ	
János Bolyai in search for the perfect language: Hungarian	233
JÁNOS M. HERMÁN	
Over het zoeken naar en het ontstaan van contacten met Groen van Prinsterer door superintendent Lajos Zsarnay in 1863.....	249
MARGRIET GOSKER	
Bibliografie Prof. Dr. Ferenc Postma (* 30. 10. 1945)	263
Auteurs.....	291

Inleiding

Toen ik in 1970 Ferrens Postma wat dieper in de ogen keek, wist ik dat ik verliefd was op een Friese jongeman met een Hongaarse moeder en een vreemde naam, die hij wel vijf keer moest herhalen, eer ik hem kon onthouden. In 1980 maakten we kennis met János Hermán. Dat heeft verstrekkende gevolgen voor ons verdere leven had. “Jij bent een Hongaar, weet je dat wel?” zei János, en hij bad met ons, in het Hongaars. Een keerpunt. Op dat moment werd Ferrens Postma zich er van bewust, dat hij niet alleen een vaderland maar ook een moederland had. Hij realiseerde zich toen, dat hij de zoon was van Anne Gerrit Postma (1911–1995), geboren in Friesland, maar dat hij ook Postma Ferenc was, de zoon van Juliánna Tóth (1915–2002), geboren in de Semmelweiskliniek in Budapest (Baross utca 27) en gedoopt in Kálvin Téri Templom. Van toen af aan ging hij zijn Friese afkomst en zijn kerkhistorische belangstelling verbinden met zijn Hongaarse wortels.

Onze eerste reis naar zijn moederland vond plaats in 1984. We namen samen deel aan het congres over Zwingli in Debrecen, dat onder leiding stond van Tibor Bartha, de toenmalige gereformeerde bisschop aldaar. Het was nog in de rode tijd. Een jaar later, in 1985, werd in Friesland de stichting van de Franeker Academie (1585) herdacht. Sándor Ladányi kwam met zijn vrouw Borika naar Nederland, logeerde bij ons thuis in Amstelveen en hield een lezing in Franeker over de *Peregrinatio Hungarica*. In 1986 gingen we voor het eerst met het hele gezin naar Hongarije.¹ Zo is het allemaal begonnen en sindsdien heeft Ferenc zich ontwikkeld tot een echte *Peregrinus*. Al meer dan drie decennia lang reist hij meerdere malen per jaar heen en weer tussen zijn vaderland en zijn moederland. Hij vindt daarbij vele vrienden op zijn pad. Vanaf 1984 ging hij onderzoek doen in Hongaarse bibliotheken en archieven. In 1989 legde hij een voorbereidend examen af en op 16 oktober 1995 promoveerde hij *summa cum laude* aan de Károli Gáspár Református

¹ In 1986 gingen we naar Budapest (Újpest), in 1987 naar Budapest en Tisza-kécske, in 1988 naar Budapest, Agárd, Leányfalu en Tata, in 1989 naar Budapest, Pomáz, Balatonfüred en Tata, en in 1990 naar Budapest, Tata en Balatonfüred.

Egyetem [KGRE] in Budapest bij Sándor Ladányi en Kálmán Tóth. Zijn onderwerp: *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk (1585–1811) in het voetspoor van de Peregrinatio Hungarica*, een thema dat hem nooit meer zou loslaten.

De vrienden van het eerste uur, die ons in al die jaren het meest hebben bijgestaan, zijn Tibor Marjovszky en zijn vrouw Mária Kun. Zij zorgden ervoor dat niet alleen de dissertatie van Ferenc, maar in het jaar 2000 ook die van mij in het Hongaars vertaald werden.² Na de Wende in 1989 vatte Ferenc het plan op zijn onderzoek naar Roemenië uit te breiden.³ Hij maakte in zijn eentje avontuurlijke reizen naar het verre Erdély (Zevenburgen) en kwam meestal na zes weken vol spannende verhalen thuis. In 1995 ging ik zelf voor het eerst mee naar Kolozsvár, waar het honderdjarig bestaan van het Protestants Theologische Instituut uitbundig werd gevierd. Hier liggen de wortels van onze nu twintigjarige vriendschap met Zsolt Geréb en zijn vrouw Elisabeth.

In 1997 kreeg Ferenc zijn leerstoel aan de theologische faculteit van de KGRE. Hij zette zijn wetenschappelijk onderzoek voort en ging gastcolleges geven aan verschillende theologische en literaire faculteiten (Szeged, Debrecen, Kolozsvár, Sárospatak en Nagykovács).⁴ Hij nam met

² M. Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie. De betekenis van de Lima-Ambtstekst voor de voortgang van de oecumene en de doorwerking in de Nederlandse SoW-Kerken*, Delft/Budapest 2000 [Dissertatie KGRE].

³ Cf. F. Postma, in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* [Amsterdam], 1994 en 1995, respectievelijk in: *Könyv és Könyvtár* [KLTE/DE Debrecen], 1998 en 1999.

⁴ Sinds 1997 geeft hij gastcolleges over de Peregrinatio Hungarica aan de KGRE Budapest (Ferenc Szűcs en Péter Balla); in Szeged (Bálint Keserű en Mihály Balázs, 1997, 1999, 2013); aan de universiteit van Debrecen (István Bitskey en Gábor Pusztai, 2001, 2008, 2010, 2010, 2011, 2011, 2012, 2012, 2013, 2013, 2013, 2014); aan het Protestants Theologisch Instituut in Kolozsvár in Roemenië (Zsolt Geréb en Dezső Buzogány, 2002); aan het Ref. Kollégium [SRTA] in Sárospatak (Dénes Dienes en Sándor Enghy, 2011, 2014); aan het Ref. Kollégium [DRHE] in Debrecen (Károly Fekete Jr. en Béla Baráth, 2013); aan de KGRE, Faculty of Teacher Training, in Nagykovács (Ferenc Pap, 2013); aan de ELTE, Néderlandisztika Tanszék in Budapest (Judit Gera en Orsolya Réthelyi, 2014). Hij hield lezingen over hetzelfde thema bij het jubileum van de Teleki Téka (Marosvásárhely, Roemenië, 2002); bij een boekhistorische conferentie in Sárospatak (in de Nagykovács, samen met August den Hollander, 2003); bij twee conferenties in de Nationale Széchényi Bibliotheek in Budapest (István Monok, 2006 und 2007), bij drie conferenties in de universiteit van Debrecen

grote toewijding deel aan promoties van verscheidene Hongaarse promovendi⁵ en gaf met veel plezier enthousiaste interviews over zijn geliefde onderwerp. Hij kwam zelfs enkele malen aan het woord op Duna TV (in 1995, 2001, 2005 en 2006) en voor Radio Debrecen (in 2008). Een hoogtepunt, dat we samen konden meemaken was de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de Teleki Bibliotheek in Marosvásárhely (Roemenië) in 2002. In 2004 werkte Ferenc samen met Marianne en Béla Rozsondai aan de *Pápai Páriz Ferenc Website* van de Magyar Tudományok Akadémia in Budapest. In hetzelfde jaar verzorgde hij samen met August den Hollander en István Monok de tentoonstelling *Cultural Relations between Holland and Hungary in the 17th-18th Century* in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Een ander hoogtepunt mochten we samen beleven in 2005. In dat jaar werd het honderdvijftigjarig bestaan van de KGRE in Budapest gevierd. Nooit zal ik het diner vergeten in het beroemde (toen nog niet geheel gerestaureerde) zomerpaleis van koningin Erzsébet (Sissy) in Gödöllő, waarbij ook onze toenmalige minister-president Jan Peter Balkenende aanzat.

Ferenc Postma is op vele fronten actief. In 2009 was hij het, die de zomerexcursie naar Budapest van het *Nederlands Genootschap van Bibliofielen* inhoudelijk verzorgde, samen met respectievelijk István Monok, László Boka, Marianne Rozsondai, László Szögi, István Diós, Gabriella Hubert en Ágnes Berecz.⁶ Ook hebben we samen in de loop der jaren een aantal diaconale projecten opgezet om vanuit Nederland hulp te bieden aan Hongarije, waar wij dat nodig vonden.⁷ Vanwege zijn grote

(Gábor Pusztai, 2007, 2008 en 2012); bij het *Nicolaus Kis Symposium* in Misztótfalu (Református Templom, 9-10-2011), bij het *Pro Memoria Symposium* in Utrecht (1-12-2012), bij de presentatie van de *Webexpo Crossing the Borders* in Amsterdam (UB VU, 22-2-2013), en bij de opening van de tentoonstelling *Rembrandt and the Dutch Golden Age* in Budapest (in het Szépművészeti Múzeum, 31-10-2014).

⁵ Zo was hij betrokken bij promoties van Hongaren aan de universiteiten van Amsterdam (VU), Groningen (RUG), Utrecht (UU), Kampen (PThU), Budapest (KGRE) en Debrecen. Hij was in Debrecen opponent bij de promoties van Péter Eredics (2006) en Réka Bozzay (2007).

⁶ Cf. *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen*, Band XVII: 2009 (Amsterdam 2010), pp. 14-20.

⁷ De Samen-op-Weg gemeente van Amstelveen organiseerde in 1990 een actie voor het vernieuwen van de keuken van het *Erholungsheim voor predikanten* in

verdiensten voor zijn moederland werd aan Ferenc Postma in 2011 in Den Haag het gouden kruis van verdienste van de Republiek Hongarije uitgereikt door de Hongaarse ambassadeur Gyula Sümeghy. In 2012 schonken wij onze Postma-Gosker-Bibliotheek (PGB) – inclusief al het gevonden Franeker drukwerk – aan de Vrije Universiteit te Amsterdam⁸ en in 2014 schonken wij onze moderne vakbibliotheken aan het Gereformeerde Collegium in Sárospatak. In 2013 werkte Ferenc mee aan de Webexpo: *Crossing the Borders. Dutch-Hungarian Book Culture in the 17th and 18th Century*, samengesteld voor de UBvU in Amsterdam en de Nationale Széchényi Bibliotheek (OSzK) in Budapest. Eveneens in 2013 ontving hij de onderscheiding *Pro Cooperatione* van de Hongaarse Academie van Wetenschappen (afdeling Debrecen) uit handen van István Bitskey. In 2014 werd hem de titel *Professor Honoris Causa* toegekend door de Theologische Academie van Sárospatak bij monde van Szilveszter Füsti-Molnár. Eveneens in 2014 verkreeg hij de Károli Erepenning (*Károli Emlékérem*) van de KGRE Budapest uit handen van Péter Balla.

Dat Ferenc Postma veel vrienden in Hongarije heeft en met zeer velen heeft samengewerkt moge blijken uit de veelsoortige en rijke inhoud van dit boek. De opzet van de bundel is zodanig, dat de afzonderlijke hoofdstukken steeds achtereenvolgende kerkhistorische periodes beslaan.

Balatonfüred; in 1994 was er een actie voor een *jeugdthonk* in Szászrégen (Roemenië); de Protestantse Gemeente Venlo organiseerde de actie '*Koken met sterren*' voor de renovatie van de keuken van het Albert Schweitzerhuis in Budapest; de Protestantse Gemeente Gennep collecteerde in 2014 en 2015 voor de *algehele renovatie* van het Albert Schweitzerhuis; in 2010 had de Protestantse gemeente Venlo dat ook al gedaan, evenals de Protestantse gemeente van Boxmeer in 2012; de protestantse Gemeenten van Roermond, Gennep, Venray en Venlo deden in 2014 mee aan de actie *Honing voor Göncruszka*.

⁸ http://cat.ubvu.vu.nl/webopac/List.csp?SearchT1=Postmagosker&Index1=Keywordsbib&Database=2&BoolOp2=AND&SearchT2=&Index2=Keywordsbib&BoolOp3=AND&SearchT3=&Index3=Keywordsbib&BoolOp4=AND&SearchT4=&Index4=Keywordsbib&Year1=&Year2=&NumberToRetrieve=25&OpacLanguage=dut&SearchMethod=Find_2&SearchTerm1=Postma-gosker&SearchTerm2=&SearchTerm3=&SearchTerm4=&Profile=Default&PreviousList=Start&PageType=Start&EncodedRequest=y0*B1*EE*B1p*8E*9B*AEt*D9*EA7*B7*0B*AC&WebPageNr=1&WebAction=NewSearch&StartValue=1&RowRepeat=3&MyChannelCount=

István Bitskey (Debrecen) schrijft een interessant artikel over de aanwijsbare invloed, die het gedachtegoed van de grote geleerde Desiderius Erasmus uit de lage landen heeft gehad op Hongaarse Gereformeerde schoolboeken uit Debrecen in de periode 1591–1610. De geest van Erasmus sijpelde door in die schoolboeken en opvattingen van de geleerde meester werden op deze manier gepopulariseerd. Zoals eerst Tivadar Thienemann en later Tibor Klaniczay hebben opgemerkt daalde de leer van Erasmus “van de vorstelijke hoven neer in de kleine klaslokalen.”

De Zevenburgse nieuwtestamenticus Zsolt Geréb (Koložsvár) beschrijft in zijn bijdrage hoe de jonge Johannes Calvijn in zijn *Institutio* van 1536 het Nieuwe Testament als uitgangspunt neemt voor zijn christelijke geloofsleer.

Judit Pójjákné Vásárhelyi (OSzK Budapest) laat zien hoe en waarom er ten tijde van de bloeitijd van de *Peregrinatio Hungarica* (1623–1660) vele vertalingen in het Hongaars zijn verschenen, zowel in Nederland als in Hongarije, respectievelijk Zevenburgen. De eerste Hongaarse studenten begonnen in 1623 aan Nederlandse universiteiten te studeren. Zij brachten in de loop der tijden de in Nederland opgedane kennis mee terug naar hun vaderland en vertaalden een groot aantal relevante teksten in hun eigen moedertaal.

Dávid Csorba (Debrecen) gaat in zijn bijdrage in op het leven en werk van professor Martonfalvi (1657–1681) in Debrecen en op de geestelijke horizon van het Hongaarse Gereformeerde Piëtisme. György Martonfalvi Tóth wordt door hem getekend als hét voorbeeld van een vroom en godvruchtig man, een memorabele, ja een zeldzame zwaan in de Reformatiestad Debrecen, in het plaatselijk Collegium en ook in het hele ‘Hongaarse Sion’.

Een geheel andere bijdrage levert Miklós Latzkovits (Szeged). Hij onderzoekt welke inscripties er zo al voorkomen in *alba amicorum* van de 16e–18e eeuw, die voor Hongarije relevant zijn (1626–1780) en schenkt daarbij vooral aandacht aan inscripties en motto’s, die slechts uit één enkel woord bestaan, zoals het Latijnse ‘*tandem*’. Vaak heeft zo’n enkel woord een meervoudige betekenis. *Tandem* staat dan voor: *Tibi Aderit Numen Divinum, Expecta Modo* (“God helpt u, wacht geduldig af”).

Előd Ősz (Koložsvár) is een andere Zevenburger, die zijn onderzoek op Calvijn betreft. Hij gaat na welke Calvijn-uitgaven tijdens de *Peregrinatio Hungarica* na lange omzwervingen in Zevenburgse boekenverzamelingen zijn terecht gekomen, doordat ze uit Nederland naar huis zijn meegenomen door de Hongaarse *Peregrini*.

István Monok (MTAK Budapest) gaat in zijn bijdrage in op de vraag wat Hongaarse studenten zoals bijvoorbeeld Mihály Bethlen (1673–1706), die in Franeker studeerde, Pál Teleki (1677–1731), die in Franeker en in Groningen studeerde, Pál Jászberényi (cca. 1630–1669), die in Utrecht, Franeker en Groningen studeerde, Tamás Gyarmati (? – 1717), ook Franeker, Sámuel Kaposi Juhász (1660–1713), Utrecht en Leiden, Miklós Apáti Madár (1662–1724), Leiden, Franeker, Utrecht, etc., tijdens hun studietijd in Nederland gedurende de vroegmoderne periode zo al hebben gelezen en vergelijkt dat met wat studenten uit andere landen toen lazen.

Péter Eredics (Debrecen/Rijswijk) schrijft in zijn bijdrage over drie Hongaarse boeken uit de Amsterdamse drukkerij van Hendrik Smets. De verschijning van de drie *ungarica* in de Amsterdamse Smetsdrukkerij in 1735 en 1736 staan niet los van elkaar. György Buzinkai die als arts in Amsterdam werkzaam was, heeft voor zijn vertaling *Az elveszett bünös megkerestetett és megtartatott* een (betaalbare) drukker gevonden in de persoon van Smets. Nog in hetzelfde jaar liet hij ook de door hem geschreven (of eventueel vertaalde) catechismusuitgave *A' Christus tudományának kezdetire valo hét napi oktatás* vervaardigen. Het was waarschijnlijk ook weer Buzinkai die aan zijn studievriend Zsigmond Borosnyai heeft voorgesteld om zijn *Az igaz keresztény embernek papi tiszttiröl* in 1736 bij Smets uit te geven.

Marianne en Béla Rozsondai (Budapest) beschrijven de vorm en de inhoud van het *album amicorum* van Ferenc Pápai Páriz de Jongere. Het gaat om een bijzonder interessant document, dat ons veel inzicht geeft in de Europese culturele betrekkingen van de betreffende tijd. Het album bevindt zich nu in de afdeling voor handschriften en oude boeken van de Bibliotheek van de Hongaarse Academie van Wetenschappen in Budapest. Het album van Pápai Páriz is van het eenvoudige type, dat 240 blanco bladzijden bevat. Voor en achterzijde van de band zijn op dezelfde manier versierd. Het is waarschijnlijk in Zevenburgen gebonden en op de rug van de vergulde (barokke) boekband staat behalve de naam van de eigenaar ook het jaartal 1707. In het album hebben 120 mensen hun eigen persoonlijke inscriptie geschreven en elke bijdrage vertelt een eigen verhaal. De overige bladzijden zijn leeg gebleven.

In rook opgegaan? Dat is de centrale vraag in het artikel van de Zevenburger József Kurta (Kolozsvár). Wat is er gebeurd met de vertalingen in het Hongaars van het werk van de Zwitserse theoloog Jean Frédéric Ostervald (1663–1747) door István Vetsei? Volgens hem zelf ging zijn eigen werk in rook op, toen er in Debrecen plotseling nog

een vertaling van hetzelfde boek bleek te zijn verschenen. Maar wie is István Vetsei?

Róbert Oláh (Debrecen) schrijft over specifieke boeken uit de bibliotheek van Abraham Gronovius, die invloed kregen in Debrecen en die getuigen van de hechte band die heeft bestaan tussen Hongaarse en Nederlandse Gereformeerden. Niet alleen vanwege de *Peregrinatio Hungarica*, maar ook vanwege de impact die het totale boekenbestand van de Lage Landen in Hongarije gehad heeft.

De Zevenburger János Hermán (Nagyvárad/Zwolle) heeft weer een heel ander interessant thema bij de kop. Hij schrijft over het zoeken naar en het ontstaan van contacten tussen de Nederlandse antirevolutionaire staatsman en historicus Guillaume Groen van Prinsterer en de Hongaarse Gereformeerde Superintendent Lajos Zsarnay rond het jaar 1863.

Een waar avonturenverhaal over een Hongaarse VOC-dienaar in Oost-Indië schrijft Gábor Pusztai (Debrecen). Het gaat over een zekere András Jelky, afkomstig uit Baja in Hongarije, die in Nederland dienst neemt bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Maar heette hij nu in werkelijkheid Jelky, Jilka of Jelleke?

László Marác (Utrecht/Amsterdam) neemt ons mee in de wereld van de perfecte Hongaarse taal. János Bolyai (1802-1860) leefde en werkte in Transylvanië, dat toen deel uitmaakte van het Koninkrijk Hongarije. Bolyai streefde er naar een nieuwe perfecte taal te construeren om de internationale (wetenschappelijke) communicatie te verbeteren. Zijn werk is ook van belang om de structuur van de eigen Hongaarse taal beter te begrijpen.

Graag wil ik mijn grote dank uitspreken aan Péter Eredics, die het artikel van István Bitskey in het Nederlands heeft vertaald, aan ds. Harvey Richardson, die de Engelse bijdragen heeft gecorrigeerd en aan Klaus Schmidt, die hetzelfde deed voor de Duitstalige artikelen. I really want to thank the Reverend Harvey Richardson for his contribution in correcting the English texts. Ich danke auch sehr Klaus Schmidt für die Korrektur der deutschen Texte.

Dit boek heeft de titel: *Peregrinus sum*. Een *Peregrinus* is altijd onderweg. Wie zeventig jaar mag worden is een gezegend en een dankbaar mens. Zeker als je in je leven aan je roeping hebt kunnen beantwoorden. Ferenc Postma heeft zijn werk in Hongarije gezien als iets waartoe hij zich specifiek geroepen voelde. De vele reizen naar Hongarije hebben hem gemaakt tot een *Peregrinus*, die zich er met

passie en overtuiging voor heeft ingezet de protestantse Peregrinatio Hungarica na te vorsen en aan het licht te brengen. De zeventigste verjaardag vieren betekent ook: weten, dat van de aardse levensreis het grootste deel is afgelegd. *Wij hebben hier geen blijvende stad, maar we zijn op weg naar wat komt.* Moge God ons geven, dat wij die weg naar onze bestemming nog vele jaren samen vreugdevol mogen gaan onder de zegen van de Eeuwige.

Das neutestamentliche Textuarium der *Institutio* von 1536

Wir wollen in unserem Aufsatz darüber sprechen, wie der junge Calvin beim Schreiben der *Institutio* von 1536 das Neue Testament als Grundlage benutzt und wie er darauf den christlichen Glauben und die Christenlehre gebaut hat.

Zuerst müssen wir feststellen, dass Calvin die gesamte Heilige Schrift schon damals nur als einzige Quelle und Basis für den christlichen Glauben erkannt hatte. Alles andere, sogar die Lehre der Kirchenväter, kann und wird nur insoweit in Betracht kommen, als sie auf der Heiligen Schrift beruht. Ohne es wörtlich auszusprechen, lässt hier Calvin schon in seinem ersten Hauptwerk das Prinzip des *Sola Scriptura* gelten. Er sieht dort die Ursache des Verderbens des christlichen Glaubens, wo die Kirche im Laufe der Jahrhunderte von diesem Grund abgewichen war.

Das Vorwort der *Institutio* von 1536 ist ein an den französischen König Franz geschriebener Brief. Er erklärt in diesem Brief, dass er mit dem Schreiben seines Buches das Ziel verfolgte, auf dem Grund der Offenbarung Gottes, wie sie in der Heiligen Schrift bezeugt ist, zu zeigen, woran der Christenmensch zu glauben hat. Damit will er auch bestätigen, dass die Nachfolger der Reformation, wie auch er selbst, keinen neuen Glauben lehren, sondern dem einzigen rechten Glauben folgen, der auf der Heiligen Schrift beruht. So hat die *Institutio* teilweise auch ein apologetisches Ziel.

Wenn wir die neutestamentlichen Gründe der *Institutio* erforschen, müssen wir klar sehen, dass die Heilige Schrift nach der Lehre unseres Reformators eine einzige Einheit bildet. Das bedeutet, dass das Alte und das Neue Testament miteinander in organischer Einheit stehen. Natürlich gibt es zwischen den beiden nicht nur Einheit, sondern auch Unterschied. Über diese Frage spricht Calvin ausführlich in der zweiten Ausgabe 1559. Calvin betonte diese Grundprinzipien bezüglich den zwei Testamenten schon in der ersten Ausgabe der *Institutio*. Bei der Erörterung jeder These kann man feststellen, dass beide Testamente über dieselbe Offenbarung Gottes sprechen, deren Erfüllung Jesus Christus ist. Der Unterschied besteht darin, dass das Alte Testament über jene Ver-

heissungen spricht, die sich auf den Erlöser beziehen, während das Neue Testament die Erfüllung dieser Verheissungen in dem Fleisch gewordenen Wort zeigt. So können die beiden Testamente voneinander nicht isoliert werden. Man kann sie nicht voneinander getrennt ansehen, sondern sie müssen in dieser Einheit und Verschiedenheit betrachtet werden.

Beim Lesen der *Institutio* kann man erkennen, dass Calvin unter anderem auch viel von Luther und Melanchthon lernt, deren Bücher kennen zu lernen er Gelegenheit hatte. Aber es kann auch ein Unterschied zwischen ihnen erkannt werden, der darin besteht, dass Calvin die Einheit der beiden Testamente klarer sieht als Luther und Melanchthon.

Schon das Inhaltsverzeichnis bezeugt, dass Calvin in diesem Werk keine systematische Dogmatik entwerfen will. Er blickt nur auf jene Fragen hin, die der Lehre der römischen Kirche und den Irrlehrern gegenüber, die in der Zeit der Reformation erschienen waren, formuliert werden mussten.

Im Folgenden werden wir von Kapitel zu Kapitel schreitend sehen, wie Calvin das Neue Testament für die Entfaltung des christlichen Glaubens als Basis benutzt.

1. Das erste Kapitel spricht vom *Gesetz*. Schon zu Beginn ist zu bemerken, dass der einleitende Gedanke der *Institutio* von 1559 auch hier zu finden ist: „Eigentlich besteht die ganze heilige Wissenschaft aus diesen zwei Teilen: aus der Erkenntnis Gottes und unseres Selbst.“¹ Hier ist zu bemerken, dass Calvin für die Erkenntnis Gottes mehr alttestamentliche als neutestamentliche Stellen zitiert. Bei der Kenntnis des Gesetzes muss klar werden, wer Gott und wer der Mensch ist. Zunächst zeigt er, wie der zum Ebenbild Gottes geschaffene Mensch infolge seiner eigenen Sünde von Gott getrennt wurde. Infolge des Sündenfalls „sind wir alle Gottes Zornes Söhne... und wir alle rennen in Tod und in Gefahr.“² Zur Bestätigung des Gesagten zitiert er schon neutestamentliche Stellen: Epheser 2,3; Römer 3,19–23. Durch den Sündenfall ist der Mensch die Beute des Todes und der Verdammnis geworden, von denen er sich aus eigener Kraft nicht befreien kann. Er ist unfähig, auch seine eigene Verdorbenheit zu erkennen. So können wir den Willen Gottes und seine Person wie auch uns selbst nur aus seiner Offenbarung erkennen. Deswegen gibt uns Gott sein Gesetz „um uns die vollkommene Gerechtigkeit (*iusti-*

¹ Kálvin János *Institutioja* (1536), Fordította Victor János, Bevezető tanulmányokkal ellátta Révész Imre, Vasady Béla, Budapest, 1955, 23.

² Kálvin J. : *idem* 25

tia) zu lehren, damit wir erfahren, woraus sie besteht, und wie man dieser Wahrheit gerecht werden kann. Nämlich nur so, wenn wir in Gott verwurzelt sind und alle unsere Gedanken, Wünsche und Taten auf Gott richten.”³ Im Gesetz „können wir unsere Sünden und Verdammnis betrachten, genau so, wie uns die Unreinheit und die Flecken unseres Gesichts in einem Spiegel sichtbar werden.”⁴ Von Calvin wird schon hier die Grundthese der Reformation betont: „Wir alle sind dem Fluch und dem ewigen Todesurteil ausgesetzt, deswegen müssen wir für unser Heil einen anderen Weg suchen, nicht einen solchen, der uns etwa durch unsere eigenen Taten zur Gerechtigkeit (*iustitia*) führen würde. Der gesuchte Weg ist die Vergebung unserer Sünden.”⁵ Man kann beobachten, wie Calvin die grosse Frage des Menschen schon im Alten Testament sieht, aber er findet dafür die Lösung im Neuen Testament. Die Frage lautet: Wie kann sich der Mensch von Gottes Zorn befreien, der wegen der Sünde auf uns lastet, und deren Folgen unser ganzes Leben bedrücken? Das ist schon auch im Alten Testament klar zu sehen, aber die Antwort steht im Neuen Testament vor uns. Denn das Zeugnis wird dafür im Neuen Testament abgelegt, dass Gott uns die Fülle seiner Gnade und die Vergebung der Sünden durch Jesus Christus gibt. Bei dieser Frage zitiert Calvin gänzlich Stellen aus dem Neuen Testament.⁶ In dieser Erörterung steckt das Hauptmerkmal von Calvins Auffassung: Jesus Christus hat uns durch sein Leiden und seinen Tod die Vergebung der Sünden und die Erlösung erlangt, er hat in seinem Körper die Strafe der Sünden erlitten, um uns davor zu retten. Durch ihn bekommen wir den Heiligen Geist, der uns zur Neugeburt hilft. Durch Jesu Christi Gnade gewinnen wir ein neues Leben. „In unserm Herrn Christo Jesu gibt und bietet uns Gott aus Gnade die Vergebung unserer Sünden, den Frieden mit Gott, die Versöhnung, sowie das Gnadengeschenk des Heiligen Geistes an, wenn wir diese Geschenke mit festem Glauben annehmen und empfangen...”⁷ „Mit einem Wort, wenn wir mit Christus in Gemeinschaft sind, dann besitzen wir all jenen himmlischen Schatz und alle Gaben des Heiligen Geistes, die uns zur Seligkeit und zum Leben führen.”⁸ Man könnte

³ Kálvin J. : *idem* 25

⁴ Kálvin J. : *idem* 25

⁵ Kálvin J. : *idem* 26

⁶ Kálvin J. : *idem* 27–28

⁷ Kálvin J. : *idem* 27

⁸ Kálvin J. : *idem* 27

sagen, dass Calvin mit diesen Erörterungen die *vollständige Botschaft* des Neuen Testaments zusammenfasst.

Im Kapitel über das Gesetz erklärt er die Zehn Gebote. Vom Gesichtspunkt unseres Themas aus ist besonders zu beobachten, dass der Erfüller des Gesetzes nicht der Mensch, sondern Jesus Christus ist. Nur jener Mensch kann das zweite Gebot verstehen und erfüllen, der Gott in seiner durch Jesus Christus gegebenen Offenbarung kennenlernt, so sehr, dass er von Gott gelehrt wird (Joh 6,45).

Bei der Deutung des dritten Gebots wird ersichtlich, dass Calvin es auf Grund der Bergpredigt erklärt (Matth 5,37). Das vierte Gebot, das über den Sabbat handelt, hat sich in Jesus Christus erfüllt, „dessen Herrschaft das Gewissen mit Frieden und Ruhe beschenkt hat (Joh 14,26; Eph 3,16–17; 1 Kor 3,16; Röm 8,14). Dieses ist der wahre Sabbat, denn jener Sabbat der Juden war nur ein Symbol und der vorwärts geworfene Schatten des Jetztigen.“⁹ Die Bedeutung des Sonntags wird von Calvin ganz im Licht des Neuen Testaments erklärt (Gal 4,9–10; Kol 3,16). Genau so wird das fünfte Gebot auch ins Licht des Neuen Testaments gestellt (Eph 6,1 ff.; Matth 15,3–6). Auch das 6. Gebot wird auf Grund der Bergpredigt gedeutet (Matth 5,44). Nach der Bergpredigt genügt es nicht, keinen Menschen getötet zu haben, sondern wir müssen auch unsere Feinde lieben, wie Gott uns liebt. Derselbe neutestamentliche Zusammenhang ist auch bei der Erklärung der übrigen Gebote zu sehen.

Zum Schluss weist Calvin darauf hin, dass die Substanz der Zehn Gebote die Liebe zu Gott und dem Mitmenschen ist. Daran knüpft er die Mahnung auf Grund des Neuen Testaments: „Das Gesetz Gottes gebietet und verbietet nicht nur äussere Taten, sondern erstreckt sich auch auf unsere Gedanken und auf die innersten Gefühle unseres Herzens.“¹⁰ Es genügt nicht, die Gebote äusserlich einzuhalten, man muss sie innerlich erfüllen. In diesem Zusammenhang betont er, dass Jesus Christus, der der einzige wahre Erfüllter der Gebote ist, zugleich auch ihr bester Deuter ist. Aber Jesus Christus ist nicht nur Beispiel und Lehrer, sondern er ist der auferstandene Herr, der ewig lebt und uns durch sein Wort und seinen Heiligen Geist zum innerlichen Einhalten des Gesetzes verhilft. Calvin gibt in diesem Zusammenhang eine gute Erklärung der Bergpredigt. Man muss erwähnen, dass Calvin die Deutung des christlichen Glaubens in dem Masse auf die ganze Heilige Schrift baut, dass bei ihm

⁹ Kálvin J. : *idem* 35

¹⁰ Kálvin J. : *idem* 43

Dogmatik und Schriftdeutung sich auf die glücklichste Weise verbinden. Calvin fasst seine Lehre über das Gesetz in Gal 3,24 zusammen: *Also ist das Gesetz unser Zuchtmeister,...dass wir durch den Glauben gerecht würden.*

2. Das zweite Kapitel spricht vom *Glauben* und erklärt das Apostolische Glaubensbekenntnis. Dieses Kapitel wird vorwiegend auf dem Neuen Testament aufgebaut, und auch die alttestamentlichen Texte werden in neutestamentlichem Zusammenhang gedeutet. In diesem Kapitel wird die Heilige Dreieinigkeitslehre dargelegt. Doch jetzt werden wir uns mit dieser Frage ausführlich nicht beschäftigen. Hier möchten wir nur darauf hinweisen, dass die Reformation von der traditionellen Kirchenlehre nicht alles abgelehnt hat, sondern nur solche Lehren, die von der Heiligen Schrift her nicht zu bestätigen gewesen waren. Alle traditionellen Lehren, die auf der Heiligen Schrift beruhen und deren richtiges Verständnis fördern, wurden bewahrt.

Im IV. Teil des zweiten Kapitels ist von der Kirche die Rede, von der Vergebung der Sünden und vom ewigen Leben. Es ist interessant festzustellen, dass die *Institutio* 1536 in keinem separierten Teil die Frage der Prädestination behandelt. Das geschieht vielmehr im Rahmen der Lehre über die Kirche. Man muss darauf hinweisen, wie christozentrisch die Lehre Calvins über die Kirche und die Erwählung ist. Nach Calvin bedeutet die Lehre der Erwählung keine Unsicherheit, denn in der Erwählung sollen eben die Barmherzigkeit und Gnade Gottes ausgedrückt werden. Diese Lehre bedeutet nach Calvin für uns die Sicherheit des Heils und für andere die gute Hoffnung.

Weiter kann beobachtet werden, dass es in der *Institutio* 1536 kein Extrakapitel über die letzten Dinge, d.h. über die Eschatologie zu finden ist. Aber wir erhalten im Rahmen des dritten Teils eine schöne, kurze Erörterung über die Frage der Auferstehung und des ewigen Lebens. Wir könnten uns fragen, warum Calvin die Eschatologie so kurz behandelt. Die Erklärung dafür ist, dass Calvin, ähnlich den anderen Reformatoren, in erster Linie gegen die in der römischen Kirche verbreiteten Irrlehren kämpfen musste. Deswegen erörtert er ausführlich die Frage der Gerechtigkeit, wobei er auf der Grundlage des Neuen Testaments die Bedeutung des Prinzips *Solus Christus, Sola Gratia, und Sola Fide* betont. In der *Institutio* 1559 beschäftigt er sich mit dieser Frage etwas ausführlicher. Er erörtert ausführlich seine Lehre über die letzten Dinge in seinen Kommentaren im Laufe der Erklärung der alt- und neutestamentlichen Bücher. (Siehe 1 Kor. 15; 1 Thess 4 ; Matth 25).

Wir müssen mit Bedauern feststellen, dass Calvin keinen Kommentar zur Offenbarung geschrieben hat. In der *Institutio* 1536 zitiert er kaum aus dem Buch der Offenbarung, insgesamt nur siebenmal. Das ist damit zu erklären, dass die Kirchen der Reformation erst später mit jenen Irrlehren in Verbindung kamen, die sich auf dem Missverständnis des Buches der Offenbarung beruhten.

Calvin deutet auf den neutestamentlichen Begriff des Glaubens hin, wenn er betont, dass „der Glaube nicht ohne Folgen bleiben kann, gleich gesellen sich dazu die Hoffnung und die Liebe. Wenn diese beiden fehlen, dann sprechen wir vergeblich, wenn noch so klug und beredt über Glauben, dennoch haben wir keinen Glauben.“¹¹ Glaube, Hoffnung und Liebe werden von ihm miteinander in einer Einheit gesehen. Dieser Glaube ist die Gabe des Heiligen Geistes (1 Kor 4,7).

3. Das dritte Kapitel spricht vom Gebet, in dem er das Gebet des Herrn deutet. Bei der Erörterung dieser Frage gibt er eine Übersicht über das ganze Neue Testament, wo er alle Bibelstellen beachtet. Im Mittelpunkt seines Kommentars steht die Bibelstelle Hebr 4,14–16, wo von Jesus Christus als einzigem Hohepriester die Rede ist, der für uns den Weg zum Gnadenstuhl Gottes eröffnet hat: „Wenn wir in Christi Namen mit Vertrauen zum Gnadenstuhl treten können, werden wir Barmherzigkeit empfangen und Gnade finden zu der Zeit, wenn uns Hilfe not sein wird.“¹² Auch bei der Frage des Gebets wird die Bedeutung des *Solus Christus* gelten, wenn er auf Grund von 2 Kor 1,20 und Joh 14,6 betont, dass allein Christus der Weg zum Vater ist, nur durch ihn allein man den Vater ansprechen könne. Er weist jene Lehre ab, die ausser Christus auch andere Vermittler zwischen Gott und dem Menschen annimmt.

Weiter bezieht er sich auf die Bergpredigt, wo er zum Gebet mit reinem Herzen mahnt. „Das Gebet muss aus der Herzentiefe der Gefühle kommen.“¹³

4. Das vierte Kapitel spricht über die *Sakramente*. Auch hier wird hauptsächlich auf Grund des Neuen Testaments der richtige Begriff der Sakramente den Missverständnissen gegenüber geklärt: „Gott gebraucht, je nachdem, wie er es für notwendig hält, Mittel zu seiner Herrlichkeit... man darf das Vertrauen weder an die Sakramente binden, noch die Ver-

¹¹ Kálvin J. : *idem* 94

¹² Kálvin J. : *idem* 101

¹³ Kálvin J. : *idem* 107

ehrerung Gottes auf sie übertragen, sondern wir müssen uns, an ihnen vorbeigehend, mit unserm Glauben und Lob zu ihm erheben, denn er ist der Schöpfer der Sakramente und aller anderen Dinge."¹⁴ Auch hier ist Calvins Anhänglichkeit zum Neuen Testament daran zu erkennen, dass er nur zwei Sakramente annimmt: die Taufe und das Abendmahl. Auch bei deren Erörterung ist Calvins Lehre ganz christozentrisch. Beide Sakramente stehen in Verbindung mit Christi Tod und in beiden werden die durch ihn erlangten Gaben von Gott durch seinen Heiligen Geist bezeugt. Im Blick auf die Sakramente stellt Calvin mit reicher, neutestamentlicher Begründung die richtige Lehre den Irrlehren gegenüber, die sowohl in der mittelalterlichen Kirche als auch bei Sekten der Reformationszeit verbreitet waren.

5. Im fünften Kapitel erörtert er die Frage, dass jene bis jetzt allgemein dafür gehaltenen fünf anderen Sakramente keine Sakramente sind. Auch dieses Kapitel bestätigt, wie sehr sich Calvin am Prinzip des *Sola Scriptura* hängt.

6. Das sechste Kapitel spricht *Von der christlichen Freiheit, von der Macht der Kirche und von der staatlichen Verwaltung*.

Die Frage der Freiheit wird nicht vom politischem und gesellschaftlichem Gesichtspunkt aus behandelt, sondern aus der Sicht des Glaubens und der Sittlichkeit.

Die christliche Freiheit besteht aus drei Dingen:

Erstens: „Wenn der Mensch im Blick auf die Gerechtigkeit vor Gott zuversichtlich sein will, dann muss sich das Gewissen des Gläubigen über das Gesetz erheben und nicht mehr an die Möglichkeit der Gerechtigkeit durch das Gesetz denken.“¹⁵ „Das zweite Element der christlichen Freiheit besteht darin, dass das Gewissen nicht durch den Zwang des Gesetzes erfüllt, sondern eben von dessen Joch befreit wird, dem Willen Gottes freiwillig gehorcht. So wird der Mensch fähig sein, nach dem Befehl Gottes auf Grund der Liebe zu Christus, von einem inneren Impuls angespornt, frei zu handeln.“¹⁶ Calvin bezieht sich bei dieser Frage auf jene neutestamentlichen Stellen, wo gesagt wird, dass wir nicht unter dem Gesetz, sondern unter der Gnade stehen (Hebr 11,4-37; Röm 6,12-14). „Das dritte Element lautet so: Solche Dinge, die in sich weder gut

¹⁴ Kálvin J. : *idem* 130

¹⁵ Kálvin J. : *idem* 254

¹⁶ Kálvin J. : *idem* 255

noch schlecht sind, sollen uns vor Gott in unseren religiösen Gefühlen nicht stören, sondern wir sollen sie nach eigener Einsicht nützen oder sie ausschliessen.“¹⁷ Hier bezieht sich Calvin besonders auf Röm 14, besonders auf die Verse 14 und 22–23. Hier zitiert er auch aus 1 Tim 4,4 die Meidung der Speisen.

In diesem Kapitel überschaut Calvin aus ethischem Gesichtspunkt fast das ganze christliche Leben und zeigt, welche Taten aus dem christlichen Glauben stammen. Er zeigt, wie man die Gaben Gottes richtig benützen kann – z.B im Bereich der Speisen, der Getränke, der Musik und des Eigentums. Er belehrt hier wieder auf Grund des Neuen Testaments. So spricht er z.B. auf Grund von Philipper 4,11–12 von der Zufriedenheit, mit deren Hilfe man genug zu haben und auch Mangel zu leiden fähig ist.

Aufgrund des Neuen Testaments sagt er über die christliche Freiheit, dass sie nur so richtig gebraucht werden kann, wenn man damit vor den Mitmenschen keinen Anstoss erregt (1Kor 8,8; 10,25–32; Gal 5,13). Eben hier sagt er: wenn Menschen an Sachen, die auf Gottes Wort beruhen, Anstoss nehmen, wie sich die Pharisäer über Jesu Christi Rede ärgerten, dann soll man sich nicht um diesen Anstoss kümmern (Matt 15,12–14).

Im Kapitel über die christliche Freiheit spricht Calvin auch noch über die weltliche Obrigkeit. Deren Aufgabe ist „die Bestimmung jener Gesetze, denen gemäss der Mensch unter seinen Mitmenschen anständig und ehrlich leben kann“. Deswegen hält auch Calvin die Obrigkeit für Gottes Diener, welche Gott für seine Kinder zu ihrem Wohl gegeben hat. Darum muss man ihr in allem untertan sein, soweit ihre Verordnungen Gottes Worte nicht widersprechen (Röm 13). In seelischen und Glaubensfragen sind die Diener der Kirche zuständig auf Grund des Wortes Gottes die Lehre Christi so zu verkündigen, dass die Gläubigen der christlichen Freiheit gemäss leben können. Die Macht der kirchlichen Diener ist von geistiger Natur (2 Kor 10,4–5).¹⁸ Hier verwirft Calvin jene Bestrebung der mittelalterlichen Kirche, auch äussere weltliche Macht zu besitzen.

Calvin kritisiert jene zeitgenössischen Schwärmer, die die weltlichen Obrigkeiten für überflüssig und unrein halten (Kol 2,8).¹⁹

¹⁷ Kálvin J. : *idem* 257

¹⁸ Kálvin J. : *idem* 271

¹⁹ Kálvin J. : *idem* 299

7. Wenn wir die *Institutio* 1536 bis zu Ende gelesen haben, können wir mit Freude feststellen, dass es keine Frage des christlichen Glaubens und Lebens gibt, die von Calvin nicht aufgrund der gesamten Heiligen Schrift erörtert worden wäre. Es ist klar ersichtlich, dass für ihn auch das Alte Testament zum Worte Gottes gehört. Aber er sieht klar den Unterschied zwischen den beiden Testamenten. Das Alte trägt die Verheissung des Messias, während im Neuen Testament die Erfüllung der Verheissung vor uns steht. Die beiden Testamente sind aufeinander angewiesen, und deshalb kann keines ohne das andere existieren. Wie gut Calvin die Heilige Schrift kennt, kann man daran erkennen, dass er in Verbindung mit einigen Fragen alle in Frage kommenden Texte aufzählen kann. Die längeren oder kürzeren Erörterungen einiger Fragen waren davon abhängig, in wieweit diese Fragen in der Zeit der Reformation im Vorder- oder Hintergrund standen. Daher kommt es, wie auch im Verzeichnis der biblischen Zitate²⁰ sehen, dass er die Bücher der Bibel nicht in gleichem Mass benützt. Bei den Evangelien zitiert er am meisten aus Matthäus und Lukas. Bei den Briefen des Paulus wird meistens aus dem Brief an die Römer, aus dem 1 Korinther-Brief und aus dem Brief an die Epheser zitiert. Freilich zitiert er ausführlich aus dem Brief an die Hebräer, denn hier ist die Rede von der Hohenpriesterschaft und dem Versöhnungsoffer Christi, und diese Texte geben die Basis für die Frage der Gerechtigkeit. Seine Lehre über die letzten Dinge fehlt auch hier nicht, aber es wurde ihr keine so grosse Bedeutung beigemessen, wie sie es verdient hätte. Deswegen fehlt die Behandlung des Buches der Offenbarung.

²⁰ Kálvin J. : *idem* 387–399

Erasmiaanse omgangsvormen in schoolboeken uit Debrecen

Schrijven over de invloed, de receptie en de aanwezigheid in verschillende nationale culturen van Desiderius Erasmus, de voortreffelijkste humanist van de vroegmoderne tijd in de Lage Landen, is altijd een gedegen opgave voor de onderzoekers. In november 1986 werd in Wolfenbüttel een grote internationale conferentie gewijd aan de invloed van de Erasmiaanse geesteshouding in Europa. Uit de conferentiebundel blijkt, dat de intellectuele elite in bijna alle regio's van het continent bekend was met de geesteshouding van de humanist van het Noorden. Van Hongaarse zijde heeft Ritoókné Ágnes Szalay onderzocht welke Hongaarse humanisten in de 16e eeuw van de filologische, theologische, politieke en mentaliteitsvormende opvattingen van de *princeps litteratorum* uit de Lage Landen op de hoogte waren en die meer of minder hebben nagevolgd.¹ Volgens haar hebben sommigen van hen zijn werken gelezen en zijn ideeën overgenomen. Anderen hebben ook met hem gecorrespondeerd (Johann Henckel, István Brodarics, Miklós Oláh) en een aantal van hen heeft Erasmus persoonlijk ontmoet (Jacobus Piso, János Antoninus). Het is algemeen bekend dat András Dudith tijdens het Concilie van Trente de werken van Erasmus hartstochtelijk verdedigd heeft. Ook weten we dat Hongaarse bijbelvertalers in de jaren dertig van de 16e eeuw gebruik hebben gemaakt van de *Novum Testamentum*-editie en de aantekeningen van Erasmus. Recente vakliteratuur benadrukt dat de vertalers ook de parabolisch-metaforische stijl en zelfs de theologisch-filosofische opvattingen van hun leermeester overgenomen hebben.²

¹ Ágnes RITOÓKNÉ SZALAY, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des XVI. Jahrhunderts*, in *Erasmus und Europa: Vorträge*, Hg. August BUCK, Wiesbaden, Harrasowitz, 1988, 112-114 (Wolfenbütteler Renaissanceforschung, 7). Dit artikel is dankzij het OTKA K 101 840-project tot stand gekomen.

² Pál ÁCS, *The Reception of Erasmianism in Hungary and the Context of Erasmian Program. The „Cultural Patriotism” of Benedek Komjáti*, in: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early*

Onderzoek heeft al uitgewezen dat de opvattingen van Erasmus de intellectuele elite in het Karpatenbekken in de 16^e eeuw niet onbekend waren. Ook is duidelijk geworden dat de ontvankelijkheid daarvoor met de opkomst van de Reformatie verminderde en beperkt bleef tot datgene wat met de leer van Luther en Melanchthon in overeenstemming was. Gezegden die aan Erasmus refereerden, sijpelden door in schoolboeken en sommige opvattingen van de geleerde meester werden ge vulgariseerd en gepopulariseerd. Zoals eerst Tivadar Thienemann en later Tibor Klaniczay opmerkte: “zijn leer daalde van de vorstelijke hoven neer in de kleine klaslokalen.”³ Hoe waar dit ook moge zijn, naar onze mening is dit “schoolboek-erasmianisme” geen onbeduidend cultuurhistorisch proces. Het laat juist zien hoe breed het spectrum van de invloed van de Rotterdamse geleerde was en hoeveel rijker de populaire cultuur hierdoor is geworden. Alle reden om de schoolboeken uit Debrecen die onder de naam van Erasmus zijn uitgegeven eens nader te onderzoeken om te bezien in welke mate die zijn pedagogische methoden hebben gevolgd. Het doel is uiteindelijk antwoord te vinden op de vraag welke rol de levenswijsheid, de pedagogiek en de mentaliteitsvormende lessen van de humanist uit de Lage Landen middels deze schoolboeken in de geschiedenis van de gereformeerde schoolcultuur in Debrecen hebben gespeeld.

De drukker van de schoolboeken was János Csáktornyai. Het fonds van deze uitgever is in 2007 uitvoerig beschreven.⁴ De eerste van zijn uitgaven die we met de naam van Erasmus in verband kunnen brengen, is het boek *Formulae puerilium colloquiorum latinoungaricorum* (Debrecen, 1591). Hoewel het gebaseerd lijkt te zijn op het boek van de Neurenbergse schoolmeester Heyden Sebald (1499–1561) – *pro primis Tyronibus, per Sebaldum Heyden conscriptae* –, blijkt het uiteindelijk toch geënt te zijn op de Erasmiaanse methode.⁵ Alhoewel de rector uit

Modern East Central Europe, ed. By Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010 (Studies in the History of Political Thought, 3), 75–90.

³ Tibor KLANICZAY, *Un épisode de la postérité d'Erasmus: l'Enchiridion hongrois* (1627), *Revue de Littérature Comparée* (Paris), 1978, 185–193.

⁴ István BITSKEY, *Programm der Druckerei Debrecen zur Herausgabe von lateinisch-ungarischen Lehrbüchern im Jahre 1591*, *Camoenae Hungaricae* (Budapest), 2007/2008, 63–82.

⁵ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, Kelecsényi Ákos, Bp. 1971 (verder: RMNy), nr. 658.

Neurenberg niet aan Erasmus refereert, zijn de spreekoefeningen zonder twijfel tot stand gekomen in de geest van de *Colloquia* van de toen alom bekende geleerde uit de Lage Landen. Deze dialogen beoogden enerzijds het leren van een zuiver en genuanceerd Latijn, aan de hand van de taal en de uitdrukkingswijze van de auteurs van de antieke komedie (met Terentius als maatstaf, aan wie dan ook de meeste voorbeeldzinnen zijn ontleend),⁶ anderzijds bieden ze nog veel meer: voorbeelden hoe men zich dient te gedragen en normen voor beschaafd maatschappelijk verkeer. In de eerste decennia van de 16^e eeuw waren in heel Europa talrijke tekstversies en gedrukte edities in omloop van conversatieregels, die de geest van het humanisme ademden. Ze dienden als voorbeeld en leidraad voor schoolmeesters, die in hun lessen de moderne pedagogische principes wilden volgen.⁷ Zo heeft Heyden Sebald de Erasmiaanse geesteshouding verwerkt in zijn boek, dat bedoeld is om kinderen de juiste wijze van conversatie bij te brengen. Hij heeft daarbij de uitstekende geesteshouding van zijn leermeester op de meest compacte wijze samengevat. Toch is zijn werk verre van onbeduidend, want in de praktijk baande het de weg voor de opvoeding van schoolkinderen tot beschaving.

De gespreksoefeningen van Heyden Sebald betreffende de omgangsvormen bevatten korte en bondige regels, maar ze dienden in eerste instantie vooral voor het taalonderwijs. Een andere uitgave van Csáktornyai, de *Civilitas morum Erasmi*, die onder de naam van Erasmus van de drukpers rolde, kunnen we echter vooral als een boek over goede omgangsvormen beschouwen.⁸ In de rij van de pedagogische werken van de geleerde uit de Lage Landen staat zijn *De civilitate morum puerilium libellus* uit 1530 op een zeer prominente plaats. Het is een

⁶ Egon MARÓTI, *Terenz in Ungarn*, Das Altertum (Berlin), 8(1962), 246.

⁷ *Familiarum colloquiorum formulae et alia quaedam per Desiderium Erasmus Roterodamum*, Basilea, Frobenius, 1518. Kritische Ausgabe: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, Amsterdam, Ordinis primi tomus tertius, 1972, 29–67; Franz BIERLAIRE, *Un manuel scolaire: les Familiarum colloquiorum formulae*, Les Études classiques (Namur), XXXVI (1968), 125–139.

⁸ *Civilitas morum Erasmi, in succintas questiones digesta ac locupletata per Reinhardum Hadamarium*. Az erkölcsnek tisztességes (emberseges) volta, kire tanít Erasmus, mely rövid kerdisekre ozlattatott es meg öregbittetet Reinhardus Hadamaris által, Debrecen, 1591. Andere uitgaven: Kolozsvár, 1591 (enkel met het Latijnse deel: RMNy 663), Szeben, 1598 (RMNy 840).

genrestuk en een zedenleer in één, geschreven in een scherpzinnige, verheven en geestig-ironische stijl.⁹ Het boek bestaat uit zeven hoofdstukken en behandelt het lichaam, de kleding, het juiste gedrag in de kerk, de maaltijden, de verschillende vormen van het groeten en de beschaafde conversatie, het spelen en de gezonde slaap. Dit werk heeft begrijpelijkerwijs de belangstelling van de Europese intelligentsia gewekt. Dankzij de interesse voor moderne, beschaafde omgangsvormen kennen we uit de 16e eeuw talloze edities, bewerkingen, uittreksels en duidingen van dit boek. Eén daarvan is de editie van de Marburgse professor Reinhardus Lorichius Hadamarius uit 1537, die het werk over de “beleeftheid der kinderlijke zeden” uitgebreid en in vragen onderverdeeld heeft. Zo fungeerde hij als bemiddelaar tussen de ideeën van de grote humanist en het schoolonderwijs.¹⁰ Het “populariseren” van de ideeën van Erasmus was dus een Midden-Europees fenomeen, met name in het Duitse en Poolse taalgebied. In deze trend paste ook het programma uit Debrecen.

Reinhardt Lorich (1500–1564) werd in Hadamar – een plaats in de huidige Duitse deelstaat Hessen – geboren, vandaar de toevoeging bij zijn naam: Hadamarius. Zijn studies heeft hij in Keulen en Wittenberg voltooid. Toen landgraaf Filips I. in 1527 in Marburg de evangelische universiteit gesticht had, werd Lorich benoemd als *professor bonarum literarum*, daarop doceerde hij tussen 1535–1548 retorica. Later werd hij schoolmeester in Wetzlar – niet ver van zijn geboortegrond – en vervolgens dominee in Wetterau. Hij heeft veel op het gebied van retorica, pedagogiek en staatkunde gedaan. Vooral zijn oraties en Aptonius-commentaren kregen bekendheid.¹¹ We kennen hem als een enthousiaste aanhanger van Erasmus. In zijn *Pedagogia principum* (Marburg, 1537) beschrijft hij uitvoerig de humanistische principes van

⁹ MARKIS Simon, *Rotterdam Erasmus*, ford. FARKAS János, Budapest, 1976, 84. Heinz HOLECZEK, *Die volkssprachliche Rezeption des Erasmus von Rotterdam in der reformatorischen Öffentlichkeit 1519–1536*, Stuttgart/Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1983.

¹⁰ *Civilitas morum Erasmi, in succintas, et ad puerilem aetatem cum primis appositus quaestiones, Latinas et Germanicas, digesta ac locupletata per Reinardo Hadamario, Norimbergae, apud Georginum Wachterum*, 15[37?].

¹¹ Franz SCHULTEN, *Magister Reinhardus Lorich-Hadamar: ein Schulmeister der Reformationszeit in Wetzlar*, Archiv für mittelhheinische Kirchengeschichte 41(1989), 61–79; Johannes SCHILLING, *Reinhard Lorichius' Lob auf die Universität Marburg*, in *Rezeption und Reform*, 2001, 50–69.

de opvoeding van jongeren die bestemd waren voor het leiderschap. Lorch heeft Erasmus' *Civilitas morum* als voorbeeld genomen voor zijn handleiding, die bedoeld was om op scholen te worden gebruikt om gedragsregels aan te leren. Het speelde daardoor ook een rol in het populariseringsproces van de Erasmiaanse opvoedingsidealen.

De auteur van de Hongaarse vertaling van het door Lorch uitgebreide en het in Debrecen uitgegeven Erasmiaans manierenboek was vermoedelijk de drukker Csáktornyai zelf, wat ook bij andere uitgaven uit 1591 het geval was. Hij beheerste het Latijn goed, wat we uit zijn vlotte en hier en daar geestige vertalingen kunnen opmaken. Voorbeelden hiervan kunnen we in verschillende publicaties van István Mészáros vinden.¹² Soms ziet men in de tekst hoe de vertaler met Latijnse uitdrukkingen worstelt om equivalenten in het Hongaars te vinden, vooral bij abstracte begrippen. In dit soort gevallen vertaalt hij – volgens de gewoonte van de tijd – het Latijn met meer woorden of zet hij een mogelijk synoniem tussen haakjes. Een aantal voorbeelden hiervan: *disciplinas* = *szabados tudományok*; *civilitas morum* = *erkölcsziöknek emberséges volta*. Dit zijn de meest karakteristieke voorbeelden van de vindingrijkheid van de vertaler. Er ontstaat een probleem als er geen adequate Hongaarse vertaling te vinden is voor bepaalde Latijnse woorden. Zoals het geval is bij *civilitas* en andere qua betekenis verwante Latijnse woorden als: *humanitas* en *honestas*. Zoals bijvoorbeeld in vraag II: “*Quid est civilitas? Est morum comitas et humanitas.*” Vertaald als: “*Micsoda az emberseg? (az tisztesség?) Az erkölcsziöknek niaiasaga és emberséges volta.*” In het Hongaars is dus *humanitas* hetzelfde als *civilitas*.

Terwijl de auteur bij het gebruik van de abstracte begrippen op sommige plaatsen wat onzeker lijkt, laat hij bij het beschrijven van concrete verschijnselen, zoals levendige en kleurrijke genrestukken, zijn vindingrijke kant zien. Aangezien in dit boek de fysionomische zienswijze van die tijd sterk prevaleert, is er meer dan voldoende gelegenheid om de lichamelijke eigenschappen, de gedragsnormen en de gezichtsuitdrukkingen te kwalificeren en te reguleren en de innerlijke

¹² MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, 1981, 126. (Humanizmus és reformáció, 11) en van dezelfde auteur *Erasmus debreceni Civilitas morum-a*, *Pedagógiai Szemle*, 1986/12., 1188–1202.

eigenschappen uit de uiterlijke af te leiden.¹³ Een mooi voorbeeld hiervan is het fragment over de ogen (vraag V), waarin beweerd wordt, dat volgens de eigentijdse etiquette zelfs de stand van de wenkbrauwen niet onbelangrijk was (vraag VII).

Uit lichamelijke eigenschappen (fysiologische processen) kon men – volgens de algemene opvattingen van die tijd – iemands karakter en moraal afleiden. Men dacht, dat lichamelijke uitdrukkingen de vormende factoren van de leefwijze waren, en dat men ze kon reguleren, aanleren en bijbrengen. Zo – dacht men – konden kinderen opgevoed worden en beschaafd gedrag ontwikkelen. Ons didactische handboek behandelt dan ook de regels en de beschaafde manieren van de meest uiteenlopende fysiologische processen, zoals het gapen, niezen, ademhalen, snuiten van de neus, lachen, schaterlachen, uitsteken van de tong, spugen, hoesten, tandenstoken, kammen, krabben, verzorgen van de haren en nog veel meer. Uit de adviezen en vermaningen blijkt, dat een natuurlijke en gezonde levenswijze tot het ideaal van de auteur behoorde. Hij adviseert mentaliteitsvormende methoden, die met natuur en slimheid overeenstemmen (vraag LV), hij keurt echter uitingen af, die de zwakke hovelings leuk vinden (*delicatis Aulicis placent*). Ook elders in de vermaningen is een lichte anti-hoofse tendens voelbaar. De fijne Erasmiaanse ironie is tegen de heren gericht die hoeden met veren dragen (vraag LXVII). Deze kritische opmerkingen betreffen de onwetendheid, de oppervlakkigheid en de grofheid, die misbruik maken van de culturele waarden en die de zegeningen van de civilisatie alleen in uiterlijkheden volgen.

Béla Tóth, een onderzoeker van de geschiedenis van het collegium in Debrecen, noemde ook dit werk met reden “een schoolboek met Erasmus als inspiratiebron”, omdat het tenslotte de publicatie van de meester over de humanistische pedagogiek volgt.¹⁴ Hoewel het de verheven geest van het bronwerk niet kan weergeven volgt het het boek van Erasmus met een didactisch doel. Gezien zijn genre en vorm kunnen we het zonder meer een door de *princeps litteratorum* geïnspireerd werk noemen. Ook hieruit blijkt dat er in Hongarije aan het eind van de 16e eeuw belangstelling was voor de beschaafde gedragsvormen en deugdzame

¹³ VÍGH Éva, "Természeted az arcodon". *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, 2006, I, 103 sqq. (Ikonológia és műértelmezés, 11/1-2).

¹⁴ TÓTH Béla, *Református kollégiumaink tankönyvei a 16–17. században*, Könyv és Könyvtár (Debrecen), XIII, 1982, 45, 49.

opvoedingsmethodes. Ze waren dagelijkse gespreksonderwerpen, men wisselde erover van gedachten en discussieerde er over. Erasmus' *Civilitas morum* was in het Latijn verplichte lectuur op talloze scholen in de tweede helft van de eeuw,¹⁵ maar het is de verdienste van de publicatie uit Debrecen dat diens woordenschat ook in het Hongaars toegankelijk werd en de lezers op deze manier het eerste Hongaarsstalige manierenboek ter hand konden nemen.

Csáktornyai gaf ook een derde boek uit, dat we met de naam van Erasmus in verband kunnen brengen, al vermeldt hij het niet op de titelpagina. Het gaat om een werkje met filosoferende vermaningen, verschenen onder de naam van Cato, maar in feite geschreven door een onbekende auteur.¹⁶ De oorspronkelijke bron van dit *libellus elegantissimus* is het vulgairethische handboek in dichtvorm *Dicta Catonis* uit de 3^e eeuw voor Christus,¹⁷ dat in de Middeleeuwen erg populair werd. Ook Erasmus heeft er een bloemlezing van gemaakt met de titel *Catonis Disticha. Dionysius Cato*. Het is in 1517 in Leuven uitgegeven. In de loop van de 16^e eeuw heeft men het in talloze verschillende varianten gedrukt. Het werd een algemeen geliefd levensfilosofisch leerboek in heel Europa.¹⁸ Op vele 16e-eeuwse boekenlijsten in het Karpatenbekken kunnen we het terugvinden en niet alleen de latere edities, maar ook de eerste uitgave.¹⁹ Op nagenoeg alle protestantse scholen in Hongarije was

¹⁵ MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, 1981, 227.

¹⁶ *Libellus elegantissimus, qui inscribitur Cato, de praeceptis vitae communis*. Az az igen szép könyveczke, mely neveztetik Catonak, ki tanit ez közönseges eletben kinekkinek eletit es erkölczet, hogy hogy kellyen eszessen szabni és hordozni, Debrecini, 1591, Czaktornyai; RMNy 659. Toonaangevende kritische tekstuutgave: *Disticha Catonis*. Recensuit et apparatu critico instruxit Marcus Boas. Opus post Marci Boas mortem edendum curavit Henricus Johannes Botschuyver, Amsterdam, 1952.

¹⁷ *Der neue Pauly. Enzyklopedie der Antike*, Hg. Hubert CANKIK, Helmuth SCHNEIDER, Bd. III, 1997, 534–535.

¹⁸ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe*, Budapest, 1960, 358; Paolo ROOS, *Sentenza e proverbio nell'antichità e i Distici Catone. Il testo latino e i volgarizzamenti italiani*, Brescia, 1984; Dietrich BRIESEMEISTER, *Disticha Catonis*, in *Lexikon des Mittelalters*, Bd. III, München–Zürich, 1986, 1123–1127.

¹⁹ *Catalogus librorum Sedecimo Saeculo Impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum*, vol. I, red. SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály etc., Marosvásárhely, 2001, 161 (signatuur: 102–104.)

het gebruik van de *Disticha Catonis* verplicht, zo dus ook in Lőcse (thans Levoča in Slowakije) in 1589. Uit het schoolreglement blijkt dat de leerlingen eerst de betekenis van de zedenspreuk in hun moedertaal moesten citeren, daarna volgden vragen over de vervoeging en over de zinsontleding.²⁰ Door het heldere, duidelijke en gemakkelijk te begrijpen Latijn waren deze teksten geschikt voor het taalonderwijs. De leerlingen hebben tussen de regels en aan de zijkant aantekeningen gemaakt, synoniemen gezet en passende uitdrukkingen in hun moedertaal opgeschreven. Op deze manier hebben ze intussen ook kennis gemaakt met gedragsnormen en adviezen omtrent de juiste manier van leven. Cato genoot zoveel aanzien dat in sommige retorische voorschriften werd aanbevolen zijn naam - ter illustratie van het begrip *antonomasia* - als synoniem voor een "respectabele en wijze man" te gebruiken.²¹ Aangezien Csáktornyai de Latijnse Cato-uitgave van Erasmus zelf voor zijn Hongaarse uitgave heeft benut,²² schuilt derhalve achter de naam Cato de smaak en de pedagogiek van de geleerde uit de Lage Landen. De tweetalige schooleditie van de verzameling gevleugelde woorden is een bescheiden, maar tegelijk ook belangrijk tussenstation in het hele proces, waardoor het ook voor Hongaarse leerlingen mogelijk werd zich aan te sluiten bij de overal in Europa gangbare gewoonten en moderne culturele stromingen en zich de kennis eigen te maken van de door kernachtige stijl gepolijste retorische vormen. Het resulteerde in een nadere kennismaking met de denkbeelden van het humanisme en de door de Reformatie gepropageerde levenswijze. Tegelijk werd het mogelijk om de waarden van dit dubbele paradigma aan te passen aan de plaatselijke verhoudingen en de vaak armoedige regionale omstandigheden. Het is dan ook geen toeval, dat de gereformeerde Hongaarse *Peregrinus* Márton Szepesi Csombor tijdens zijn verblijf in Rotterdam in 1620 bij diens standbeeld Erasmus eer bewees.

²⁰ MÉSZÁROS, *XVI. századi városi iskoláink...*, i.m. 1981, 96.; KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar prózafordítások*, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, 1993, 587. (Régi magyar prózai emlékek, 10).

²¹ *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 308. (Csokonai Universitas Könyvtár. Források 5).

²² NÉMETHY Géza, *Cato párverseinek magyarországi kiadásai és fordításai*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1889, 97-101.

Samenvattend kunnen we vaststellen, dat dankzij het initiatief in Debrecen om schoolboeken uit te geven de naam van Erasmus in de scholen voorgoed gevestigd werd. Zo ontstond er een lezerspubliek voor toekomstige, uitmuntende literaire ondernemingen, waardoor drie decennia later het complete *Enchiridion militis christiani* (1627) in de Hongaarse vertaling van György Salánki gelezen kon worden.²³ Een kleinere kring van de Hongaarse intellectuele elite kende en las overigens ook de werken van Erasmus in het Latijn. In de vakliteratuur wordt er veel over geschreven.²⁴ In boekenlijsten uit de vroegmoderne tijd treft men Erasmus' naam dan ook vaak aan. Zo bevonden zich bijvoorbeeld in de privébibliotheek van Johann Gallen uit Kassa (thans Košice in Slowakije) in 1583 twee exemplaren van diens *Civilitas morum*, één in het Duits en één in het Latijn.²⁵ In nagenoeg alle grote kerkelijke bibliotheken was zijn boek *Chiliades adagiorum* te vinden. Bij de Jezuïeten in Pozsony (thans Bratislava in Slowakije) waren zelfs meerdere exemplaren aanwezig.²⁶ Het verschijnen van het schoolboek met populaire adviezen over 'moderne manieren' – en de latere Hongaarse vertaling van het *Enchiridion* – heeft een veel bredere receptie van Erasmus zienswijze mogelijk gemaakt. Het maakte deel uit van het streven om de Erasmiaanse ideeën in de nationale talen in heel Europa te verspreiden en daardoor de moraal te verfijnen, de jeugd op te voeden en de normen van het maatschappelijk leven gestalte te geven. Dit hebben de Duitse leermeesters – Heyden Sebald, Reinhard Lorich en anderen – gedaan en in dit proces passen ook de initiatieven van de drukker uit Debrecen in 1591.

²³ RMNy 1393.

²⁴ Rabán GERÉZDI, *Erasmus et la Hongrie*, in *Littérature hongroise – littérature européenne*, éd. István Sötér, Ottó Süpek, Budapest, 1964, 129–154; DANKANITS Ádám, *Erasmus erdélyi olvasói*, Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, 1967, 125–131.

²⁵ *Magyarországi magánkönyvtárak 1533–1657*, s. alá rend. VARGA András, Szeged, 1986, 26. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13).

²⁶ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, szerk. MONOK István, VARGA András, Szeged, 1990, 37. (Adattár, 17/1).

Alte ungarische Übersetzungen in Holland und Ungarn bez. Siebenbürgen

Seit Jahrzehnten haben ich und meine Mitarbeiter in der retrospektiven bibliographischen Abteilung der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi (OSZK) die Ehre, mit Herrn Professor Ferenc Postma bei der Erschliessung der alten Hungarica-Drucke zusammenzuarbeiten. Die ungarische Wissenschaft ist Ferenc für die Funde und Angaben sehr dankbar, die er auf diesem Gebiet entdeckt und den ungarischen und siebenbürgischen Kolleginnen und Kollegen weitergegeben hat. Zu seinem Geburtstag möchte ich mit dem im Druck noch nicht veröffentlichten Aufsatz gratulieren, der anlässlich der von Ferenc organisierten virtuellen Ausstellung der Vrije Universiteit Amsterdam und der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi mit dem Titel „*Crossing the Borders*” – *Dutch-Hungarian book culture 17th-18th century* (<http://ub.vu.nl/webexpo>) 2013 fertig gestellt wurde. *Ad Nestoreos Annos!*

Die Beziehungen zwischen Holland und Ungarn, bez. Siebenbürgen waren im 17. und 18. Jahrhundert besonders fruchtbar. In der Geschichte dieser Verbindung kann das Jahr 1623 aus mehreren Gesichtspunkten als ein symbolischer Anfang betrachtet werden.¹

In diesem Jahr ist der erste Botschafter, Ehrenfried Berbisdorf von Berbisdorf, böhmischer Adlige aus Siebenbürgen in Den Haag angekommen, um die politischen Vereinbarungen unter den protestantischen Ländern vorzubereiten. Gábor Bethlen, der kalvinistische Fürst von Siebenbürgen, schloss sich später (1626) der Haager Allianz von England, den Niederlanden und Dänemark an, und kämpfte im Dreissigjährigen Krieg im Osten gegen die katholischen Habsburger.²

¹ István BERNÁTH, *Hollandról magyarra*. (Aus Holländischem ins Ungarische) = *Hollandból magyarra. Kulturhistóriai tanulmányok és szemelvények* (Aus dem Holländischem ins Ungarische. Kulturhistorische Studien und Textauswahl), Budapest, 1986, 23–28.

² Zoltán PIRI, *Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe* (Der Weg des Fürsten Gábor Bethlen zu der Haager Allianz), *Történelmi Szemle*, 41(1999), 1–2, 157–176. (<http://epa.oszk.hu/00600/00617/00003/index.htm>)

Ebendann, 1623 begannen die ersten ungarischen Studenten in den holländischen Universitäten mit ihren Studien. Nach der Belagerung und Eroberung von Heidelberg (1622) im Dreissigjährigen Krieg ging nämlich die Blütezeit der dortigen Uni unter. Die ungarischen *Peregrini*, die in unserer in drei Teile zerrissenen Heimat keine protestantische Hochschule finden konnten um sich weiterzubilden, besuchten ab dieser Zeit statt der Hochschulen in Deutschland die in Holland. Diese Institutionen bildeten die später in Ungarn und in Siebenbürgen wirkende ungarische Intelligenz aus. Die Studenten eigneten sich draussen theologische, philosophische, philologische und auch beträchtliche naturwissenschaftliche und medizinische Kenntnisse an. Sie lernten die neusten geistigen Strömungen und Bewegungen – Puritanismus, Presbyterianismus, Cartesianismus, Coccejanismus usw. – kennen. Nach ihrer Rückkehr waren sie als Pfarrer und Lehrer tätig. Draussen erfuhren sie die Errungenschaften des freien, entwickelten, bürgerlichen, florierenden Hollands, das die Unternehmen und die Künste sehr unterstützte. Sie hätten gerne ein ähnliches Lebensniveau und solche Umstände auch zu Hause verwirklicht, wo noch feudale Verhältnisse vorherrschten. Es sei hier nur die Sentenz erwähnt, womit Miklós Bethlen, der Kanzler in Siebenbürgen Miklós Tótfalusi Kis, den begabten Jungen ermutigte, der damals eben in den Niederlanden Theologie und Druckerkunst studierte: „Du sollst die Meisterschaft der Holländer stehlen, und wir sollen ein kleines Holland aus Siebenbürgen machen, bis ich wie auch Du je eine Tonne Gold besitzen werden!“³

Das Schicksal von Tótfalusi Kis beweist, wie schwer, sogar unmöglich es war, den Wunsch von Miklós Bethlen in dem damaligen, zurückgebliebenen Siebenbürgen am Ende des 17. Jahrhunderts zu realisieren. Kis erlebte als Buchstabenstecher und Betreuer der Neuauflage der ungarischen Bibel eine glänzende und erfolgreiche Karriere in Holland. Als er zurückkehrte, wurde seine Tätigkeit als Drucker in Klausenburg von den weltlichen und kirchlichen Vorgesetzten verhindert und er selbst unmöglich gemacht. Anstatt Anerkennung seiner Bibeleditorischen Arbeit erfuhr er Neid und Nachstellung. Er versuchte in seiner Druckerei nach holländischem Vorbild gute, billige, nützliche, ungarischsprachige Bücher herauszugeben und damit die heimatliche Bildung zu erhöhen.

³ *M. Tótfalusi K. Miklosnak ... mentsége ...* (Die Apologie von Miklós Misztótfalusi Kis), herausgegeben von Gábor TOLNAI, Gyoma, Kner, 1940, 70–71.

Eine ähnliche Zielsetzung: die inländische Bildung und Kultur mit der Erneuerung des Schulwesens zu verbessern, verfolgte János Apáczai Csere, der berühmte Pädagoge und Wissenschaftler. Er studierte zwischen 1648 und 1653 an den Universitäten zu Franeker, Leiden, Utrecht und Harderwijk. An der letzten erwarb er als erster 1651 den Grad *doctor theologiae*. Ab 1653 bis zu seinem tragischen frühen Tod (1659) bemühte er sich, das siebenbürgische Schulsystem zu entwickeln und den muttersprachlichen Unterricht ins Zentrum zu stellen. 1656 arbeitete er sogar den Entwurf der Gründung einer Akademie in Siebenbürgen aus. Darin erörterte er ausführlich, dass das „belgische“ Volk durch seine Akademien die Freiheit zurückerobert und ihre Blütezeit erreicht hätte. Für ihn war ganz erstaunenswert, dass die Akademien alle eben in der Zeit des Freiheitskampfes gegen Spanien entstanden. Seiner Meinung nach wurde der holländische Sieg über Spanien im Grossen gefördert, weil in den Magistraten und Senaten überall im ganzen Land gut gebildete, hochqualifizierte Ratsmitglieder die Massnahmen entschieden hätten.⁴

Noch im Laufe seines niederländischen Aufenthalts stellte er die erste ungarischsprachige Enzyklopädie (Utrecht 1655) zusammen.⁵ In der *Praefatio* zu seinem Buch fasste er zusammen, was alles ihn bewog, sein Werk zustande zu bringen. In Holland sah er ein, dass die Heilige Schrift nur von den Personen erfolgreich erklärt werden könnte, die wenigstens befriedigend im Besitz der enzyklopädischen Wissenschaft wären. Er vergewisserte sich, dass es dort deshalb so sehr viele gebildete Wissenschaftler gegeben hätte, weil alle Disziplinen in der Muttersprache gelesen, veröffentlicht, unterrichtet und studiert werden könnten. Mit Bedauern stellte er fest, dass die Nation, die alles aus Fremdsprachen entleiht, sehr unglücklich und von allen Völkern das meiste Mitleid verdient. Er wollte mit seiner Enzyklopädie den mächtigen Mangel an muttersprachlichen, also an ungarischsprachigen Büchern mildern. Dieses Defizit reduzierte er mit Übersetzen und Zusammenfassen von Werken ausländischer Gelehrten, die die Wissenschaften auf höchstem Niveau vertraten - mit Kopernikus beginnend, über Descartes bis Henricus Regius.

⁴ János APÁCZAI CSERE, *Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis, cum praefatione Ludovici FELMÉRI, Claudiopoli, 1894, 16.*

⁵ *Régi Magyarországi Nyomtatványok – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1–4., Budapest, 1984–2012, Nr. 2617. (im weiteren: RMNy)*

Das Übersetzen der Werke von ausländischen Wissenschaftlern, Verfassern usw. war also das Gebiet, auf dem die ungarischen *Peregrini* erfolgreich versuchten, die grosse Kluft zwischen Holland und Ungarn/bez. Siebenbürgen zu überbrücken. Die Wichtigkeit und Nützlichkeit des Übersetzens betonte János Somosi Petkó, Pastor in Szikszó, als er 1658 die ungarische Version der Bibelerklärung von William Chillingworth mit dem Titel *The Religion of Protestants: a Safe Way to Salvation* (erste Ausgabe: Oxford, 1638) herausgab. Er studierte zwischen 1651 und 1653 in London, Groningen, Franeker, Utrecht und Leiden. In dem Empfehlungsbrief dieser Übersetzung⁶ warnt er seinen Leser vor dem Vorurteil, das er gegen sein Buch das Vorurteil hegen könnte: „Es sei ja *nur* eine Übersetzung! Welch ein seltsames Urteil ist das? Welche vergleichbare Nation würde denn in der christlichen Glaubenssache so ohne dürftige Übersetzungen auskommen? Keine! Weil in den anderen christlichen Nationen beinahe so viele Bücher in ihrer eigenen Sprache wie in Fremdsprachen existieren, an denen man tatsächlich Mangel leidet, in den göttlichen Dingen bauen kann.

Unsere Nation ist durch Gottes Gnade ziemlich reich an lateinischen Büchern, obwohl nicht jeder sie versteht, weil nicht jeder die Lernfähigkeit erreichen kann sie zu verstehen. So sind gute Übersetzungen notwendig und nützlich.“

Gleichzeitig zählte Petkó die wichtigsten ins Ungarische übersetzten Werke auf, die vor seinem Buch entstanden. Diese Zusammenfassung, die auch als eine Kurzbibliographie der ungarischen Übersetzungen geeignet wäre, erwähnt die folgenden Titel:

- Die Ungarische *Bibel* redigiert von Gáspár Károlyi;
- Kalvins *Institutio Christianae religionis*, übertragen von Albert Szenci Molnár;
- Die ungarische *Confessio Helvetica* übersetzt von Péter Szenci Csene;
- *Praxis pietatis*, übertragen von Pál Medgyesi;
- *Die feuerige Säule* (=Tüzes oszlop), übersetzt von János Mikolai Hegedüs;
- Die *Theologie* von Wollebius, übertragen von György Komáromi Csipkés;
- Die ungarische *Chronica mundi*;
- *Decretum* von István Werbőczy.

⁶ *Igaz és tökéletes boldogságra vezető út*, Patak, 1656 (recte 1658) = RMNy 2800.

Mit Ausnahme der letzten beiden Werke, die sich auf die Geschichte der Welt und das ungarische Gesetzwesen beziehen, lohnt es sich sehr, die anderen kurz zu überprüfen. Diese gehören zur kalvinistischen Theologie und dem reformierten, puritanischen Glaubensleben. Einige davon werden auch hier, an unserer gemeinsamen Holländisch-Ungarischen Ausstellung präsentiert.

1. Mehr als ein Dutzend Mal erschien die vollständige ungarischsprachige *Bibel* in Holland, die ursprünglich in Vizsoly 1590 herausgegeben wurde.⁷ „Der Direktor“ der übersetzerischen Arbeitsgruppe war damals Gáspár Károlyi, reformierter Pastor in Gönc. Seine Mitarbeiter waren aller Wahrscheinlichkeit nach die in seiner Umgebung wirkenden Geistlichen, derer Namen bis heute nicht identifiziert werden konnten. Die zweite und dritte Ausgabe dieser Vizsolyer Bibel erschien in Hanau 1608⁸ und in Oppenheim 1612,⁹ dank der sorgfältigen und tüchtigen editorischen Arbeit von Albert Szenci Molnár, dem Psalmenübersetzer und Sprachwissenschaftler. Die nächste Edition erschien 1645 in Amsterdam.¹⁰ Im Titel wird darauf hingewiesen, dass diese Bibel „*a belgiomi académiákban tanuló magyaroknak forgolódások által*“, das heisst „mit Hilfe der in den belgischen (=holländischen) Hochschulen studierenden Ungarn“ herausgegeben wurde. Ihre Namen sind unbekannt.

Zwecks einer Neuausgabe wurde György Komáromi Csipkés aus Debrecen vom dortigen Rat nach den Niederlanden geschickt. Als der begabteste Student von Professor Johannes Leusden vervollkommnete er in Utrecht seine hebräischen Sprachkenntnisse und gab eine hebräische Grammatik mit dem Titel *Schola Hebraica* in Utrecht 1654 aus.¹¹ Im nächsten Jahr erschien ebenda seine *Hungaria illustrata*, eine lateinsprachige ungarische Grammatik.¹² Im Laufe seiner Peregrination begann er die Bibel aufs Neue ins Ungarische zu übersetzen. Diese Ver-

⁷ RMNy 652.

⁸ RMNy 971.

⁹ RMNy 1037.

¹⁰ RMNy 2091.

¹¹ SZABÓ Károly-HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár* (Alte Ungarische Bibliothek), III., Budapest, 1896–1898, Nr. 1904. (im weiteren: RMK III)

¹² RMNy 2618.

sion erschien erst 1719 in Leiden, obwohl sie schon Jahrzehnte früher fertig war, wie die Jahreszahl 1685 auf dem Titelblatt beweist.¹³

Die Fehler der erwähnten ersten Amsterdamer ungarischen Bibelausgabe im Jahr 1645 zu verbessern, war der Zweck der Peregrination des schon erwähnten Miklós Tótfalusi Kis. Er veröffentlichte in Amsterdam die vollständige *Heilige Schrift* im Jahr 1685,¹⁴ das *Neue Testament*¹⁵ 1687 und die *Psalmen* 1686.¹⁶ Alle drei wurden aufgrund der zeitgenössischen Ergebnisse der biblischen Philologie betreut.

Im 18. Jahrhundert wurde die ungarische Bibelübersetzung in Holland mehrmals herausgegeben, weil in Ungarn die freie Religionsübung und damit auch die Tätigkeit der protestantischen Kirche und das Herausgeben protestantischer Bücher gravierend verhindert wurde.¹⁷

Kehren wir zu den Büchern zurück, die der schon erwähnte Somosi Petkó noch angab!

2. Die ungarische Übersetzung der *Institutio Christianae religionis* von Jean Calvin erschien im Jahr 1624 in Hanau,¹⁸ unter den stürmischen Ereignissen des dreissigjährigen Krieges in Deutschland. Zu der Ausgabe trugen einige der Holländischen Gemeinden viel bei. Dankbar erzählt der Übersetzer Albert Szenci Molnár im Nachwort seiner Übersetzung, in welchen Orten er im Laufe seiner Rundreise 1623 – in dem von uns am Anfang dieses Aufsatzes „symbolisch“ genannten Jahr – finanzielle Unterstützung für sein Buch erhielt. Darunter wurden auch einige holländischen Ortschaften erwähnt:

„ ... Colonia, Vesalia, Embrica, Ressa, Arnheimium, Hardervicum, Amsterodam, Lugdunum, Haga, Roterodamum, Dordrachum und Ultrajectum.“

1624 übersiedelte Szenci Molnár aus Deutschland nach Ungarn. Er reiste über Holland nach Hause. Dann dedizierte er der Bibliothek der

¹³ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár* (Alte Ungarische Bibliothek), I., Budapest., 1879, 1336. (im weiteren: RMK I)

¹⁴ RMK I 1324.

¹⁵ RMK I 1359.

¹⁶ RMK I 1346.

¹⁷ János BOTTYÁN, *A magyar Biblia évszázadai* (Die Jahrhunderte der ungarischen Bibel), redigiert von Ottó PECSUK, herausgegeben und ergänzt von Csaba FEKETE, Budapest, 2009, 72.

¹⁸ RMNy 1308.

friesischen Universität in Franeker ein Exemplar seiner *Institutio*-Übersetzung.¹⁹

3. Das nächste Werk in der Liste von Somosi Petkó ist die *Confessio Helvetica*, die 1616 zweimal, zuerst in Oppenheim,²⁰ dann in Debrecen,²¹ später 1654 in Patak²² in der Übersetzung von Péter Szenci Csene herausgegeben wurde.
4. Die Liste erwähnt die *Praxis pietatis*, das weltberühmte Werk von Lewis Bayly, die aus englischer Sprache von Pál Medgyesi ins Ungarische übersetzt wurde. Damit wurde das heimische Lesepublikum an die Nationen angeschlossen, die dieses Grundwerk des Puritanismus in ihren Muttersprachen kennenlernen konnten. Die Bedeutsamkeit dieses Buches fasste der ungarische Übersetzer folgendermassen zusammen:
„Ein christlicher Mensch, der nach Seligkeit strebt, konnte ausser der Bibel kein nützlicheres Buch je in der Hand gehabt haben.“
Er begann seine übersetzerische Arbeit noch in England, gab die ungarische *Praxis* aber schon 1636 in Debrecen heraus.²³ Die ungarische Fassung erlebte im Laufe des 17. Jahrhundert mehrere Ausgaben.
5. János Mikolai Hegedüs ist in der Liste mit seiner *Mennyei igazságnak tüzes oszlopa* vertreten.²⁴ Zur Zeit seines Studiums in „Belgien“ verfertigte er seine vier Katechismus-Übersetzungen, die alle zuerst in Ut-

¹⁹ Ferenc POSTMA, „*Franekera, az igaz keresztyéneknek híres akadémájuk benne.*“ (Franeker mit der berühmten Akademie der wahren Christen darin.) = *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére* (Bildungsbestrebungen in der Frühen Neuzeit. Studien zur Ehre von Bálint Keserű), redigiert von Mihály BALÁZS, Zsuzsa FONT, Gizella KESERŰ, Péter ÖTVÖS, Szeged, JATE, 1997 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen in Ungarn des 16–18. Jahrhundert), 35), 492–493.

²⁰ RMNy 1115.

²¹ RMNy 1109.

²² RMNy 2549.

²³ RMNy 1639.

²⁴ Die Übersetzung des ungarischen Titels lautet: Die feurige Säule der himmlischen Wahrheit = RMNy 2249.

recht (1648),²⁵ dann in Hermannstadt (1665) erschienen,²⁶ und von denen nur die Quelle der von Somosi Petkó erwähnten bekannt ist. Es ist das Werk *Fiery Pillars of Heavenly Truth* von Alexander Grosse (London, 1641). Mikolai war der streitfreudige Vertreter der puritanischen Prinzipien in der Muttersprachlichkeit und Kultur, er sprach auch an mehreren Stellen über die Schwierigkeiten der Übersetzertätigkeit und die Enge unserer Sprache. Er beklagte sich darüber, dass er die entsprechenden logischen und rhetorischen Termini in der ungarischen Sprache nicht finden konnte, die in der lateinischen Sprache vorhanden sind. „Wörter des Handwerks, logische Termini nämlich, habe ich erklärt, wie sie allgemein verstanden werden. Ich habe absichtlich auch meistens die lateinischen Wörter im Buch gelassen, nicht nur wegen der Beschränktheit unserer Sprache, in der man sie kaum ausdrücken kann, sondern auch damit die hohen Wissenschaften verständlicher sind und die Gemeinde sich daran gewöhnt, weil sie auch vielerorts von den Lehrern verlautbart werden, und so auch zur Verständigung der Heiligen Schrift beitragen.“²⁷ Er fügte seinem Werk auch ein Wörterverzeichnis mit etwa zwei Dutzend lateinischen Terminen und ihrer ungarischen Bedeutung an.

6. Somosi Petkó hielt auch das Übersetzen von Joannes Wollebius' *Christianae theologiae compendium* für wichtig, das 1634 in Debrecen lateinisch herausgegeben wurde.²⁸ Diese Zusammenfassung des schweizerischen Theologen wurde in mehrere Sprachen übertragen. Der ungarische Übersetzer, der schon erwähnte György Komáromi Csipkés, arbeitete aufgrund einer lateinischen Version. Nach seinem Empfehlungsbrief inspirierte die „belgische Version“ dieses Werkes ihn zu seiner Übersetzung, die 1653 in Utrecht erschien.²⁹
7. Als allerletztes Werk in der Reihe empfahl Somosi Petkó seine eigene Übersetzung, *Igaz és tökéletes boldogságra vezető út*, dem Wohlwollen

²⁵ *Biblia tanui* (Die Zeugen der Bibel) = RMNy 2247; *Szentek napi-száma* (Die Pflichten der Heiligen für jeden Tag) = RMNy 2250; *Az istenes tselédeknek lelki prebendájok* (Seelenpflichten der göttlichen Diener) = RMNy 2248.

²⁶ RMNy 3254.

²⁷ Siehe Fussnote 24, *Nachwort*.

²⁸ RMNy 1577.

²⁹ *Az kereszteny isteni-tudomanyak jeles moddal ugy el készítettett rövid summaia* = RMNy 2498.

des Lesers.³⁰ Er hielt es auch für eine nützliche Lektüre, die in Fragen und Antworten die Bibel erklärte und aus der die „schwachen“ Leser Unterricht und Trost schöpfen können.

Es ist auffallend, wie sehr viele ungarische Übersetzungen in Utrecht veröffentlicht wurden. Ausser den oben erwähnten, von Mikolai Hegedűs und Komáromi Csipkés übersetzten Werken sind dort *A léleknek úti költsége* (Die Reisekosten der Seele) – ein Andachtsbuch – 1651 in Übersetzung von Mihály Felsőbányai S.,³¹ *Mennyei lámpás* – ein anderes Andachtsbuch – 1652 in der Übertragung von János Bökényi Filep erschienen.³² Das Original des ersten Werkes wurde noch nicht gefunden. Im zweiten Fall handelt es sich um eine Übersetzung des *Arcanorum coelestinum lampas* (o. O., 1643) von Godefridus Wendelius.³³

Zuerst in Genf auf Französisch erschien das reformierte Lehrbuch *La religion Chrestienne, declaree par dialogue et distinguee en trois livres* von Matthieu Virel. Stephen Egerton übertrug es ins Englische mit dem Titel *A learned and excellent treatise, containing all the principal grounds of Christian religion* (erste Ausgabe: London, 1594). Es diente als Grundlage der ungarischen Übersetzung, die von László Gyöngyösi 1657 gleichfalls in Utrecht herausgegeben wurde.³⁴

János Debrecei Szűcs verfertigte aus dem Lateinischen den ungarischen Text der populären und in vielen Sprachen übertragenen Arbeit *Conciliatorium biblicum* (Amsterdam 1648) von Joannes Thaddaeus, dem Pfarrer in Zittau, der wegen seiner protestantischen Überzeugung sein Vaterland Böhmen verlassen musste. Die ungarische Version dieser biblischen Zitatensammlung erschien 1658 wiederum in Utrecht.³⁵

In Utrecht wurde 1654 eine reformierte Streitschrift mit dem Titel *Angliai puritanizmus* (Englischer Puritanismus) in der Übersetzung von István Telkibányai P.³⁶ herausgegeben. Der Verfasser des Originalwer-

³⁰ Die Übersetzung des ungarischen Titels lautet: „Der zu der wahren und vollkommenen Glückseligkeit führende Weg.“ – Siehe die Fussnote 6.

³¹ RMNy 2401.

³² RMNy 2450.

³³ Judit VIZKELETY-ECSEDY, *The Search for hidden Hungarica. = Books beyond Frontiers: the need for international collaboration in national retrospective bibliography*, edited by David J. SHAW, London, 2003 (CERL Papers III), 23–24.

³⁴ A' keresztyeni vallásnak fundamentumi = RMNy 2744.

³⁵ Conciliatorium Biblicum = RMNy 2809.

³⁶ RMNy 2559.

kes, William Bradschaw, beschrieb die Auffassung der Puritaner von der Kirche und ihrer Regierung in englischer Sprache,³⁷ die später von William Ames ins Lateinische übersetzt wurde.³⁸ Telkibányai übertrug letztere ins Ungarische. Er antwortete mit diesem Buch auf den *Angliai independentismus* (Englischer Independentismus) von Gáspár Miskolci Csulyak, der aufgrund seines Titels aus den Werken einiger, genauer nicht genannten „belgischen“ Doktoren kurz zusammengetragen und übersetzt wurde.³⁹ Es ist zweifelhaft, ob die Originaldokumente holländisch oder lateinisch verfasst wurden.

Viel seltener kommt es vor, dass die Originalsprache des ins Ungarische übertragenen Werkes holländisch ist. Dies betrifft beide Werke von Imre Szokolyai Anderkó: ein Andachtsbuch mit dem Titel *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom*⁴⁰ und ein Gebetbuch, dessen Titel *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből ... áhítatos könyörgések*⁴¹ lautet. Beide sind 1648 in Leiden erschienen. Péter Eredics hat die Originalwerke beider Übersetzungen gefunden, und er analysierte das Verhältnis von Originalen ungarischem Text gründlich.⁴² Er wies darauf hin, dass die holländische Sprache in beiden Fällen als Vermittlungssprache funktionierte. Das Original des *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom* wurde von Robert Linaker, dem englischen Puritaner mit dem Titel *A comfortable treatise for such as are afflicted in conscience* (erste Ausgabe: London 1590) geschrieben. Dieses volkstümliche Werk diente als Grundlage der holländischen Übersetzung von Dionysius Spranckhuysen, der seine abgekürzte Übertragung mit dem Titel *Een balsem voor een siecke ziele: Kortelijck ghetrocken uyt den Troost de benaude consciencie van R. L.* (Hoorn, 1644) erscheinen liess.⁴³ Die Editionsgeschichte des von Szokolyai Anderkó übertragenen Gebetbuches *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből .. áhítatos könyörgések* führt uns in die deutsche Gebetbuchliteratur zurück. Péter Eredics stellte nämlich fest, dass Paulus Leonards, der Autor der holländischen Version aufgrund einer deutschen Gebetensammlung seine Übersetzung verfer-

³⁷ Amsterdam?, 1605.

³⁸ Frankfurt 1610.

³⁹ Utrecht 1654. = RMNy 2558.

⁴⁰ RMNy 2216.

⁴¹ RMNy 2217.

⁴² Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 2008 (Debrecener Studien zur Literatur, Bd. 14), 35–72.

⁴³ Ebenda, 61.

tigte, als er selbst in dem Titel darauf hinwies: *Godtsalighe ghebeden, wt de boecken des Ouden Testaments: t'samen ghebracht door eenen Godtsaligen kercken-dienaer eertijds in den Onder-Pfaltz, wiens naem is in dit Anagrammate: Zelvs, vis Iehovae. (?) Wt het Hoockduytsch overgheset in onse Nederduytsche tale, door: Pare Deo, illvd sanvs (Paulus de Leonards), Tot Godtsalighe Oeffeninghe.* (Kampen, 1627). Der Name des in der Unterpfalz wirkenden Kirchendieners steckt in dem Anagramm: *Zelvs, vis Iehovae*, das bis jetzt noch nicht aufgelöst werden konnte.⁴⁴

In Utrecht soll auch 1666 die reformierte Gebetbuch-Übersetzung *Lelki fegyver* (Die Waffe der Seele) erschienen sein, von der nur die vierte Ausgabe aus dem Jahr 1703⁴⁵ aus Exemplaren bekannt ist. Aus dem in dieser vierten Ausgabe erhalten gebliebenen Vorwort des Übersetzers István Diószegi Kis stellt sich heraus, dass er die Übertragung unterwegs auf seiner Heimreise verfertigte. Diese Information dient als Grund zur Datierung der ersten Ausgabe, weil man weiss, dass er 1666 nach Debrecen zurückfuhr. Der Titel der vierten Ausgabe weist darauf hin, dass die erste Ausgabe in „Belgium“ – aller Wahrscheinlichkeit nach in Utrecht – ausgegeben wurde.⁴⁶ Die Quelle dieser Übertragung ist die holländische Version des *Gebethbuches* von Johann Habermann, die mit dem Titel *Christelijcke Ghebeden en Danckseggingen* (Amsterdam, 1650) von Hendrik van Diest ins Holländische übersetzt wurde.⁴⁷

Alle erwähnten Übersetzungen wurden von ungarischen Studenten in Holland erarbeitet und dort auch veröffentlicht. Sie wollten sich mit diesen von ihnen übertragenen Büchern – neben den gedruckten Universitäts-Disputationen und anderen selbständigen Werken – für die Unterstützung ihrer Mäzene oder der Stadt oder der Kirchengemeinde, die sie auf Wanderschaft geschickt und die Kosten auf sich genommen hatte, bedanken und gleichzeitig beweisen, dass sie ihre ausländische Studienzeit nicht fruchtlos verbrachten. János Apáczai Csere selbst wurde von dieser Absicht geführt, als er seine Enzyklopädie vor seiner Heimkehr noch im Ausland herausgeben wollte. In seiner *Praefatio ad Lectorem* schreibt er unter anderen: „*Subito animum subit compotem me voti non melius fore, quam si opusculo ad praelum praeparato, tenacem me temporis curam,*

⁴⁴ Ebenda, 40–44.

⁴⁵ Sie erschien in Leutschau = RMK I 1677.

⁴⁶ RMNy 3327A .

⁴⁷ Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen*,... 82–98.

habuisse, de patriis laribus continuo cogitasse, debitaque gratitudinis symbolam exsolvere coepisse, omnibus manifestum facerem.“⁴⁸

Es kam aber vor, dass der im Ausland Studierende seine Übersetzung erst nach seiner Rückkehr zu Hause veröffentlichte. Der schon genannte Hendrik van Diest, der berühmte Professor der Theologie am Athenaeum Illustre zu Deventer, schrieb sein Werk über die wichtigsten Grundelemente der reformierten Religion auf die ausgesprochene Bitte seiner ungarischen Studenten hin. Dieses Werk mit dem Titel *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus* wurde zuerst 1646 auf Latein in Deventer veröffentlicht. Es wurde später von drei Ungarn ins Ungarische übersetzt, 1648 von Miklós Szoboszlai (Debrecen),⁴⁹ 1658 von Balázs Uzoni (Weissenburg)⁵⁰ und 1661 von Péter Udvarhelyi (Klausenburg).⁵¹ Die letzten beiden fuhren nie nach Ausland zur Peregrination, doch konnten sie die dort herausgegebenen, wichtigen Werken erhalten.⁵²

Sicher aufgrund der Studienreisen ungarischer und siebenbürgischer Studenten nach Holland verbreitete sich in Siebenbürgen die „belgische“ Version des *Heidelberger Katechismus* in der Mitte des 17. Jahrhunderts. Auf diesem Gebiet spielte die Druckerei von Ábrahám Szenci Kertész in Grosswardein eine wichtige Rolle. 1640 und 1644 erschien der vollständige originelle lateinische Text des *Heidelberger Katechismus* mit dem Vorwort von Friedrich dem Dritten zur ersten Ausgabe.⁵³

Um 12 Jahre später (1652) wurde die belgische Version desselben Katechismus für die ungarische Schuljugend gedruckt – auf Latein mit dem Titel: *Catechesis religionis Christianae in ecclesiis et scholis plerisque reformatis usitata. Antehac, cum analysi ad marginem, subjectisque S(acrae) Scripturae locis adornata. Nunc vero in iisdem sedulo recognita ac non paucis clarioribus S(acrae) Scripturae testimoniis adaucta. Ex illustrium Ordinum Hollandiae et Westphrisiae mandato in usum scholarum ejusdem provinciae de novo edita.*

⁴⁸ Siehe Fussnote 5, RMNy 2617, *₆b–*₇a

⁴⁹ *A szent Davidnak öt követskei* = RMNy 2207. Szoboszlai war damals Diests Student in Deventer gewesen.

⁵⁰ *Öt sima kövekkel felékesítetett Dávid paritytyája* = RMNy 2764.

⁵¹ *Öt sima kövekkel el-készített David paritytyaja* = RMNy 2983.

⁵² Ferenc POSTMA–Péter EREDICS, *Henricus Diestius und seine ungarischen Studenten in Deventer* = „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszöc ...“ *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére* (... als die fruchtbringenden und gewachsenen Weinreben ...) Studien zur Ehre von Judit P. Vásárhelyi), redigiert von Ágnes STEMLER, Bernadett VARGA, Budapest, 2010, 71–89.

⁵³ RMNy 1860, 2087.

*Modo vero etiam orthodoxarum in Hungaria scholarum usui accomodata.*⁵⁴ Das Vorwort macht deutlich, dass diese Ausgabe von den Professoren der Universität zu Leiden im Geist der 1618 in Dordrecht gehaltenen Nationalsynode zusammengestellt wurde.

Diese „belgische“ Fassung des Katechismus wurde 1650 ins Ungarische übersetzt, und im Amsterdam herausgegeben. Bis heute gibt es keine Angabe, die Auskunft geben könnte, wer sein Übersetzer war. Mit Sicherheit ist er unter den damals draussen Studierenden zu suchen. Apáczai Csere oder Komáromi Csipkés oder Szathmári Ötvös kommen in der ungarischen Fachliteratur als mögliche Übersetzer in Betracht.⁵⁵

Der zweite Teil desselben Druckes enthält die *Confessio Belgica*, die von Guido de Brès (Bray), dem Geistlichen von Tournay (Doornik) 1561 zusammengestellt wurde. Diesmal ist der Name des Übersetzers bekannt: István Szathmári Ötvös, der zwischen 1649 und 1653 in Franeker und Utrecht studierte, verfertigte den ungarischen Text aufgrund der Leidener Ausgabe der Konfession, die 1623 von Jacobus Revius, damals Pfarrer in Deventer herausgegeben wurde.⁵⁶

1652 erschien wieder der *Heidelberger Katechismus* in Grosswardein auf Ungarisch bei Ábrahám Szenci Kertész, mit einem Anhang, der die Methodologie des Katechismus-Unterrichtes in der Übersetzung „eines gottseligen, jungen Lehrers“ enthält. Die ungarische Forschung ist der Meinung, dass seine Quelle *De Christelijke Catechismus door Raadvragen ontleed verklaard en bevestigt* von Joannes Spiljardus (Amsterdam, ohne Jahr) gewesen sein soll.⁵⁷

Ausser den Ausgaben der Katechismen und Konfession wurden auch andere Teilelemente der holländischen kalvinistischen Liturgie ungarisch mitgeteilt. 1658 wurde eine *Agenda* des Abendmahls zu der in Sárospatak gehaltenen Synode von den Senioren und Geistlichen des Reformierten Kirchendistriktes Innenseite des Theiss (Cis-Tibiscanus, Tiszáninneni) angenommen. Diese Agenda wurde noch im selben Jahr gedruckt. Sie

⁵⁴ RMNy 2452.

⁵⁵ RMNy 2304(1).

⁵⁶ RMNy 2304(2).

⁵⁷ RMNy 2457.

enthält unter den Gebeten auch ein gemeinsames Gebet der Kirchen in der Pfalz und „Belgium“ (das heisst Holland).⁵⁸

Das grösste Unternehmen des siebenbürgischen Druckens im 17. Jahrhundert ist die sogenannte Várader Bibel – die vollständige heimatliche Ausgabe der Károlyi Bibel, mit deren Drucklegung Szenci Kertész im Jahre 1660 in Grosswardein anfang, die er aber wegen des Angriffs der Türken und der Kapitulation von Grosswardein erst 1661 in Klausenburg beendete.⁵⁹ Die neueste Erforschung dieser Bibledition bewies, dass Sámuel Köleséri senior, der Redaktor in den marginalen Glossen, einerseits der in Hanau 1608 herausgegebenen ungarischen Bibel⁶⁰, andererseits der in Leiden 1637 veröffentlichten holländischen *Staten-Bijbel* folgte.⁶¹ Einige Erklärungen in den Marginalien derselben „Bijbeledition“ wurden von István Szathmári Ötvös, Prediger in Neuhäusel, ins ungarische übertragen in seinem Buch *Titkok jelenése* (Die Offenbarung der Geheimnisse), das die letzte Schrift des Neuen Testaments: *Die Offenbarung des Apostel Johannes* erklärte.⁶²

⁵⁸ *Hálaadás a 103-dik zsoltárból a Palatinatusi és Belgiumi ecclesiaké* (Danksagung der Kirchen in der Pfalz und Belgium aus Psalm 103), RMNy 2795, 53–55. – *Más, ugyanazoké* (Eine andere von denselben), 55–56.

⁵⁹ RMNy 2982.

⁶⁰ RMNy 971.

⁶¹ János M. HERMÁN, *A szép magyar Váradi Biblia nevesítéséről* (Über die schöne, ungarische Várader Bibel). = *Szűz Rezső 90 éves, Írások az ünnepelt tiszteletére* (Rezső Szűz ist 90 Jahre alt, Schriften zur Ehre des Gefeierten), Budapest, 2005, 232–242.

⁶² Es erschien in Hermannstadt, 1668. = RMNy 3495.

**Der geistige Horizont des
ungarischen reformierten Pietismus:
Professor Martonfalvi in Debrecen (1657–1681)**

Die ungarische Buchkultur vor 1800 stand lange Zeit nicht im Fokus der Forschungen über die kulturpolitische Lage nach 1945. Da die marxistischen Historiker die Mehrheit bildeten, gerieten die kirchen- und literaturgeschichtlichen Forschungen an den Rand der Forschungen: In Budapest (Tamás Esze, Mihály Bucsay), in Debrecen (László Makkai, József Barcza, Czeglédy Sándor) und in Szeged (Bálint Keserű, István Monok) arbeiteten einige Forscher, die auch zu dieser Thematik Einiges veröffentlicht hatten. In der freieren Atmosphäre nach 1980 konnte man mit Forschungen ohne ideologischen Druck beginnen. Zu den positiven fachlichen Entwicklungen der letzten 25 Jahre gehört die Möglichkeit, die kirchliche Buchkultur (die Reihe *Adattár*, durch Bálint Keserű, dann István Monok herausgegeben), die theologische Bildung, insbesondere die Predigtliteratur wieder erforschen zu dürfen;¹ die Öffnung des Eisernen Vorhangs hat die fachlichen und persönlichen Kontakte und dadurch die freie geistige Strömung zwischen dem Westen und Osteuropa wieder belebt. Bedauerlich ist aber, dass trotz der großen Zahl der Forscher nur wenige wirklich aus der kirchlichen Sphäre stammen, die ihre eigene Tradition verstehen wollen. Andererseits befassen sich die Forschungen immer noch mit der Klärung von grundsätzlichen philologischen und ideengeschichtlichen Problemen und weniger mit der Schilderung z. B. der möglichen Frömmigkeits- oder Kulturgeschichte der Vergangenheit.

Diese Studie untersucht die Frömmigkeitsmomente, die als Tradition der heutigen kirchlichen Gruppen und Erscheinungen auftauchen.² Da

¹ Siehe dazu: *Egyház és kegyesség a kora újkorban : Kutatástörténeti tanulmányok* [Kirche und Frömmigkeit in der Frühen Neuzeit : Forschung geschichtliche Anlässe], hrsg. von Gergely Tamás FAZAKAS, Dávid CSORBA, et al., Debrecen, 2009 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13).

² Das holländische Beispiel ist dazu gegeben: Gisbert Voetius war ein zentraler Wissenschaftler in den Niederlanden im 17. Jahrhundert. Er ist so vielfältig geschildert worden, wie es auch Forschungen über ihn gab. Siehe: Dávid

Debrecen die Hauptstadt der ungarischen Reformiertheit schon seit mehr als 475 Jahren ist, seit der Zeit von Péter Méliusz Juhász, dem Bewahrer der Vergangenheit protestantischer Gemeinschaften,³ ist der Beginn der Reformation im 16. Jahrhundert relativ gründlich geforscht. Das 17. Jahrhundert ist jedoch ein weißer Fleck für die Forschung. Eine Menge kirchlicher und anderer geistigen Strömungen ist in dieser Zeit aufgetaucht, deshalb muss ein Forscher immer klären, aus welcher methodologischen, konfessionellen und moralischen Sicht heraus er sich äußert. Wir untersuchen also die Kulturgeschichte des ungarischen Calvinismus nur zwischen 1657–1681, die Ära des Professor György Martonfalvi Tóth, durch die Publikationen und das Glaubensleben der damals – im Zeit der Gegenreformation – einzigen verbliebenen protestantischen Hochschule, des Debrecener Collegiums. Wir führen den Begriff *reformierter Pietismus* für die Frömmigkeit dieser Zeit ein, und veröffentlichen ein Verzeichnis der Bücher und Verfasser dieser Strömung.⁴ Dabei loben wir für unsere Ahnen im Bekenntnis Gott, der im Zuge der Geschichte tätig ist.

In Debrecen des 17. Jahrhunderts standen alle Institutionen, die das Leben der Debrecener grundsätzlich bestimmten, organisierten und leiteten, im Herzen der Stadt. Aufgrund der städtischen Topographiegeschichte von Lajos Zoltai, die als Manuskript erhalten geblieben ist, kann man sich von der Veränderungsgeschichte der Häuser, der Grundstücke,

CSORBA, A történelem, ahogy Hollandiában írták, avagy a 17. századi hollandiai történelem-képzetek magyar recepciója [Die Geschichte, wie sie in Holland geschrieben worden war : Die ungarische Rezeption der niederländischen Geschichts-ideen im 17. Jahrhundert] = *Debrecenről Amszterdamiig : Magyarország és Németalföld kapcsolata* [Von Debrecen aus bis Amsterdam : Die Beziehung zwischen Ungarn und den Niederlanden], hrsg. v. Gábor PUSZTAI, Réka BOZZAY, Debrecen, 2010, 271–272 = <http://hdl.handle.net/2437/103519>.

³ S. die Reihe der Geschichte des 475 Jahre alten Reformierten Kollegiums, redigiert von János GYÖRI L.

⁴ Die Begriffsgeschichte des *reformierten Pietismus* siehe im Rahmen der holländischen Forschungsgeschichte: Dávid CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni” : *Debreceni prédikátorok (1657–1711)* [Die schwache Seele zu verschönern : Die Debrecener Prediger (1657–1711)], Debrecen, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 67–71.

der Straßen in der Stadt ein Bild machen.⁵ Das Zentrum der Stadt bestand aus dem Gebiet der mittelalterlichen Burg: der Kirchplatz (innerhalb dessen Umzäunung stand der einzeln stehende sog. Rote Turm), nördlich von der Kirche das Collegium (zwischen den beiden der Pfarr-Teich), und daneben in Richtung Osten und Westen die Pfarrhäuser von Méliusz und Ézsaiás Budai (und einige andere Häuser, in denen Csokonai, Kölcsey oder Komáromi Csipkés wohnten). Die Kirche war als heiliger Platz durch einen hölzernen Zaun vom nahen Marktplatz getrennt. Südlich der Kirche erstreckte sich die Hauptstraße, die seit dem Mittelalter *Theatrum* oder *Piac* [Markt] hieß, hier stand das Gasthaus von Bálint Bika, gegenüber einem Haus der Dobozi-Familie, daneben das Rathaus. An der Ecke der Czegléd Straße (heute: Kossuth Str.) das Haus von Komáromi Csipkés, am Anfang der Német Straße (heute: Széchenyi Str.) das Postgasthaus der Familie Diószeghy.⁶

Fast alle Steinhäuser der Stadt befanden sich auf dem Hauptplatz und am Anfang der Straßen, die darauf mündeten (diese Häuser gehörten den ältesten Sippen Debrecens, aus denen Generationen von Hauptrichtern, Kaufleuten und Zunftmeister stammten). Ein Beispiel: die Familie Fekete vererbte eins ihrer Häuser, das an der Ecke der Piacz und Czegléd Straßen stand, an die Stadt, und das wurde zum südöstlichen Flügel des heutigen Rathauses.⁷ Nicht ohne Grund stand das sog. große Brett auf dem Hauptplatz, das bis zum Gasthaus Weißes Pferd reichte (heute: Ecke der Piac und Szent Anna Str.): das war der einzige trittfeste Verkehrsweg, da es noch keine steinige Wege gab. Zum Kern des alten Debrecen gehörten acht große Straßen – die zentralen Straßen von acht Bezirken. Pál Mike, ein Hauptrichter am Anfang des 17. Jahrhunderts, lebte in einem zweiräumigen, einfachen Haus zusammen mit seiner vierköpfigen Familie, unter puritanischen Umständen. Ein Besucher wurde von wenigen Steinhäusern abgesehen selbst am Anfang des 19. Jahrhunderts noch von Lehmhütten und schlammigem Boden emp-

⁵ Es ist in Történeti Dokumentációs Gyűjtemény [Historische Dokumentationsammlung] im Druckschriftenarchiv des Déri Museums in Debrecen unter Zoltai-Nachlass, die sog. Topographiegeschichte 2; siehe noch: Lajos SÁPI, *Debrecen településtörténete* [Debrecens Siedlungsgeschichte], Debrecen, 1972.

⁶ Die Kleinkirche (heute Stummelkirche) steht da erst seit 1725, die Rote Kirche (heute Reformierte Kirche der Kossuth Straße) erst seit 1808.

⁷ Lajos ZOLTAI, *Nagy főbírók és más jeles emberek debreceni házai* [Häuser in Debrecen des großen Hauptrichters und anderer wichtiger Personen], Debrecen, 1935.

fangen. Eine Verordnung im 18. Jahrhundert hat die Tier-Aufenthalte am Wochenende verboten, um die Vermehrung des Schlamms zu vermeiden. Laut einer anderen Verordnung musste Lärmen nach 10 Uhr abends beendet sein. Da es noch keine Straßenbeleuchtung gab, haben die Mitglieder der Großfamilien, die nachts im selben Zimmer schliefen, zweimal pro Nacht geschlafen und sind zum Beten aufgewacht.⁸ Damals hatten nicht nur die Nächte, sondern auch die Tage einen anderen Rhythmus als heutzutage: die Handwerker haben z.B. 18 Stunden pro Tag gearbeitet (nicht selten haben sie die ganze Nacht „eine Kerze gemacht“, d.h. bis zum Tagesanbruch gearbeitet, und gleich danach begann für die Gesellen die Tagesschicht).⁹

Die Cívis-Stadt lebte vom Transit- und Fernhandel. Dennoch gab es keine Schutzmauer um die Stadt: der Grund dafür ist wahrscheinlich die Tatsache, dass die Prediger über den Markt nicht so gesprochen haben wie die in England. Die Markttage durften natürlich das Kirchenleben nicht stören. Kirche und Stadtführung mussten sich in diesen Fragen einigen, da auch im 17. Jahrhundert die Glaubenstreue üblicherweise an die Teilnahme von Veranstaltungen gekoppelt war. Die Markthändler stand jeder Dienstag auf markierten Weg entlang der Piacz Straße in Buden oder im Erdgeschoss der Steinhäuser (eine Ausnahme gab es zwischen 1650–74, als der Wochenmarkt montags stattfand). Ab dem 14. Jahrhundert veranstaltete Debrecen zwei landesweite Märkte pro Jahr, an den Tagen von St. Georg und St. Michael, ab 1674 sieben Mal pro Jahr 15 Tage lang.¹⁰ Sonntags war aber nicht nur der Verkauf sondern auch die Einfuhr von Waren in die Stadt vor dem Gottesdienst um 10 Uhr verboten, was von den Marktrichtern kontrolliert wurde (nach einem Beschluss von 28. Juni 1551); ab 1574 wurde auch festgehalten,

⁸ Eine zeitgenössische Quelle teilt uns den Brand von Debrecen im Jahr 1580 während des ersten Traumes (ungefähr 3–4 Stunden von der Dämmerung bis Mitternacht) mit, s. Pál KISMARJAI VESZELIN, *Oktató és vigasztaló prédikációk*, Debrecen, 1641 (RMNy 1875), 3v. Eine andere Quelle erzählt vom Beten in dieser Tageszeit, was sich laut Neuem Testament auf die Wachablösung der Römer in Palästina bezog, s. Sámuel KÖLESÉRI, d. Ä., *Bánkódó lélek nyögési* [Seufzen der bekümmerten Seelen], Patak, 1666 (RMK I, 1039), Q4r.

⁹ Béla TAKÁCS, *Debrecen ipara 1693-ig* [Die Handwirtschaft Debrecens bis 1693] = *Debrecen története 1693-ig* [Die Geschichte Debrecens bis 1693], hrsg. von István SZENDREY, Debrecen, 1984 (*Debrecen története*, 1), 464.

¹⁰ István SZÜCS, *Szabad királyi Debrecen város történelme* [Die Geschichte der Freien Königlichen Stadt Debrecen], I–III, Debrecen, 1871–72, II/641–642.

dass Hochzeitsfeiern nach 10 Uhr beendet sein müssen.¹¹ Die Ordnung zu gewährleisten war Auftrag der Straßenrichter; einmal in der Woche haben sie Urteile gefällt. In den 1680er Jahren wurden mehrere Leute wegen vorsätzlicher Brandstiftung (und Hexerei) verbrannt.¹² Im Hintergrund dieses strengen Urteils stand die mehrfache Verwüstung der Stadt: die zwei größten Brände (September 1564 und Juni 1802) haben die Hälfte des Wohngebiets, zahlreiche Wassermühlen, die zentralen Gebäude und auch die Kirche beschädigt.

Typisch für die Zeit war, dass die Stadt nach der Katastrophe von 1564 angegriffen wurde, und zwar von den „Schalkhaften aus Nyírség“ unter Führung von Antal Székely, dem Kapitän von Lázár Schwendi. Mit diesem Angriff wurde Máté Szabó, der bedeutendste Kaufmann der Stadt, völlig ruiniert. Die Kleinkirche wurde 10 Jahre lang gebaut (1725) und nach zwei Jahren durch einen Brand zerstört. Ohne die Hilfe vom Hauptrichter Mihály Baranyi hätte sie 1731 nicht wieder aufgebaut werden können. Die größten Qualen erlitten aber die Debrecener nicht in Folge der großen Brandfeuer, sondern während permanenter Belästigungen. Es lohnte sich ja, in Zeiten der Märkte die Stadt zu überfallen, da sie unter keinem fürstlichen Schutz stand und keine Mauer sie umschloss. Am Ende des 17. Jahrhunderts kam es zu wüsten Plündereien, getrieben durch Eigeninteresse oder politische Gründe: deutsche und spanische Söldner von Strassoldo (1672) und Caraffa (1686), freie Hajduken und Thököly, dann die Kuruzzen von Rákóczi, zugleich die Türken aus Großwardein und Temeswar, oder auch die Tataren unter der Führung von Sultan Galga (1691). Laut Berichten kam es in dieser Zeit mehrmals zu einer „Winterflucht“ (z.B. 1693, 1707), als die Bevölkerung der Stadt vor der Gefahr floh.¹³ Ganz zu schweigen von der sog. „Szejdi-

¹¹ A. a. O., II/577.

¹² László MAKKAJ, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete* [Kulturgeschichte der Stadt Debrecen] = SZENDREY (hrsg.), *Debrecen története 1693-ig...*, a.a. O., 570–571.

¹³ Bei der Verbreitung dieses Ausdrucks spielten wahrscheinlich die Umstände des Ausbruchs des 30jährigen Krieges in ganz Europa eine Rolle, als der König von Böhmen, Friedrich V. (Pfalz) vorzeitig, genau im Winter, das Land verlassen musste. Beispiele dafür in Predigten: „Téli futásra (...) jutottam“ [„Ich musste (...) im Winter fliehen“], s. Mihály TOLNAI SZABÓ, *A' Sűrű keresztviselésnek hajjai közt csüggedező leleknek Lelki batoritasa, avagy (...) Lelki flastrom* [Seelisches Medikament], Debrecen, 1673 (RMK I, 1154), 12; „Imádkozzatok, hogy téiben ne legyen futástok, mint Christusnak“ [Bete dafür, dass ihr

Gang” (1680), als der Pascha von Buda, Ahmed Szejdi, der auch Henker der Hajdukenstädte genannt wurde, der Stadt einen Tribut auferlegte; oder vom Pascha Szénán, der sogar die Stadtrichter vor ihrem eigenen Rathaus foltern und massakrieren ließ.¹⁴ Die Phönix-Stadt, die immer wieder aus der Asche aufgestiegen ist, lag inmitten der Kreuzung militärischer Wege, hat mehrmals erfahren, dass „die Herausforderungen nur körperlich sind“ und man „aus Miseren lernen kann“ – wie öfters in zeitgenössischen Quellen vermerkt wurde.¹⁵ Debrecens Geschichte war im Laufe des 17. Jahrhunderts reich an Wendungen. Man könnte lange charakterisieren, wie das Leben in der christlichen Stadt verlief, die keine Mauern um sich hatte und deren Politik („*neutralitas modo Debrecinensi*“) auch für Gábor Bethlen, den Kanzler Transsylvaniens ein Beispiel war.¹⁶

nicht im Winter fliehen müßt, wie Christus“], s. Pál DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus* [Sacrum Shekel], Kolozsvár, 1700 (RMK I, 1556), 182. Zu den Raubereien siehe: Ida B. BOBROVSZKY, *A XVII. századi mezővárosok iparművészete : Kecs-kemét, Nagykörs, Debrecen* [Kleinkunst der Kleinstädte im 17. Jahrhundert], Bp., 1980, 111.

¹⁴ NAGY László, *Debrecen a nagyhatalmak ütközőpontján* [Debrecen im Konfliktfeld der Grossmächte] = SZENDREY (hrsg.), *Debrecen története 1693-ig...*, a. a. O., 334–345; Boldizsár BARTHA, *Rövid krónika (...) Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról* [Kurzer Chronik über in Debrecen geschehene merkwürdige Ereignisse], Debrecen, 1666, (RMK I, 1032) = hrsg. v. Ilona OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS, Debrecen, 1984 (HBmL forráskiadványai, 11), 30–36.

¹⁵ Tolnai Szabó, *Lelki flastrom* [Seelisches Medikament]..., a. a. O., 23; Sámuel Köleséri, d. Ä., *Keserű-édes* [Bittersüss], Debrecen, 1677 (RMK I, 1210), 1.

¹⁶ Als Graf Miklós Bethlen, ein berühmter Politiker in Transylvanien, der über die Politik von Transsylvanien in den 1680er Jahren nachdachte, sah drei Alternative: 1) die Methode von Debrecen, 2) einen Krieg gegen die Deutschen, 3) eine Art Ausgleich aufgrund seiner *Diplom* (S. Kemény János és Bethlen Miklós művei [Die Werke von János Kemény und M. Bethlen], hrsg. v. V. Windisch Éva, Bp., 1980 (Magyar Remekírók), 761). Zu der poetischen Interpretation der Situation aus dem 20. Jahrhundert siehe die Tragödie Magda Szabó *Kiált, város!* [Schrei mal, meine Stadt!], die treu schildert, wie Politik und Religion, gesellschaftliche und persönliche Aspekte sich eigenartig vermischen.

Stadtbild von Debrecen (1783)

Dieses Stadtbild von Debrecen stammt aus dem Jahr 1783. Symbolisch interpretiert: aus der Zeit vor dem Jahr 1783 haben wir auch keinen kulturgeschichtlichen Durchblick. Neben der dreibändigen Stadtchronik von István Szűcs haben wir noch die Buchliste der *Alten Ungarischen Bibliothek* (RMK), die bibliographische Beschreibungen von etwa 180 Druckschriften aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1657–1711) enthält, die in Debrecen gedruckt wurden.¹⁷ Obwohl wir uns in der Zeit von Miklós Zrínyi und den Freiheitskämpfen von Wesselényi und Rákóczi befinden, teilen uns die Daten der Druckereigeschichte mit, dass sich die Zahl der Druckschriften von Debrecen ziemlich vermehrt hat, besonders nach 1660, der Kapitulation von Grosswardein. Nachdem das Osmanische Reich auch diese Burg besetzt hatte, wurden sowohl die Soldaten als auch die Bürger freigelassen: Professor Martonfalvi und seine Studenten sind in die Schwesterstadt Debrecen geflohen. Diese Studie untersucht die historische Zeit, in der durch die merkwürdige Zusammenarbeit von György Martonfalvi Tóth und der Stadtführung die höchst charakteristische kulturelle Welt des flachländischen schutzlosen *Oppidums* (einer

¹⁷ SZÜCS, *Szabad királyi Debrecen város történelme...*, a. a. O.; Kálmán BENDA, Károly IRINYI, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)* [Die 400 Jahre alte Druckerei in Debrecen], Bp., 1961, 332–339; Béla TÓTH, *Debrecen és a puritanizmus* [Debrecen und der Puritanismus], Református Egyház 1974, 272–276; s. den ersten Band von RMK. Da der entsprechende Band des RMNy über diese Zeit noch nicht veröffentlicht wurde, stehen hier nur einige Daten. Von den ungefähr 180 Publikationen gibt es 30, die aus der vorigen Zeit stammen, als zweite oder dritte Ausgaben. Der kleinere Teil der fast 150 Erstausgaben zwischen 1657–1711 sind Kalendarien und Lehrbüchern, drei Drittel (110 Werke) religiöse Erlässe. Aus Letzteren 80 Predigten, der Rest (30) Trauerreden.

Stadt) entstanden ist, in der Csokonai, der weltberühmter ungarischer Dichter und das debrecener Leben des 19. Jahrhunderts wurzelt.

Die Fachliteratur befasste sich mit dieser Zeit nur teilweise, meistens sind schulgeschichtliche Interpretationen ans Tageslicht gekommen. Aufgrund von Teilstudien wurden zahlreiche Werke über das 17. Jahrhundert geschrieben (von den kulturgeschichtlichen Essays von Sándor Takáts, den ideen- und frömmigkeitsgeschichtlichen Studien von Makkai und Imre Révész bis zu dem kaleidoskopischen Debrecen-Image der stadthistorischen Forschungen von Lajos Zoltai), beziehungsweise ein monographischer Durchblick der Stadtgeschichte in den 80er Jahren von László Makkai.¹⁸ Dieser Aufsatz möchte die das 17. Jahrhundert betreffende Vorgeschichte der Studie von István Balogh über die debrecener Mentalität in dem 18–19. Jahrhunderts anleuchten, und zwar mit der Methodologie der stadthistorischen „Kleinmonografie“ von Makkai, um auch dadurch die Forschungen über das „Debrecenische“ der prämodernen Zeit zu fördern.¹⁹ Wir schildern die protestantische kulturelle Welt am Ende des 17. Jahrhunderts (1657–1711) durch Predigten, inspiriert von deren kulturgeschichtlichen und theologischen Fragestellungen.

Nach der Einführung der erneuerten Schulgesetze (1657) haben György Komáromi Csipkés und István Dobozi die historische Gelegenheit genutzt und eine ausgewählte Gruppe von Pastoren zusammengebracht. Sie haben die puritanischen Lehrer und Schüler aus Großwardein aufgenommen (György Martonfalvi Tóth und Schüler wie Márton Szilágyi Tönkö) und während des Trauerjahrzehnts die meist orthodoxen Pastoren aus Kaschau (Gellért Kabai Bodor, Sándor Felvinczi und Pál Lisznyai Kovács). Die beiden Gruppen haben sichtlich ihren Platz im Stadtleben gefunden. Die Tatsache, dass sie bis Ende ihres Lebens hier gewirkt haben, ist sehr bedeutsam.

¹⁸ MAKKAI, *Debrecen mezőváros...*, a. a. O.

¹⁹ Gábor O. NAGY, A „debreceniség” alkonya [Die Dämmerung der „Debrecinerschaft“], Debrecen, 1939; István BALOGH, *Debreceniség* [Der „Debrecinerschaft“], *Studia Litteraria* 1969, 11; *Századok szelleme : Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról* [Die Geistesgeschichte der Jahrhunderte: Anlässe über die Beziehung der ungarischen Literatur und Debrecen], válog., szerk. József BÉNYEI, László FÜLÖP, Béla JUHÁSZ, Debrecen, 1980.

Laut den ideengeschichtlichen Definitionen war für die Kaschauer die orthodoxe, biblische, für die Großwardeiner die puritanische, persönliche Frömmigkeit charakteristisch. Die geistig-geistliche Verbindung zwischen den Gruppen haben György Komáromi Csipkés, der über enzyklopedisches Wissen verfügte, und der verträgliche alte Sámuel Köleséri gesichert, in erster Linie als Leiter der Kirche. Komáromi Csipkés als Lehrer des Collegiums hat die Gesetze der Schule systematisiert und erneuert, als Pastor hat er mehr als 13 Jahre lang (1664–1677) das Sitzungsprotokoll der Synode geschrieben, er war ohne Ernennung der Notar der Debrecener Diözese.²⁰ An der partiellen Synode in Debrecen nach dem Tod des Bischofs von Nógrád (im Oktober 1681) hat Köleséri versucht, die Aufregung zu stillen. Auch er hat die Kirche nur als Notar geleitet, da viele gegen eine zentralisierte Macht gestimmt haben.²¹

Keiner der beiden wurde Bischof. Obwohl sie in Führungspositionen gezwungen wurden, haben sie diese Ämter mit Verantwortung und Hingebung verwaltet. Beide vertraten unterschiedliche und selbstständige geistige Richtungen. Doch nicht ihre theologische Auffassung oder philosophisches Interesse waren bedeutend, sondern ihre Frömmigkeit, die das persönliche Glaubensleben und die sakrale Lebensführung betonte. Ihre Rolle als Vermittler und Friedensstifter war unentbehrlich bei der Entstehung der Debrecener Mentalität. Die Fachliteratur nennt diese Art der Frömmigkeit reformierten Pietismus.²²

²⁰ Sámuel TÓTH, *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez* [Daten zur Geschichte der evangelisch-reformierten Kirchenbezirke Jenseits an der Theiss], Debrecen, 1894, 50.

²¹ Jenő ZOVÁNYI, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története* [Geschichte der reformierten Kirchenbezirke Jenseits an der Theiss], Debrecen, 1939, 41.

²² Wilhelm GOETERS, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig, 1911; Karl REUTER, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, Neukirchen, 1940; Ernst BIZER, *Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus*, ZThK 1958, 306–372; Sándor CZEGLÉDY, *A teológia tanítása a Kollégiumban* [Die Lehre der Theologie im Kollegium zu Debrecen] = *A Debreceni Református Kollégium története* [Die Geschichte der Reformierten Kollegium zu Debrecen], hrsg. v. Elemér KOCSIS, Debrecen, 1988, 545–549; Karl GREYERZ, *Religion und Kultur : Europa 1500–1800*, Göttingen, 2000, 127–129.

Dank den historischen Umstände und der umsichtigen Entscheidungen der Stadtväter wurde Debrecen zur Schule des Landes. Die geistige und politische Führung hat die einmalige Gelegenheit zur Aufbewahrung der Werte genutzt: die Stadt hat die Vergütung der Pastoren gesichert und die Beköstigung der Schüler organisiert. Nach dem Anschluss der Großwardeiner Schule ist die Zahl der Schüler rasch gewachsen, das Collegium hatte Mangel an Platz und Versorgung, die fleißige Arbeit des Professors hat die Lebensgrundlage geschaffen. Fürst Apafi I hat zu seinem Lehrer gestanden, ihn geadelt. Auch seinetwegen hat er die Debrecener Schule und deren Lehrer unterstützt, ihn seltenerweise zum „*perpetuus professor*“ gewählt (1664).²³ Aus dem Einkommen des Fürsten wurde der dritte Lehrstuhl von Professor Martonfalvi gegründet (1660), bekam das Collegium die heutige Form (1668) und wurden die Kosten der Studien von Schülern im Ausland durch manche Adligen von Transylvanien noch in den schwersten Jahren der Protestantenverfolgung (*persecutio decennalis*, 1671–1681) gedeckt.²⁴ Für diese Unterstützung hat natürlich der berühmte Debrecener Lehrer Martonfalvi selbst Fürbitte bei Fürst Apafi eingelegt.

²³ Lajos ZOLTAI, *Martonfalvi Tóth György címerlevele 1666-ból* [Der Wappenbrief von György Martonfalvi Tóth vom Jahre 1666], Turul 1903, 135–137; Dávid CSORBA, *Tanári címerek 1665–66-ból* [Wappen des Professors im Jahre 1665–66], Egyháztörténeti Szemle 10(2009/1), 65–71.

²⁴ István JUHÁSZ, *Die Gegenreformation und die siebenbürgischen Prediger im Jahrzehnt zwischen 1671–1681 = Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 02. 1976*, eds. Peter F. BARTON, László MAKKAI, Bp., 1977 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/3; Studia et Acta Ecclesiastica, N. S., 3), 89–110; Dávid CSORBA, *Frontier existence as the Self-image of the Hungarian Reformed Church in the Seventeenth Century (1606–1711) = Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*, eds. by Ábrahám KOVÁCS, Béla Levente BARÁTH, Bp., L'Harmattan, 2009, 217–235.

Das Wappen von Professor Martonfalvi

Nach dem Tod des schulstiftenden Professors hat Mihály Apafi auch für Márton Szilágyi Tönkö die Vergütung der Lehrer weiter finanziert. Einmal, im September 1681, hat er auch eine Stunde des Professors besucht und ihm ein Geschenk gemacht. Während der „langen unglücklichen Zeit“ (1657–1692), wie die Zeitgenossen sie nannten, hat Mihály Apafi bis zu seinem Tod für die Debrecener Schule gesorgt, und die protestantische Patronage hat nach dem Ende der offiziellen Unterstützung (1690) weiter gelebt (Salzstiftung 1675–1705/1715).²⁵

In dem Band *Parentatio lugubris* (Debrecen, 1681), der anlässlich des Todes von Bischof Mátyás von Nógrád erschienen ist, erwähnt das Gedicht von János Börömfi, dem Pastor in Balkány, Gellért Bodor, den Pastor von Debrecen und Professor György Martonfalvi Tóth zusammen mit

²⁵ Ferenc ZSIGMOND, *A Debreceni Református Kollégium története, 1538 (?) – 1938* [Die Geschichte des Reformierten Kollegiums von Debrecen], Debrecen, 1937, 69, 76.

dem Namen des verstorbenen Bischofs, da alle in demselben Jahr starben. Der ehemalige Bischof von Debrecen hat auch ein Gedicht anlässlich des Todes seines Kollegen geschrieben. Kurz danach ist er ihm gefolgt. Die besten der reformierten Gebildeten am Ende des 17. Jahrhunderts haben sich vom Professor Martonfalvi, der nach langer Krankheit starb, mit dem Band *Lamentum metricum*, verabschiedet.²⁶ In Debrecen hatte eine Generation schnell gewechselt. Der unglücksschwangere Ton zeitgenössischer Kanzelreden schildert die Gefühle der Altersgenossen, die ihre geistigen Stützen so schnell hintereinander verloren.²⁷

Wir möchten zum letzten Mal die Blütezeit der Debrecener Schule (1660–1681) analysieren, die mit dem Namen Professor Martonfalvi, „dem Wissenschaftler Gamaliel“ verbunden ist. Die Studie möchte die das 17. Jahrhundert betreffende Vorgeschichte der Studie von István Balogh über die Debrecener Mentalität des 18–19. Jahrhunderts beschreiben.²⁸ Es sind schon mehrere Studien über György Martonfalvi Tóth entstanden, aber noch keine wirklich bedeutsame Monographie. Nicht den wirtschaftlichen Hintergrund zu schildern ist wichtig, sondern die Persönlichkeit des schulgründenden Lehrers, dem es zu verdanken ist, dass die Schüler im Collegium geblieben sind. Ein gutes Beispiel für seine Beliebtheit ist die Tatsache, dass die Ausgabe von zwei seiner Schriften, *Tanító és Cáfólo Theológia* (1679) und *Szent Historia* (1681), von den Schü-

²⁶ *Lamentum metricum*, Debrecen, 1681 (RMK I, 1255a; II, 1497a). Siehe dazu das Exempel von Dunántúli Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, Signatur: K. 1, 365.

²⁷ Siehe die Grabrede über István Dobozi, d. Ä., den Haupttrichter zu Debrecen: Gellért KABAI BODOR, *A jó előjáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés* [Betrachtung über den Tod des guten Führers], Debrecen, 1679; Sámuel HODOSI, *Órálló toronyba helyhez tetett vigyázó, mellyben minémű lelki ismérettel kelljen tisztiben forgolódni az Istentől előállított Egyházzolgáknak, lerajzoltatic* [Im Wachturm bestatteter Behüter], Debrecen, 1680; Dávid CSORBA, „Órálló torony“ : *Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban* [Wachturm: Auftrag und Selbstbild des Predigers in der reformierten Auffassung im 17. Jahrhundert] = *Bibliotheca et Universitas : Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére* [Anlässe zur Verehrung des 60-jährigen János Heltai], hrsg. v. Gábor KECSKEMÉTI, Réka TASI, Miskolc, 2011, 299–312 = <http://magyarszak.unimiskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf> (12. 01. 2014)

²⁸ BALOGH, *Der Debrecenerschaft*, a. d. O.

lern selbst finanziert wurde (coetus).²⁹ Letztere – die Ausweitung der *Sacra Historia* von Sulpitius – hat er auch auf Ungarisch den Schülern vorgetragen. Der ungarischsprachige Unterricht war im Collegium noch bis 100 Jahre eigenartig, die Unterhaltungssprache war obligatorisch Latein. Obwohl er Homiletik auch auf Ungarisch gelehrt hat, sind ungarischsprachige Werke von ihm kaum erhalten geblieben: nur die detaillierte Exegese des ersten Teiles von Medulla unter dem Titel *Veni mecum* (1662, in der Bibliothek von Sárospatak erhalten),³⁰ beziehungsweise eine Predigt über *praxis pietatis* (die zweite Ausgabe wurde als Beiblatt des *Szent Siklus* von Pál Debreceni Ember redigiert).³¹

Das Vorwort seines Werkes *Szent Historia*, das von Márton Szilágyi Tönkö herausgegeben wurde, gibt ein plausibles Bild von ihm.³² Schon im Titel nannte er (Szilágyi) seinen früheren Lehrer und Kollegen György Martonfalvi Tóth „den Großen“, die Trauerrede hat er für die Bitte seines Mäzens, Mihály Teleki geschrieben. Des Fürsten Mann für alles hat auch später das Collegium gefördert. Die „Graue Eminenz“ des Fürsten Apafi steht im Hintergrund vieler politischen Entscheidungen der Kuruzen-Zeit, mit seiner Unterstützung wurden viele Trost bringende Bücher in Klausenburg gedruckt. Sein politisches, mäzenatisches Wirken hat viele Spuren hinterlassen.³³ Szilágyi Tönkö, der Schüler von Siebenbürgen hat Mihály Teleki mit Obadja identifiziert.³⁴

Im Lebenswerk von Martonfalvi hat der Verfasser der Widmung zwei Aspekte betont: sein Wirken als Lehrer und sein glaubhaftes christliches

²⁹ RMK I, 1231; 1256.

³⁰ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Könyvtára, Signatur: Kt 64.

³¹ György MARTONFALVI TÓTH, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, 1663 (RMNy 3077), siehe Dunántúli Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, Signatur: K 1, 365; Uő, *Keresztényi Inneplés*, hrsg. v. Pál DEBRECENI ÉMBER, Kolozsvár, 1700² (RMK I, 1001) = DEBRECENI ÉMBER, *Szent Siklus*, a. a. O., Zusatz 1.

³² György MARTONFALVI TÓTH, *Szent Historia* [Sacra Historia nach Art von Severus Sulpitius], kiad. Márton SZILÁGYI TÖNKÖ, Debrecen, 1681 (RMK I, 1256).

³³ Zsolt TRÓCSÁNYI, *Teleki Mihály, Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig* [Mihály Teleki, Transylvanien und die Bewegungen der Kurutzen bis 1690], Bp., 1972.

³⁴ Mihály SZATHMÁRNÉMETHI, *A' Négy Evangelisták szerint való Dominica* [Predigten für jeden Sonntag nach den vier Evangelisten], Kolozsvár, 1675 (RMK I, 1179), (b)2r.

Leben. Er hat hervorgehoben, dass Martonfalvi die *Logica* von Ramus und die *Medulla* von Amesius populär machte. György Martonfalvi Tóth war Professor der Logik, der Rhetorik, der Biblischen Theologie und des Griechischen. Trotzdem haben auch andere Zeitgenossen den Akzent in seiner Tätigkeit auf das oben genannte letztere Werk gelegt. Seine Vorlesungen über die *Medulla* von Amesius sind die meist zitierten theologischen Werke in der ungarischen Literatur der Zeit.³⁵ Die klare Rede und das richtige Denken über Gott lehrt das christliche Leben – hieß es laut des puritanischen Denkens seit Perkins und dann Amesius.³⁶

György Martonfalvi Tóth war das Vorbild eines frommen, gottesfürchtigen Menschen in seinem Leben wie auch in seinem Tod: „*Er war ein denkwürdiger und seltener Schwan der Stadt Debrecen, des Collegiums, und auch des ganzen Ungarischen Zions*“.³⁷ Die Bilder der jüdisch-ungarischen Schicksalsparallele, die Analogien des ungarischen Zions / ungarischen Israels rücken die Rolle des Professors in den universal geschichtlichen Kontext. Die parentale, in einem Trauerrede benutzte rhetorische Position hat die allegorische Bildreihe hervorgebracht, durch die die Rolle des Lehrers zu schildern ist: auch der Charakter des postumen Werkes hat die neun Elemente der seit der Antike gebräuchlichen Schwan-Allegorie ausgelöst.³⁸ Zu den Parallelen des Schwan-Bildes gehören auch die Bestimmungen der Rolle des *genius loci*.

Die Merkmale seiner Mentalität (fromm, friedlich, schön, lebt vernünftig) werden von den zeitgenössischen Quellen bestätigt: die Schülerbewegungen wurden ruhig in seiner Zeit, er hat die konträren Meinungen befriedet.³⁹ Seine Sprüche und Aphorismen haben die Schüler als

³⁵ Keine statistische Analyse im Hinblick der Predigten ausgeführt. Nur im Handschriften-Archiv der Bibliothek des Reformierten Collegiums sind auch zwei Handschriften vorhanden: TTREK Nagykönyvtára (Debrecen), Signatur: R 168, R 3803.

³⁶ Klára KOLTAY, *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon* [Englische puritanische Bücher in Ungarn seit 200 Jahren], Debrecen, 1989.

³⁷ Márton SZILÁGYI TÖNKŐ, *Előszó* [Vorwort] = MARTONFALVI TÓTH, *Szent Historia*, a. d. O., 3v.

³⁸ Das biblische Tier ist eine Christus-Metapher, wird in Predigten oft verwendet. S. Sándor LUKÁCSY, *Isten gyertyácskái : Metaforák a régi magyar prédikációkban* [Kleine Kerzchen Gottes: Metaphern in den alten ungarischen Predigten], Pécs, 1994, 117.

³⁹ ZSIGMOND, *A Debreceni Református Kollégium...*, a. a. O., 70.

eigenes Lebensideal aus dem Collegium mitgenommen.⁴⁰ Die letzte Äußerungen vor seinem Tod – die Márton Szilágyi Tönkö in *Szent Historia* aufbewahrt hat – beinhalten biblische Worte und auch klassische Ideen, die meist wichtigste Seiten seiner Persönlichkeit: „Si Divinae Majestati placeret, mihi et vivere et mori paratum esset“.⁴¹

Seine Geistigkeit charakterisieren Ausdrücke wie friedlich, seine Kraft ist in seinen Flügeln, das heißt in seinen mentalen Fähigkeiten, die ihn in Richtung Himmel aufheben. Als Gegenpol dazu wird der Adler als „Feind der Orthodoxie“ erwähnt, was unausgesprochen auf das Wappentier der Habsburger hinweist: Orthodoxie impliziert hier den rechtgläubigen christlichen Menschen. Es lohnt sich, diesen Begriff mit den Orthodoxie-Bestimmungen der anderen Paratexte zu vergleichen. Sámuel Köleséri erwähnt ihn als ein Beispiel für Puritanismus: „*Sok szép tudós elmét szült ez a Saeculum (...) Illyenek valának: Medgyesi, Tólnai, (...) Apáczai, (...) Nagy Martonfalvi*“ [„Viele Weise hat uns dieses Saeculum gegeben (...) So zum Beispiel: [Pál] Medgyesi, [János] Tólnai [Dáli], (...) [János] Apáczai [Csere], (...) Martonfalvi der Große“], in seinem Gedicht *Emlékezetnek oszlopa* denkt Pál Szenczi A. über ihn ganz anders nach: „*Nagy Amesiusnak igaz professora, Orthodoxyának hatalmas Tutora*“ [„Der wahre Professor von Amesius dem Großen, der riesige Tutor der Orthodoxie“].⁴²

Das schematische Bild (ein Puritaner sah ihn als einen Puritaner, ein Orthodoxer hielt ihn für einen Orthodoxen) wäre eine zu einfache Auflösung des Bekenntnisses über die lehrerhafte Attitüde des Paulus („*Den Juden bin ich geworden wie ein Jude*“ etc. 1Kor 9,20). In einigen Gedichten wird der Lehrer als Wissenschaftler gepriesen, in anderen als Gläubiger. Einerseits sieht man, dass diese zwei Seiten derselben Persönlichkeit sind, andererseits ist bezieht sich dieses Wort eindeutig auf die Rechtgläubigkeit. Das aber stimmt nicht unbedingt mit der ideengeschichtlichen Orthodoxie-Definition der Kirchengeschichte des 19. Jahrhunderts überein. In der Disputation von Tamás Veresegyházi – einem Schüler von Martonfalvi, später Bischof in Debrecen – verknüpfen sich diese beiden Bewertungen: „Unter den Glaubenswissenschaftlern in Ungarn ist er

⁴⁰ S. Dávid CSORBA, *Debreceni Ember Pál kéziratok naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár 22/23(2000/2001), 173–185.

⁴¹ SZILÁGYI TÖNKÖ, Előszó, a. a. O., 3v.

⁴² Die Dichtungen sind in RMKT XVII/11, Nr. 6., Nr. 49.

der Adler, er lebt nach strenger Frömmigkeit, ist ein Theologe sowohl beim Lehren als auch in seinem persönlichen Leben".⁴³

⁴³ ZSIGMOND, *A Debreceni Református Kollégium...*, a. a. O., 71.

Tandem: The one-word quotation

1.

In the present paper I want to discuss a very specific case of the use of quotation, the most likely very infrequently detected, and, probably, very infrequently used citation technique which involves quoting only a single word. I discuss the issue in inscriptions entered in 16–18th century *alba amicorum*.¹ Text entered as the motto, inscription, or various parts of the inscription usually constitutes a quotation, or at least a paraphrase of a saying (*gnome*) well-known to everyone – and it is these structural units of inscription that I will focus on in this paper,² primarily on one-word mottos and inscriptions.

In his monograph providing a comprehensive treatment of the genre of the *album amicorum*, Werner Wilhelm Schnabel refers briefly to the phenomenon of the one-word quote.³ He regards it, on the one hand, as the imitation of aristocratic (sometimes one-word long) coat-of-arms

¹ This paper is based on the research carried out at the University of Szeged, Hungary, in which an online database is being built containing data from 16–18th century *alba amicorum* entries of Hungarian relevance. The database (Inscriptiones Alborum Amicorum, abbreviated as IAA) can be found at <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

² This is despite the fact that the actual function of mottos and inscriptions in the entries is completely different. The symbol is always the symbol of the inscriber, a (theoretically) constant element of the entries made by him/her, which, thus, has no ad situationem character, in contrast with the inscription, which is a “message” addressed to the album’s owner. I want to note that, following the tradition of the IAA, I use the word *inscription* in this specific sense in this paper, in contrast to some authors who use it as a synonym of *entry*. For more on this, see Tünde KATONA, Miklós LATZKOVITS, *Die Poetik der Stammbücher in Queroktav (Überlegungen anhand der Weimarer Stammbuchsammlung)*, = “*swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch*” *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, Ed. by Márta NAGY, László JÓNÁCSIK, Piliscsaba–Budapest, PPKE, 2001. 289–301.

³ SCHNABEL, Werner Wilhelm, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Frühe Neuzeit, Bd.78.), 389.

mottos (*Wappenspruch*), associating it with a fashion of the laconic mode of expression, and, on the other hand, as the manifestation of the rhetoric ideal of “correct speech” (*Wohlredenheit*) popular among the learned classes. As an illustration, he refers to a study by Michael Lilienthal, published for the first time in 1712, which is generally considered to be the very first work on *alba amicorum*.⁴ According to the (similarly brief) note made by Lilienthal, inscribers often use one-word long inscriptions.⁵ René Descartes, for instance, liked to write *Gradatim* in album inscriptions, whereas August Hermann Francke preferred ἀγωνιζοῦτε (‘you fight’).⁶ Others (still according to Lilienthal) have a preference for *Sursum*, *Caute*, or *Tandem*.⁷

What counts as frequent is, of course, largely relative. It is a fact that the onetime album owners expected the inscribers to do meticulous and careful work, most likely holding unreadable or overly brief entries in low esteem. Among the 10,000 entries processed so far for the IAA database, there are only 32 which contain a one-word inscription and 35 which have a one-word motto – making the number of entries with a one-word component approximately 1 in 150. Most of these are in Latin, Greek or Hebrew, and it is only beginning with late 18th century albums that we encounter vernacular variants.

Most of the one-word mottos and inscriptions that occur in the database lack reference to their source and are nonce occurrences. *Virtute*, *aeternitas*, and Hebrew אמת ‘truth’ occur twice each, γρηγορεῖτε ‘be careful’, Hebrew עמי ‘my people’, *feliciter*, and *patiando* occur three times each,

⁴ LILIENTHAL, Michael, *Schediasma critico-literarium de Philothecis varioque earundem usu et abusu, vulgo von Stamm-Büchern*, Regensburg, 1712. For a facsimile edition, see *Stammbücher als kulturhistorische Quellen, Vorträge gehalten anlässlich eines Arbeitsgesprächs vom 4. bis 6. Juli 1978 in der Herzog-August-Bibliothek*, hrsg. von Jörg-Ulrich FECHNER, München, Kraus, 1981 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 11.), 239–298.

⁵ „Reperies denique nonnullos brevissimum dicterium et saepe unicum tantum vocem adposuisse.” LILIENTHAL, Michael, *Schediasma ... op. cit.*, 25. (The original page numbers of the 1712 Regensburg edition are referred to here and throughout this paper.)

⁶ Our database contains one record of an inscription by Francke, from Adam Mittuch’s album amicorum, using a short Biblical quotation as an inscription (which is, however, more than just one word long). Cf. IAA, 861.

⁷ LILIENTHAL, Michael, *Schediasma ... op. cit.*, 25–26.

which can be a coincidence as well. The situation of *tandem* – the one-word message that occurs most frequently in the inscriptions – is very different. It occurs altogether 15 times in the database:⁸ This is an exceptionally high number of occurrences both in comparison with other one-word inscriptions and in terms of absolute numbers as well.⁹ There are some quoted gnomes in the database that occur more often, but most quotations that occur more than once occur fewer than 15 times.

Inscribers often add a reference to their source to one-word inscriptions and mottos regardless of their frequency of occurrence. The future Lutheran superintendent, Elias Fischer used the word *VIVIT* (in capitals) as an inscription, dated in 1742 in Késmárk, in András Sztehlo's album (held today in the Central Archives of the Lutheran Church in Hungary). The dedication of this album entry attests to this inscription being a quote from Martin Luther.¹⁰ The reference is most likely to the Luther rose, the five petals of which usually contained the five letters of the word *vivit*.¹¹ The English university student Joseph Guillim's two part, very complex entry, made in János Mezőlaki's album, contains, in the first part of the entry, a single Greek word (αστατούμεν 'we wander'). The bibliographic reference provided by Guillim¹² is somewhat imprecise (the quoted word is not from the Second Epistle to the Corinthians but from the First, specifically, from the very end of Chapter 4, Verse 11, but its quotation status is unquestionable.¹³ This inscription nicely illustrates that one-word inscription parts can also integrally fit in the narration of inscriptions using several (in this case, two) different elements. The Biblical text referred to with the verb αστατούμεν is as follows: "To the present hour we both hunger and thirst, and are in nakedness, and buffeted, and **wander without a home**" (in the Darby Bible Translation). After evoking the imagery of *wandering*, i.e. *peregrination*, Guillim contin-

⁸ Record numbers IAA 281, 782, 1279, 1403, 1530, 1566, 1969, 2048, 2060, 2101, 3930, 3935, 6225, 8374, and 8460.

⁹ This is the only one of the one-word entries referred to by Lilienthal which occur in the IAA.

¹⁰ IAA, 2570. The text of the dedication referring to Luther is as follows: „*Hoc B. Lutheri solatio ad continuanda sedulo studia D(ominum) Possessorem et omnes Con-terra(ne)os Juvenes in Spem erigere voluit.*”

¹¹ Personal communication, Zoltán Csepregi: the word also occurs in an expression often used in Luther's letters ("sed Christus vivit").

¹² „2. Cor. 4. 12.”

¹³ IAA, 1103.

ues, in the second part of his inscription, with a Latin distich titled *Ad Perigrinatorem*, where peregrination is connected specifically with religious content:

“Longinquis fragiles lustras Regionibus Vrbes?

Caelesti* aeternam quaerimus Vrbe domum.”

‘Do you travel to fallible cities in faraway regions?

We seek our eternal home in the celestial city.’

Guillim is doing this in Oxford, writing in the album of a Hungarian pilgrim who has travelled to “regions faraway” from his homeland. Obliterating the borderline between academic and religious peregrination is, of course, not a very original idea, but the way of the implementation suggests a kind of fastidiousness. Guillim adds a special note to the first word (i.e. one word) of the second line of the (presumably quoted) distich, another reference to a source, referring to a passage in 2 Corinthians as well.

The album of Gottfried Graf, of the Hungarian town of Sopron, also contains a one-word quotation complete with reference to its source, inscribed by Matthias Lang, also of Sopron, who dated it in Leipzig in 1650.¹⁴ In this case, however, the quote is not an inscription but a motto. According to Lang, the word *inquiramus* (‘we seek’) is from Chapter 13, Verse 4 of the Epistle to the Hebrews, and it is a fact that the form *inquiramus* is there at the very end of this verse in both the Vulgate as well as in Théodore de Bèze’s Latin translation of the Bible. Two other inscriptions by Lang have been processed as part of our project, but these do not contain this motto.¹⁵ The Wittenberg library founder and exiled Hungarian professor Michaelis György Kassai used his motto in a more consistent way. His one-word Greek symbol (γρηγορεῖτε) occurs three times in our database because he used it in three inscriptions (made in Wittenberg). He entered one of them in the album of Stephan Hermann, a pilgrim from the Transylvanian town of Szeben, in 1689, the other one in that of Johann Fischer, another student from Hungary, in 1699, and the third one in that of a German student (and future deacon of Naumburg) in 1716 (this latter album is now kept in the enormous Stammbuch collec-

¹⁴ IAA, 6141.

¹⁵ IAA, 20, 47.

tion in Weimar.¹⁶ In the case of all three inscriptions, he added a reference to the source, which is indeed the Gospel according to Mark, Chapter 13, Verse 37 (the very end of the verse).

The case is somewhat different regarding the word *feliciter*. As has been mentioned already, this word occurs three times in our database – all three times as an inscription and without a reference to the source. Twice it is used in inscriptions by the Wittenberg theology professor Karl Christian Tittman made in 1783 and 1784 (the former in Ladislav Bartholomeides's album, while the latter in the album of Transylvanian Unitarian pilgrim József Pákei, held today at the library of Babes-Bolyai University in Cluj Napoca, Romania.¹⁷ For a given inscriber to use the same motto in different people's albums is fairly usual, and the repeated use of the same inscription is not extraordinary either. A famous professor of a reputable university often fulfilled his role as an inscriber (no doubt considered cumbersome at times) by copying a standard inscription into the album handed to him.¹⁸ But the word *feliciter* also occurs as an inscription in itself, made by a certain Mortczini in Bartholomeides's album in 1782.¹⁹ Whether this is a chance occurrence of the same word (chosen freely from the dictionary of the Latin language) or perhaps something else, is impossible to guess on the basis of three inscriptions and no source given.

This is true even if it is sometimes possible to establish the quotation status of one-word inscriptions or mottos in cases when the inscriber provides no reference to the source. One example is the verb συγκακοπαθησον 'endure evil together', used by the rector of the Saint Anna Gymnasium of Augsburg, Gottfried Hecking.²⁰ This word occurs twice in the Bible in this form, both times in the Second Epistle of Paul to Timothy.²¹ We can be completely sure, then, that in his inscriptions

¹⁶ IAA, 5836, 6375, 175.

¹⁷ IAA, 5908, 4161.

¹⁸ There are many examples for this, e.g. Herman Alexander Röell's entries processed for our database, which are rather similar to each other: IAA, 388, 541, 1608, 3527.

¹⁹ IAA, 5995.

²⁰ IAA, 9856.

²¹ 2 Timothy 1.8. and 2 Timothy 2.3.

Hecking quoted these bits of text,²² simply because this verb form is a very rarely used one.

2.

The word *tandem* ('finally; at last') occurs six times as an inscription and nine times as a motto in the material we have processed so far for our database. The same inscriber uses it in two different inscriptions (as a motto), whereas the remaining occurrences are by different inscribers. It occurs twice each in the albums of Dávid Frölich and Gottfried Graf, four times in that of Tóbiás Masznyik, and once each in the albums of Ábrahám Reguli, Adam Mittuch, Sigismund Christian Zech, István Ladmóczi, Mátyás Bél, Boldizsár Nikléczi, and Johann Fischer. The earliest occurrence of its use (as an inscription) is from 1626, and two are from the 18th century (from 1731 and 1752, once as a motto and once as an inscription). In its latter function, it occurs three times standing completely by itself, that is, without other parts to the inscription.

In one of the occurrences – in Dávid Frölich's album – it is the third element of a text composed of three parts.²³ In this entry, the first part of the inscription is a part of a letter by Pliny, according to which even the wisest people sometimes make the honourable mistake of believing that they have more friends than they actually have.²⁴ This is followed by a conjunction (*Interim:*), which is, in this case, responsible for establishing the logical connection between the first and third part of the inscription (i.e. the Pliny quotation and *tandem*), meaning, most likely, 'at the same time; nevertheless', and followed by a still clearly visible colon.²⁵ Thus, the inscription (as usual) has a narration, which, this time, takes an unexpected turn, which is spelled out as *tandem*.

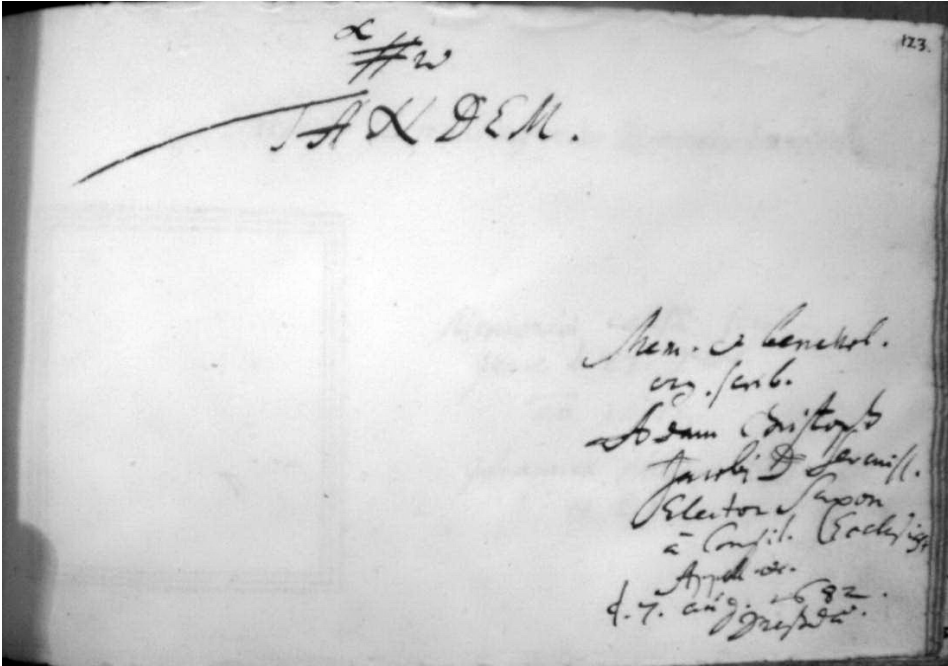
²² Most likely, 2 Timothy 1.8. At least that is the verse church fathers usually cite, e.g. Athanasius, Theodorus Studites, Joannes Damascenus, Cyrillus etc. (I am grateful to Gergő Gellérfi for this piece of information.)

²³ IAA, 3930.

²⁴ "Etiam prudentissimus quisque honesto hoc in errore versatur, q(uod) plures amicos putat, quam sunt." Epistulae, III, 11. 9.

²⁵ Such conjunctions (e.g. *sed*, *ergo*, *et* etc.) are in fact not independent parts of the inscription, which I, therefore, do not analyze here.

In Tóbiás Masznyik's album, *tandem* is used by Adam Christoph Jacobi, as an inscription: specifically, as the last element of a two-part inscription, seemingly logically.²⁶

However, the first element is not really text, but the “ α/ω ” symbol,²⁷ and *tandem* is juxtaposed with it – which in itself signals the weightiness of its meaning. However, in the inscription by Lutheran bishop Dávid Lányi from the mid-17th century, the word occurs as the first element of a two-part inscription (in Ábrahám Reguli's album), before a two-line long quotation from a Latin poem,²⁸ which says that wealth and power are often worth exchanging for the quiet of a simple life.²⁹

As has been mentioned already, *tandem* occurs as a motto nine times in the material processed so far. It is used in Gottfried Graf's album by

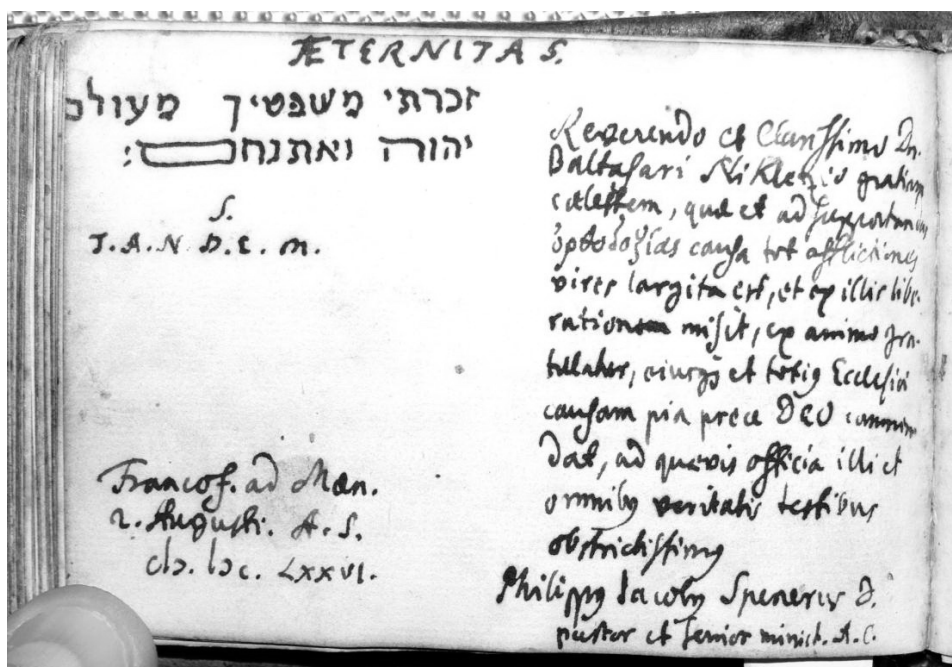
²⁶ IAA, 1969. See Photo 1.

²⁷ It is used often in albums, similarly to tetragrammatons. I disregarded these in my investigation of one-word inscriptions.

²⁸ IAA, 1403.

²⁹ “Saepius eximia vel opum vel honoris ab arce / Profuit ad mediae sortis cecidisse quietem.”

both Jacobus Macklier and Matthias Rauch of Sopron, in entries made in 1654 Strassburg.³⁰ It is also used in István Ladmóczi's album by Jakob Schurz (in Memmingen in 1676),³¹ and in Boldizsár Nikléczi's and Johann Fischer's albums by no less of a personality than Philipp Jakob Spener (in 1676 Frankfurt am Main and in 1697 in Berlin, respectively).³²

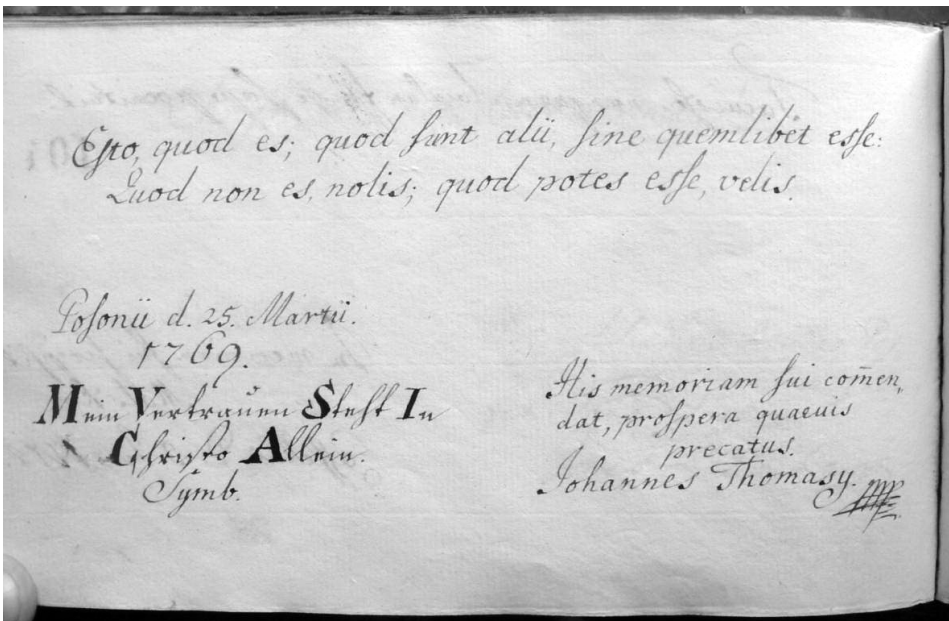
But Spener's motto is not of interest to us because of the person of the inscriber, but because the word is written both times in all capitals, with periods after each letter, like a six-letter abbreviation of sorts. The fact that the word *tandem* is used as an acronym is completely certain – or rather as a notarikon, that is, an acronym which is created not in the conventional way (from the first letters of a multiple-word phrase), but the other way around: by retrospectively producing a multiple-word interpretation, utilising all the letters of the base word. Max Löbe's book surveying the mottos of 16th-17th century German aristocracy (published in a reprint edition in 1984) provides the phrase that *tandem* stands for as *Tibi*

³⁰ IAA, 1530. and 1566.

³¹ IAA, 1279.

³² IAA, 8374, 6225. For the entry in Nikléczi's album, see Photo 2.

*Aderit Numen Divinum, Expecta Modo*³³ ('God helps you, just wait patiently'). In his introduction, Löbe mentions two other notarikons besides *tandem*: Jesus '*In Einem Stehet Unsre Seligkeit*',³⁴ and *musica*. The latter has two possible solutions: *Mein Vester Stein Ist Christus Allein* and *Mein Vertrauen Steht In Christo Allein*. (The latter is also found in our database due to its presence in an album entry made in Pozsony in 1769 in Joseph Freysmuth's album.)³⁵

Löbe collected most of his published material from Stammbuchs, which means that *tandem* was used in inscriptions not only by intellectuals but also by the aristocracy – e.g. by Karl II Count of Mansfeld in his inscription entered in Franz von Dornstorff's album.³⁶ Christian Wilhelm Count of Schwarzburg-Sondershausen used the word on a coin, the other side

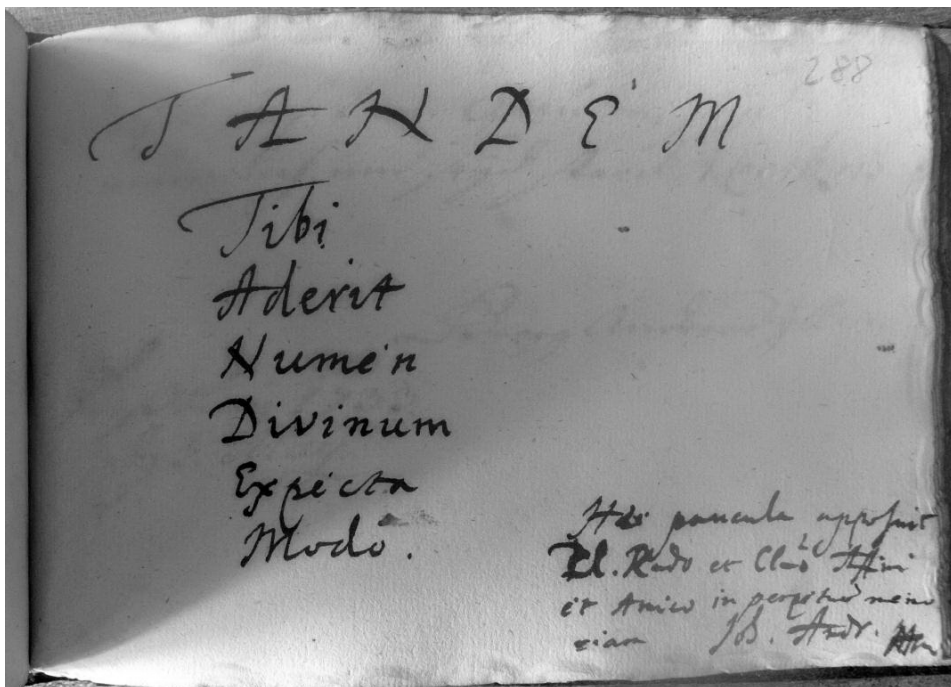
³³ LÖBE, Max, *Wahlsprüche, devisen und sinnsprüche deutscher fürstengeschlechter des XVI. und XVII. jahrhunderts*, Leipzig, 1883., reprinted in Berlin, 1984, X.

³⁴ Several alternatives presented themselves for "solving" the expressions used as notarikons. One of the inscribers of Adam Mittuch's album, Johann Bötticher, provides a solution in Latin for the word Jesus: '*In Eo Solo Venit Salus*' IAA, 8255.

³⁵ IAA, 5517. See Photo 3.

³⁶ LÖBE, Max, *Wahlsprüche, ... op. cit.*, 106.

of which depicted a horse frisking on its hind legs.³⁷ But the status of the word *tandem* as a notarikon was solved through a bronze medal which was minted in 1713, to commemorate the occasion of Saxon Princess Elisabeth Ernestine Antonie's installation as the abbess of Gandersheim Abbey.³⁸ Such an interpretation of *tandem* as a notarikon must have been widely known – which seems to be proven by one of the inscriptions in Adam Mittuch's album, where the solution provided is the same as the 1713 medal (dated, no doubt, a few years earlier).³⁹

But the widespread acceptance of this interpretation of *tandem* is also supported by the simple fact that, in his two inscriptions mentioned above, Spener did not consider it necessary to provide the meaning of the phrase, only to put periods after each letter of the word.

Among the one-word inscriptions in our database, *tandem* is not the only word that occurs in the way used by Spener. György Róth made an

³⁷ LÖBE, Max, *Wahlsprüche, ... op. cit.*, 253.

³⁸ LÖBE, Max, *Wahlsprüche, ... op. cit.*, 196.

³⁹ IAA, 782. See Photo 4.

inscription (in Dávid Frölich's album), dated in 1632 in Besztercebánya, in which he wrote the word *V.I.R.T.U.T.E.* in the same way, in all capitals and with a period after each letter, that is, obviously as a notarikon.⁴⁰ Whether István Dobozi uses the word with the same meaning (as a one-word motto, in an inscription made in Leiden in 1701) is difficult to tell due to the different spelling of the inscription (as "*Virtute*"),⁴¹ but it is certain that Elias Fischer's entry *VIVIT*, mentioned above and marked as a quotation from Luther, is usually interpreted like this. Marek Winiarczyk's published collection of Latin abbreviations contains the solution, also attributed to Luther: *Unicus Iesus Unitas In Trinitate*.⁴²

The albums contain notarikons as well as other artificial Cabbalistic text organizational techniques, which reached album users primarily through textbooks of poetry of the early modern era. One of the entries made (in Johann Fischer's album) by Elias Major, the conrector of the Elizabethanum of Boroszló, in 1697, contains an instance of gematria, i.e. a game evoking numerology of letters, naturally, involving the name of the album's owner.⁴³ First, in the top line, we see Fischer's name, in the Latinate *Iohannes PIsCator* form, then underneath it the expression *Ipse faCIet*. The two I's and one C, that is the letters that have numerical values, are given prominence in both lines by being written in larger size; and the two lines are connected by a brace, with the number 102 written next to it. And truly, if the highlighted letters are interpreted as Roman numerals, they add up to 102 in both lines. The expression *ipse faciet* "he will do it" occurs rather frequently in the material processed for our database so far, exactly in this form – a total of 18 times.⁴⁴ It is a quote from a psalm, namely, verse 5 of Psalm 37,⁴⁵ which goes as follows in the King James Bible: "Commit thy way unto the Lord; trust also in him; and he shall bring it to pass". But, by the logic of gematria, Johannes Piscator will also assist in this.

⁴⁰ IAA, 3980.

⁴¹ IAA, 387.

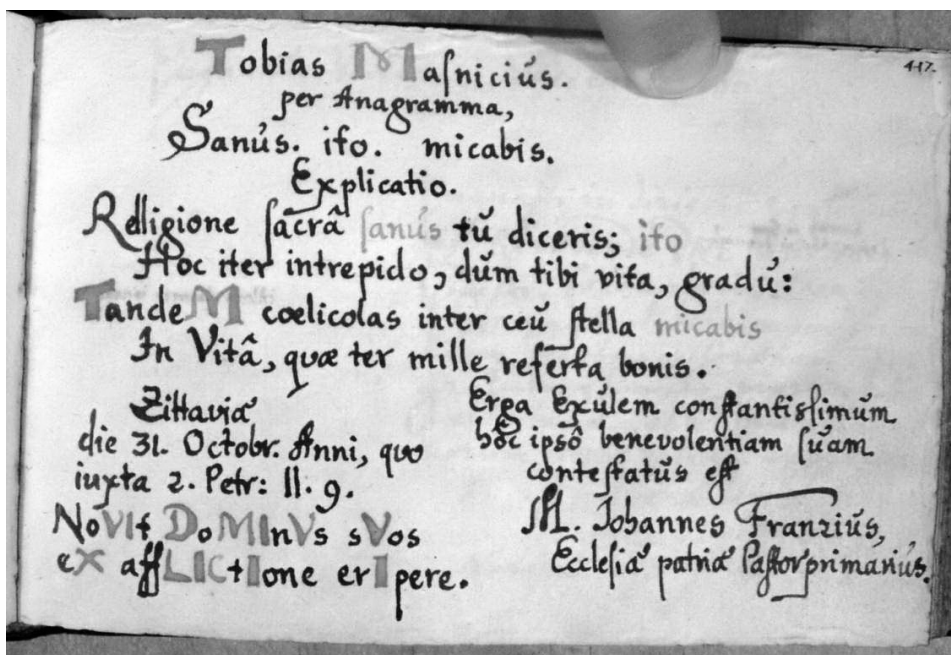
⁴² WINIARICZYK, Marek, *Sigla latina in libris impressis occurrentia cum siglorum graecorum appendice*, Wratislaviae, 1995.

⁴³ IAA, 6253.

⁴⁴ IAA, 301, 762, 810, 845, 1066, 1308, 1459, 1489, 1764, 1967, 2118, 2163, 4376, 6229, 6253, 7318, 8672, 9516.

⁴⁵ The Psalm quotation in question is not quoted only in Latin in albums but also in Hebrew.

Johann Franz is experimenting with making anagrams and by a similar highlighting of the initial letters in his entry in Tóbiás Masznyik's album, in such a way that he includes the word *tandem*, found on Saxon Princess Elisabeth Ernestine Antonie's bronze medal, in a four-line distich.⁴⁶

The entry is dated 1680, in Zittau, where he served as a minister. In the inscription, he makes an anagram out of the name *Tobias Masnicius* first, namely, the three words *sanus*, *ito*, *micabis* ('sane', 'go!', and 'you will shine', respectively). In the explication, he spells out the meaning of the anagram in a verse. The explanation of the verb *micabis* is found in the last two lines of the four-line verse:

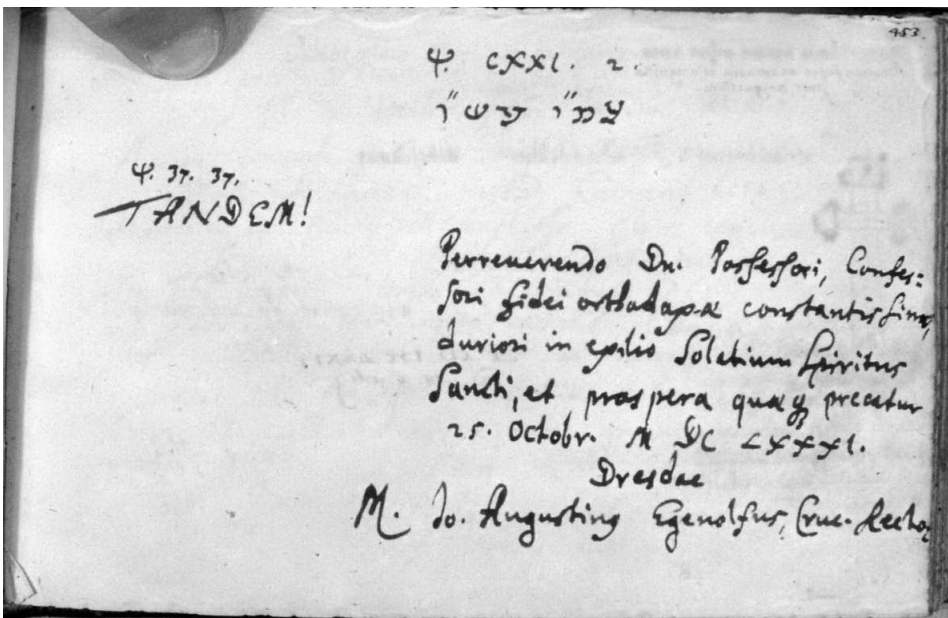
"Tandem coelicolas inter ceu stella micabis
In Vita, quae ter mille referta bonis."
'Finally, you will shine among the celestial beings and the stars
In the life which is packed with wealth.'

⁴⁶ IAA, 2129. See Photo 5.

In the first word of the last but one line, *tandem*, he writes the letters T and M in a larger size than the rest of the letters, just like he did in the case of the same letters in the name *Tobias Masnicius*, also using red ink for these four letters – presumably, to make the connection even more obvious. I claim that this use of the word *tandem* is not as the word from the great dictionary of the Latin language, but the *tandem* that occurs so often on coins, bronze medals, and individual inscriptions in album entries – after all, the highlighting of the word can be explained only this way – which can be interpreted as the notarikon of the expression *Tibi Aderit Numen Divinum, Expecta Modo*.

3.

But this is only one possible interpretation – it seems that *tandem* had a completely different meaning as well. There is another entry in Masznyik's album where *tandem* occurs as a one-word motto, in the entry made by Johann August Egenolff in 1681 in Dresden.⁴⁷

Above the motto, a reference to the source is clearly visible as referring to Psalm 37.37. In Dávid Frölich's above-mentioned album it occurs, most

⁴⁷ IAA, 2048. See Photo 6.

likely, as an inscription, in an entry dated in 1628 in Leipzig, made by the theology professor of the university, Heinrich Höpfner.⁴⁸ Above the text the reference to the source is again clearly readable, again referring to Psalm 37.37.

In connection with *tandem*, then, two inscribers give the same reference to the source, in two different albums, with a 53-year difference in time. It is safe to assume that they translate a particular word from Psalm 37.37 (“אחרית”) in this way, even though none of the Latin translations of the mentioned Psalm verse known to me contain the word *tandem*.⁴⁹ According to inscribers, however, the Latin word still invokes Psalm 37.37. This psalm verse is translated in the Vulgate as follows: “Custodi innocentiam et vide aequitatem, quoniam sunt reliquiae homini pacifico.” In his book referred to above, Max Löbe describes a memorial coin minted by Prince John George II of Anhalt-Dessau on the occasion of the birth of his son Leopold in 1676.⁵⁰ The birth of the future “Der Alte Dessauer” was preceded by great expectations due to the fact that the father had no heir, since all of Leopold’s older brothers died in childhood – by this time the parents had buried three sons. This is why one side of the coin bears the inscription *tandem*. Obviously, this already expresses the sincere expectations before the birth of any child, through the original meaning of the word “at last”. Here, *tandem* can also be interpreted as a notarikon, since the “God will help you, just wait patiently” phrase fits the situation perfectly. But if we think about Psalm 37.37, especially the second half of it (“quoniam sunt reliquiae homini pacifico”) as evoked by the word *tandem*, the choice of inscription for the coin seems like an especially good choice.

4.

In this final section of my paper I want to provide an example of how *tandem* can sometimes become a part of longer pieces of text in such a way that it takes with it the layer of meaning attached to it in its individual use. Such a piece of text already discussed above is Johannes Franz’s entry in Tóbiás Masznyik’s album, where Franz placed the word inside

⁴⁸ IAA, 3935.

⁴⁹ For the possible translations of “אחרית”, I am indebted to Zoltán Adorjáni, Károly Dániel Dobos, Szandra Juhász and Ferenc Postma.

⁵⁰ LÖBE, Max, *Wahlsprüche, ... op. cit.*, 5.

the explication of the anagram interpreting Masznyiik's name, that is, inside a four line distich written by himself. The two further examples, discussed below, illustrate that *tandem* could also be included in the permuted variants of extremely popular citations known to virtually everyone.

The first example is from Horace's *Epistulae*, Book 2, Part 2. The text in question goes as follows:

"I, bone, quo uirtus tua te uocat, i pede fausto,
grandia laturus meritorum praemia. Quid stas?"⁵¹
'Go, good man, wherever your virtue calls you, go on fast feet,
You will receive the great reward for your merits. What are you
waiting for?'

Not surprisingly, Horace belongs among the authors most often quoted in early modern albums. His name occurs more than 400 times in our database, with the two lines quoted above occurring at least fifteen times in it. Many of these instances include verbatim quotes, for instance, by Tobias Bernegger in Gottfried Graf's album, in an entry made in Strassburg in 1657,⁵² but it also occurs in Sámuel Hodosi's album, verbatim as well.⁵³ Some leave out the *Quid stas?* formula from the end of the second line, which can be regarded as quite logical, since it does not belong integrally to the thought expressed in the previous two lines. This is what Johann Adam Mayer, a university student from Erlangen, did when he wrote in Mátyás Ráth's album in 1777,⁵⁴ or what István Erdélyi did when he wrote in Sámuel Intze B.'s album 8 years later in Kolozsvár.⁵⁵ Writing in György Fábri's album, Caspar Reiss quotes only the very first line in an inscription made in 1744 in Késmárk, changing the word order slightly ("I bone, quo Tua Te virtus vocat, i pede fausto"),⁵⁶ whereas Miklós Harkányi and Samuel Weker, from Transylvania, both reduce the line to the formula *I pede fausto*. The former is done in an entry made in Vienna in 1785, the latter in an entry made in Strassburg in 1689.⁵⁷ There are also

⁵¹ Horatius, *Epistulae* II, 2, 37–38.

⁵² IAA, 1574.

⁵³ IAA, 719.

⁵⁴ IAA, 4550.

⁵⁵ IAA, 4855.

⁵⁶ IAA, 4490.

⁵⁷ IAA, 4853 and 5846.

examples of inscribers either quoting the whole or a part of the two lines with precision but continuing the verse in their own words,⁵⁸ or slightly modifying the original meaning through minor changes. Writing in György Karló's album, Jónás Bellicz paraphrases the verse in such a way that virtue (*virtus*) does not call (*vocat*) the addressee of the poem but leads him (*ducit*),⁵⁹ while Ferenc Kabai mentions fate (*fata*) rather than virtue (*virtus*), which does not call but pursue (*ferunt*).⁶⁰

In his entry made in Benjámín Plavetz's album in 1746 in Besztercebánya, Christophorus Theophilus Stercz rewrites the second line due to the fact that he emphasizes the homecoming following the receiving of the reward, promised by the poem – which is quite understandable when writing for an album owner facing a pilgrimage:

“I bone, quo virtus tua te vocat, i pede fausto,
Praemia laturus grandia quando redis!”

Writing in Pál Jezowicz's album in 1752, he carries out further permutations of Horace's verse:

“I, bone, felices Parnassi invisere colles,
Praemia laturus grandia, quando redis.”

As can be seen, the rewriting of the second line is necessary because of the ending *quando redis* ('when you return home'), which occurs in place of the original *Quid stas?* formula but is two syllables longer than it is. So, it is likely that Stercz had to rewrite the beginning of the line due to considerations of metre – he was forced to do so because he wanted to emphasize the result, the return back home after the pilgrimage, in his paraphrase.⁶¹

Something similar happens in the case of Johann Joachim Metzger's entry in Sigismund Christian Zech's album.⁶²

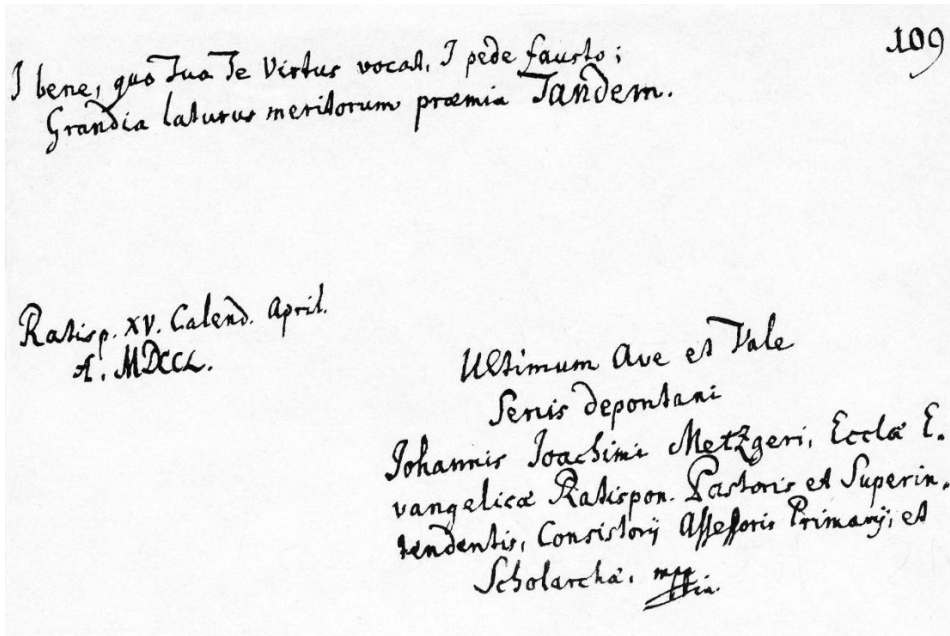
⁵⁸ IAA, 2256, 6075.

⁵⁹ IAA, 3349. “I, Bone, quo Virtus Tua Te *ducit*, i pede fausto, / Grandia laturus meritorum praemia.”

⁶⁰ IAA, 5413. “I bene, quo fata Tva Te *ferunt*, i pede fausto.”

⁶¹ IAA, 2196. and 9885.

⁶² IAA, 256. See Photo 7.

Klassik Stiftung Weimar/Herzogin Anna Amalia Bibliothek Publikation nur möglich nach vorheriger Genehmigung der Fotothek der Klassik Stiftung Weimar.

Metzger also emphasizes the return home, the final reward, also replacing the formula *Quid stas?* at the end of the second line, as follows:

"I bene, quo tua te virtus vocat, I pede fausto,
Grandia laturus meritorum praemia Tandem."

Because the word he uses, *tandem*, consists of two syllables, he did not have to rewrite the beginning of the line. But by using significantly larger letter size, he highlights the word in the text. In my opinion, the only explanation for this could be that this *tandem* is, again, not the word well known to everybody through the dictionary of the Latin language, but the notarikon of the expression "God will help, just wait patiently", which is also the call word for Psalm 37.37. Thus, Metzger did not just simply modify the original text but rather completely reinterpreted it, by Christianizing it.

My last example of such strange use of *tandem* is connected to a quotation from Virgil, which differs from all the other examples discussed so far in one crucial detail. The quotation is a line and a half long and is from the *Aeneid*'s first book – it occurs approximately ten times in the

material processed so far for our database. The original text by Virgil is as follows:

“Per varios casus, per tot discrimina rerum.
Tendimus in Latium.”⁶³
‘Through so many misfortunes and dangers
We reach Latium.’

Many inscribers quoted these lines verbatim – e.g. István Wesselényi in an entry made in Kolozsvár in 1785.⁶⁴ But the rewritten versions are definitely interesting. The Englishman John Dunton’s version entered in János Mezölaki’s album differs from the original primarily in that Dunton makes Virgil’s text, intended undoubtedly as a statement, into a question.⁶⁵ The word *Latium* annoyed many. It is too Virgilian, plus most album owners and pilgrims yearned to go to places other than *Latium*. The phrase *in Latium* should, thus, be replaced by *in patriam*. Making an entry in Mihály Semián’s album in Jena in 1773, János Mudrány writes as follows:

“Per varios casus, per tot discrimina rerum
Tendimus in patriam...”⁶⁶

But, speaking of *patria*, why couldn’t it be further modified a little righteously? All one needs to do is to mention the “heavenly homeland” instead of “homeland” – as does the young Johann Christian Serpilius in an entry made in Sopron in 1733:

“Per varios Casus, per tot discrimina rerum
tendimus in Patriam Caelestem.”⁶⁷

But then why not give up on the use of the word *patria* completely, why not replace *patriam caelestem* with the very direct *coelum* ‘sky’? In Péter Czeglédi’s entry dated in 1676 in Zurich we read the following:

⁶³ Aeneis, I, 204–205.

⁶⁴ IAA, 4844.

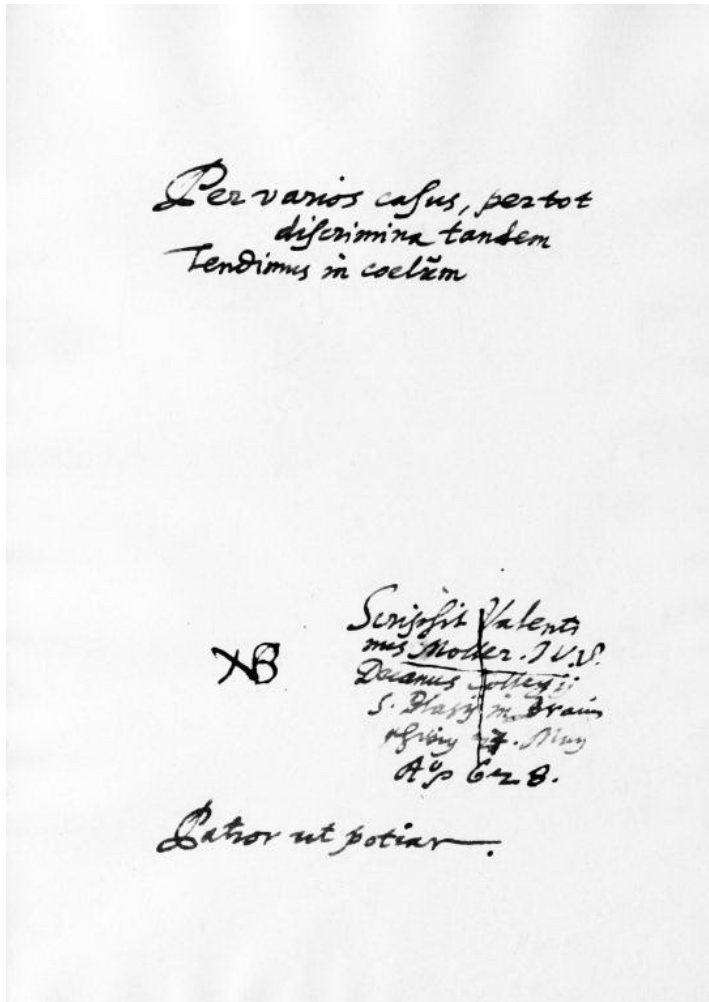
⁶⁵ IAA, 1131.

⁶⁶ IAA, 2796.

⁶⁷ IAA, 780.

"Per varios casus, per tot discrimina rerum,
tendimus in coelum."⁶⁸

And once we reach this point, even *tandem* can be included in the fully Christinaized version. Writing in Dávid Frölich's album on May 27, 1628, in Braunschweig, Valentin Moller exchanged the last word of the first line, the two-syllable *rerum*, for the also two-syllable *tandem*:⁶⁹

⁶⁸ IAA, 5364.

⁶⁹ IAA, 3965. See Photo 8.

“Per varios casus, per tot discrimina tandem
Tendimus in coelum.”

In writing *tandem*, Moller did not use unusually large letter sizing (this is unique!) or red ink, and the word appears to fit smoothly into its context orthographically. But it only appears to do so! It occurs as a part of a permuted version of a text known to everyone and over quoted to the point of tedium; a Virgil quotation which one cannot touch without serious consequences. So, in fact Moller entered all of the letters of *tandem* in Frölich's album in red ink – even though he did not use any red ink to do so.

In den Niederlanden akquirierte Calvin-Ausgaben aus siebenbürgischen Sammlungen

Im Blick auf die ungarische Rezeption von Calvin hat Imre Révész die Hypothese formuliert, im reformiert-protestantischem theologischen Denken des 16. Jahrhunderts sei die Wirkung des Genfer Reformators nur zweitrangig – spürbar bei uns vor allem ab der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts und vorrangig durch niederländische Vermittlung.¹ In den vergangenen fünf Jahren haben wir die frühneuzeitlichen Calvin-Ausgaben aus Siebenbürgen gesammelt und katalogisiert.² Bei der Überprüfung der ersten heimischen Besitzer stellte sich heraus, dass mehr als ein Drittel der heutigen Calvin-Ausgaben schon im 16. Jahrhundert im heimischen Besitz waren und die meisten Ausgaben nicht in der zweiten, sondern in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in den Karpatenbecken ankamen. Die Werke von Calvin wurden im 16. Jahrhundert in Wittenberg und im 17. Jahrhundert in Heidelberg akquiriert.³ Worin kann man jedoch die markante niederländische Wirkung laut der Hypothese von Révész erkennen? Auf diese Frage versuchen wir anhand einiger Angaben zu antworten und denken dabei sehr herzlich an Ferenc Postma, der auf unsere fachspezifischen Fragen bei der Anfertigung des Katalogs zuvorkommend antwortete.

Aus den 360 entdeckten Ausgaben, die in 296 Bände geteilt wurden, sind 13 mit aller Sicherheit von in den Niederlanden peregrinierenden siebenbürgischen Studenten gekauft worden, über weitere drei kann man mit grosser Wahrscheinlichkeit annehmen, dass sie ebenfalls auf einer der holländischen Universitäten akquiriert wurden. Die früheste niederländische Bucherwerbung geht auf das Jahr 1626 zurück, die älteste auf 1778.

¹ HÖRCSIK Richárd, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*, in *Kálvin időszerevése, Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Budapest Kálvin Kiadó, 2009, 13–37.

² ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transsylvanica, Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, EME, 2014.

³ ŐSZ, *Bibliotheca Calviniana ... op. cit.*, 85–87.

Gattungen

Im Laufe unserer Forschungen konnten wir mit einigermaßen überrascht erkennen, dass im 16. Jahrhundert nicht die *Institutio* das meistgefragte Calvin-Werk in Siebenbürgen war und dass die *Institutio*-Ausgaben neben biblischen Kommentaren, kleineren Traktaten sowie deren Sammlungen in nahezu gleichem Masse gefragt waren. Interessanterweise sind ein Teil der in den Niederlanden gekauften Calvin-Bände tatsächlich *Institutio*-Ausgaben, des Weiteren haben wir eine Briefsammlung und eine Ausgabe *Opera omnia*. Wenn wir das Material spezifisch analysieren, können wir erkennen, dass nahezu 10 Prozent der *Institutio*-Ausgaben aus Siebenbürgen ihre künftigen Besitzer in den Niederlanden fanden. Für das Ausbleiben der Kommentare gibt gerade das Akquisitionsdatum eine Erklärung: nach 1600 sind keine Calvin-Kommentare mehr erschienen. Es scheint, als ob die niederländische Theologie ihre Bibelkommentare selber gewann, von den „Vätern“ des 16. Jahrhunderts wurden nur die Grundwerke gelesen. Mitte des 17. Jahrhunderts erschienen die meisten *Institutio*-Ausgaben nicht in Genf, sondern in den Niederlanden. 1654 veröffentlichten in Leiden sechs Verlage die Werke von Calvin.⁴

Die lateinischen Bänder

Von den lateinischen Calvin-Bänden, die während der Forschung auftauchten, stammt die früheste Akquisition aus dem Jahre 1650. István Újvári, einstiger Schüler aus Sárospatak, später Dechant in Bereg,⁵ hat 1650 in Leiden eine 1637-er *Institutio* gekauft. Das Band zirkulierte bis Mitte des 18. Jahrhunderts in Ober-Ungarn und kam später zum Mihály Dobozi, Oberkurator des Kirchendistriktes Jenseits der Theiss. Sein weiteres Schicksal bleibt unerforscht, nach 1950 hat es die Hermannstädter Fakultät des protestantischen Theologieinstituts⁶ aus dem Antiquariat gekauft. Pál Diószegi Kalmár, künftiger Pfarrer aus Nyírbátor (1656–)

⁴ Alfredus ERICHSON, *Bibliographia Calviniana, Catalogus chronologicus operum Calvini*, Nieuwkoop 1979, 50.

⁵ BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest, ELTE, 2007 (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*, 15), 240.; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Ref. Sajtóosztály, ³1977, 70.

⁶ *Institutio christianae religionis*, Genevae, 1637 – HermannstadtTeutsch II 153.

und Nagykálló (1658–1663) sowie Dechant aus Szabolcs,⁷ hat die Amsterdamer *Institutio*-Ausgabe für zwei Taler gekauft. Das Datum der Akquisition wurde nicht ins Buch eingetragen, wir nehmen aber an, dass er es am letzten Ort seiner vierjährigen (1650–1654) niederländischen *Peregrinatio* in Leiden gekauft hat. Der Band befand sich im Laufe des 17–18. Jahrhunderts im Besitz von Pfarrern aus dem oberen Theiss-Gebiet und kam dann später in Form einer Spende von János Szilágyi im reformierten Gymnasium in Siget an, wo es heute in der Landesbibliothek Sathmar aufbewahrt wird.⁸

Die grösste Akquisition steht im Zusammenhang mit dem Namen von Mihály Técsi, dem künftigen Pfarrer aus Sárosmagyarberkesz (?–1728–1738) und Dechant des Kirchenkreises Neustadt (1728–1738).⁹ Am 21. März 1710 hat er alle neun Bände der 1671er Gesamtausgabe Calvins¹⁰ gekauft. Leider hat er die Preise der Bücher nicht vermerkt, obwohl diese sicherlich interessant gewesen wären. Técsi hat es später Ferenc Csepregi Turkovics, dem künftigen Professor des klausenburgischen Kollegiums (1737–1758)¹¹ verkauft, vom Letzteren ist es wahrscheinlich in die Bibliothek des reformierten Kollegiums aus Klausenburg gelangt.

Sowohl Újvári als auch Diószegi und Técsi haben diese Bücher neu gekauft, somit haben alle drei in den Niederlanden studierende ungarische Studenten ihre Bibliotheken mit relativ frischer theologischer Fachliteratur bereichert.

Die weiteren Akquisitionen sind „antiquarisch“

Péter Nádudvari (?–1726), künftiger Pfarrer¹² aus Neumarkt (1700–1705) und Broos (1705–1726) hat 1697 die 1550-er *Institutio* gekauft. Den Kau-

⁷ SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, 4), 217.; ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns ... op. cit.*, 151.

⁸ *Institutio christianae religionis*, Lugduni Batavorum, Petrus Leffen, 1654 – SathmarKreislbibl IV 26

⁹ SZABÓ Miklós–SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok*, Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 467.

¹⁰ *Johannis Calvinii Opera Omnia in novem tomos digesta*, Amstelodami 1671 – KlausRef R 82948

¹¹ SZABÓ–SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok ... op. cit.*, 130.

¹² SZABÓ–TONK, *Erdélyiek egyetemjárása ... op. cit.*, 237.

fort hat er nicht vermerkt, wir wissen jedoch, dass er zwischen 1696 und 1698 in Franeker studierte,¹³ es ist also wahrscheinlich, dass er seinen Band, der früher dem Studenten Matthias Fridericus Reichenbachensis gehörte, hier erwarb. Der Band zirkulierte später in Siebenbürgen, er gehörte erst Bálint Lécfalvi und später dem Pfarrer Sámuel B. Ikafalvi. Im 19. Jahrhundert kam er in die Kollegiumsbibliothek aus Strassburg am Mieresch.¹⁴

Der ehemalige Schüler aus Strassburg am Mieresch, László Rétyi Csiszér, künftiger Pfarrer in Mittelstadt (–1748) und Salzburg (1748–1776)¹⁵ hat 1728 als Student aus Groningen zwei Calvin-Ausgaben gekauft: die *Institutio* von 1576¹⁶ und die Briefsammlung aus dem Jahr 1597.¹⁷ Bedauerlicherweise hat Csiszér jegliche vorherige Besitzeintragen gelöscht oder verwischt, somit können wir nicht wissen, ob er sie von derselben Person gekauft hat oder sein Kauf von dem bewussten Interesse an Calvins Theologie beeinflusst wurde. Die Briefsammlung (*Epistolae et responsa*) gelangte an den klausenburgischen Professor Mihály Szatmári Pap und später an dessen Sohn Zsigmond. Interessanterweise hat Zsigmond Szatmári Pap genau in diesem Band wichtige Informationen über die autografischen Calvin-Briefe von Albert Szenci Molnár eingetragen.¹⁸

József Torjai Kasza¹⁹ hat 1733 für vier Forint eine 1654er *Institutio*-Ausgabe aus Leiden gekauft. Der Band kam im Laufe des 19. Jahrhunderts in die Bibliothek des Griechisch-Katholischen Erzbistums Blasendorf.²⁰

János Szentsimoni Ferenczi (1716–1802), künftiger Pfarrer und Dechant (1779–1801) in Szék,²¹ hat 1746 in Franeker eine 1612er *Institutio*-Ausgabe gekauft. Der Band ist heute in der Sammlung des Szeklerischen

¹³ BOZZAY-LADÁNYI, *Magyarországi diákok, op. cit.*, 84.

¹⁴ *Institutio totius christianae religionis*, Genevae, 1550 – StrMRef TH 22

¹⁵ SZABÓ-SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok ... op. cit.*, 381.

¹⁶ *Institutio christianae religionis*, Genevae 1576 – KlausUniv 132516

¹⁷ *Epistolae et responsa Johannis Calvini*, Hanoviae, 1597 – WeissenbgBatth T VII 11

¹⁸ Siehe dazu noch: ŐSZ Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei, Új adatok a zsoltárfordító és fia biográfiájához* = Református Szemle (Klausenburg), 2009, 6, 747–756.

¹⁹ BOZZAY-LADÁNYI, *Magyarországi diákok, op. cit.*, 272.

²⁰ *Institutio christianae religionis*, Lugduni Batavorum, Leffen, 1654 – BlasendfGrKat 4076

²¹ SZABÓ-SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok ... op. cit.*, 453.

Nationalmuseums in Sankt Georgen aufbewahrt.²² János Szentpéteri hat während seines Theologiestudiums in Utrecht am 18. Oktober 1752 eine 1554-er *Institutio*-Ausgabe gekauft.²³ Leider wissen wir über die frühesten – wahrscheinlich niederländische – Besitzer der Bände überhaupt nichts.

Péter Zalányi (?–1796), später Pfarrer²⁴ in Oberwinz und Salzburg (1777–1796) hat 1768 in Leiden einen Sammelband gekauft, der aus der 1590er *Institutio* und der 1575er Briefsammlungs-Ausgabe bestand.²⁵ Der Besitzer des Buches war 1715 Christian Jacob Heymenberg, Theologiestudent aus Utrecht, der es als Geschenk von seinem Vater, dem Pfarrer aus Kampen bekam. Heute wird es in Strassburg am Mieresch aufbewahrt.

Der zeitlich am spätesten erworbene Band hängt mit dem Namen von Köpeczi Bodos Sámuel zusammen, der später im Umfeld der Familie Bethlen in Mukendorf (1773–?) und Bahnen (1776–1778) als Pfarrer tätig war. 1771 hat er in Franeker eine 1612er *Institutio*-Ausgabe gekauft. Das Buch band er nach seiner Heimkehr 1777 neu ein, die Einträge der vorherigen Besitzer sind somit samt dem Vorsatz verloren gegangen. Der Band wird heute in der Bibliothek der Reformierten Kirchengemeinde Zágón aufbewahrt.²⁶

Kommentare unbekannter Herkunft aus niederländischem Besitz

Im Hermannstadter Bruckenthal Museum wird ein 1556er Exemplar der neutestamentlichen Brief-Kommentare Calvins aufbewahrt. Der Band war schon Ende des 19. Jahrhunderts in der Bibliothek des örtlichen evangelischen Gymnasiums, jedoch ist uns nichts über die früheren heimischen Besitzer bekannt, da die Besitzeinträge mehrheitlich gelöscht wurden. Zwei Besitzer aus den Niederlanden kennen wir trotzdem:

²² *Institutio christianae religionis*, Genevae, 1612 – SGeorSZNM 39798

²³ *Institutio christianae religionis. Catechismus*, Genevae, 1554 – WeissenbgBatth B2 XI 2

²⁴ SZABÓ–SZÖGI, *Erdélyi peregrinusok ... op. cit.*, 512.; BOZZAY–LADÁNYI, *Magyarországi diákok, op. cit.*, 281.

²⁵ *Institutio christianae religionis*, Genevae, 1590 + *Epistolae et responsa Johannis Calvini*, Genevae 1575 – StrMRef TH 11

²⁶ *Institutio christianae religionis*, Genevae, 1612 – Reformierte Kirchengemeinde Zágón 147

1623 gehörte er dem Dordrechter Bürger Petrus Aegidii Boendonck, später, am 6. November, hat es der Pfarrer der schottischen Gemeinde aus Dordrecht Johann Vincentius *Haesterle* (gest. um 1635) für acht *Stuiver* gekauft.²⁷

Niederlande: Ausbreitungssphäre der Institutio-Übersetzung von Szenci Molnár Albert

Die *Institutio*-Übersetzung von Szenci Molnár Albert aus dem Jahr 1624, erschienen in Hanau (RMNy 1308), ist zweifelsohne einer der Meilensteine der Calvin-Rezeption. In Siebenbürgen haben wir elf Exemplare dieser Ausgabe gefunden. Drei von ihnen hat ganz sicher, und ein weiteres wahrscheinlich, einer der ungarischen *Peregriner* aus den Niederlanden nach Hause gebracht.

Der Supralibros (C P B D I /1626) der in Sathmar aufbewahrten *Institutio*-Übersetzung²⁸ ist folgendermassen zu lesen: *Comes Petrus Bethlen De Iktár*. Der früheste uns bekannte Besitzer des Bandes ist zugleich der Nefte des Fürsten Gábor Bethlen, der zwischen 1625 und 1628 die Universitäten in Deutschland, England, Frankreich und Italien besuchte. 1626 schrieb er sich an der Universität von Leiden ein. Dort hat er wahrscheinlich auch diesen Band gekauft.²⁹

1633 hat Vári Miklós, der künftige Dechant aus Bereg (1658–1666)³⁰, aus Leiden seinem Patron, dem bis jetzt unidentifizierten Némethi János, eine ungarische *Institutio* geschickt. Wahrscheinlich hat Némethi das Studium von Vári mit einer grösseren Summe finanziert, da er sich in seiner Widmung als sein *Alumnus* bezeichnet (*Generoso ac Nobilissimo Viro Domino Domino Johanni Nemethi de Ecclesia Christi, ejusque domesticis optime merito et D[omi]no et Fautori suo benignissimo mittit Lugduno Batavorum 4. die Septemb. Anno redempti mundi 1633. Nicolaus Vaari Alumnus ejusdem*). Der Band wurde später Eigentum des Richters Alvinczi Péter.³¹

²⁷ *In omnes Pauli Epistolas atque in Epistolam ad Hebraeos, item in canonicas commentarii*, Genevae 1556 – Brukenthalbibliothek Hermanstadt V III 360

²⁸ *Az Keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanitas, mellyet deakul irt Calvinus Janos mostan pedig magyar nyelvre forditott Szenci Molnar Albert, Hanoviae 1624 – SathmarKreiszibibl II 149*

²⁹ SZABÓ-TONK, *Erdélyiek egyetemjárása ... op. cit.*, 230.

³⁰ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns ... op. cit.*, 70.

³¹ KlausUniv RMK 1755

István P. Czeglédi (1619–1671), der Pfarrer³² aus Tállya, Bergsäss, Kaschau, der die Galeerengefangenschaft erlitt, hat 1645 ebenfalls aus Leiden den Komitatsgrafen³³ Gábor (–1646) aus Zemplén mit einem ähnlichen Exemplar beschenkt.³⁴ (*Nemes Nemzetes Harthai Gabor Uramnak, nekem Istenes búsegesen adakozo Patronusomnak es az Christus sullyos kereszt alatt nyogó Anya-Szentegyhazanak egyjik tamasszanak tellyes szivemnek szereztetibül kuldöm. Tzegledi Istvan, alazatos Alumnus mpia. Lugduno Batavor. Anni 1645 21 July Styl. Novo. – Dem hochgeehrten Herrn Harthai Gabor, meinem göttlich grosszügig spendendem Patron und der unter dem schweren Kreuz seufzenden Kirche Christi schicke ich dies aus der Liebe meines ganzen Herzens als eine Stütze. Tzegledi Istvan, ehrerbietiger Alumnus mpia. Lugduno Batavor. Anni 1645 21 July Styl. Novo.*)

Nagyalmási P. Márton hat gegen Mitte des 17. Jahrhunderts seinem Vater, Pfarrer des Kirchenkreises Seps, eine ungarische *Institutio* geschenkt. Das Buch³⁵ hat er wahrscheinlich während seiner Franekerer *Peregrinatio* (1652–1654) akquiriert.³⁶ Ende des Jahrhunderts gehörte es dem Studenten aus Weissenburg Miklós Szánthai und dem in Klausenburg studierenden Gyarmati János.

Es ist bemerkenswert, dass ein Drittel der ungarisch-sprachigen *Institutio*-Bände in Leiden sowie in Franeker gekauft wurde, während kaum zehn Prozent der lateinischen *Institutio*-Ausgaben aus den Niederlanden stammten. Über die anderen früheren Besitzer der ungarischen Calvin-Ausgaben aus Siebenbürgen wissen wir eher wenig. Somit kann man im Blick auf sie nicht eindeutig behaupten, dass sie nicht in den Niederlanden akquiriert wurden.

Die wahrscheinlichste Lösung wäre, dass der Grossteil der ungarisch-sprachigen *Institutio* nicht in die Heimat gebracht wurde, sondern im westeuropäischen Buchverkehr Platz fand. Die ungarischen refor-

³² ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns ... op. cit.*, 116.

³³ REISZIG Ede, *Zemplén vármegye története*, in *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*, Közrem. ANDRÁSSY Gyula et al., Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, 1911 (Faksimile: 2002), (Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája, a Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közigazgatási állapotának enciklopédiája, szerk. BOROVSZKY Samu). – <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/18.html> (aufgerufen am 28. Juni 2012)

³⁴ BlasendfGrKat B 23

³⁵ SZABÓ-TONK, *Erdélyiek egyetemjárása ... op. cit.*, 167.

³⁶ BlasendfGrKat B 35

mierten Studenten sind nach dem Untergang der Universität Heidelberg zum Studium an die Universitäten in den Niederlanden gegangen. Die wachsamten Kaufleute haben den passenden Markt für die ungarischsprachigen reformierten Ausgaben gesucht. Wo hätten sie das mehr gefunden als in den auch bei den Ungarn beliebten Universitätszentren Leiden und Franeker?

Obwohl der niederländische Buchmarkt bei Weitem keine so wichtige Rolle in der Vermittlung der Werke Calvin in Richtung des ungarischen Reformiertentum spielte wie der in Wittenberg oder Heidelberg, sind die hier gekauften Bände nicht zu vernachlässigen. Besondere Aufmerksamkeit verdienen die in Leiden und Franeker erworbenen *Institutio*-Übersetzungen von Albert Szenci Molnár.

Abkürzungsverzeichnis

HermannstadtTeutsch	Begegnungs- und Kulturzentrum Friedrich Teutsch der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien
KlausRef	Bibliothek des Reformierten Kollegiums in Klausenburg
KlausUniv	Universitätsbibliothek Klausenburg
SathmarKreisbibl	Kreisbibliothek Sathmar
SGeorSZNM	Szeklerisches Nationalmuseum, Sankt Georgen
StrMRef	Bibliothek des Reformierten Kollegiums in Strassburg am Mieresch
WeissenbgBatth	Rumänische Nationalbibliothek, Filiale Batthyaneum, Weissenburg

**The Readings of Hungarian Students
during their Studies in the Netherlands
in the Early Modern Period**

There are enough sources available concerning the history of reading and reading material from the early modern period in Hungary, thanks to the well organised research of the last quarter of a century, and to the work done in grouping and re-grouping old and newly discovered documents. The overall picture after reading through the sources for the first time can only be considered as a hypothesis. There are, however, elements which can be safely considered valid. Now is the time to work through the documents methodically, and to clarify issues which have arisen from the work of theoretical and comparative studies. We can compare the popular readings in each period within the country in each region, by each professional or confessional group and each social stratum, and this comparative study could yield very interesting results. International comparative studies may even be more important: when we place countries side by side.

Comparative studies concerning Hungarian aristocracy and landed gentry have already emerged and there are studies about lawyers and doctors as well. The present study deals with the readings of those Hungarian students who have studied in the Netherlands, and compares them to the work done by students from other countries.

In the early modern period, education of the Hungarian intelligentsia always took place abroad. This was especially true for Protestant intellectuals since there was no higher education available for them within their own country. After the foundation of the University of Leiden in 1575, studying in the Netherlands became more and more popular. *Peregrinatio academica* to this area became even more pronounced after the University of Heidelberg closed in 1622 in the second year of the Thirty-Year War, and the professors and students were forced to move mainly to Franeker. Besides the universities mentioned above, we can find enrolled Hungarian students at the Universities of Utrecht, Groningen, Harderwijk and

Deventer in university records.¹ Political relations between the Protestants (especially the Calvinists) of Hungary and Transylvania and the Dutch estates were favourable. There were also, to a lesser extent, some good economic connections.

Educational and cultural opportunities for the Protestant intellectuals within the Hungarian Kingdom and Transylvania changed dramatically in the eighteenth century. In the seventeenth century these opportunities for the above mentioned stratum were good thanks to the Protestant aristocrats and landed gentry, the school system established during the reign of the Calvinist Princes of Transylvania² and the different forms of higher education following secondary education such as “law academies”. After the Hungarian Kingdom and Transylvania had integrated into the Habsburg Empire, the situation changed in several respects. The Calvinist Church was forced to concentrate its force and to create a church organisation headed by a committee of scholars who had an overview of the complete ecclesiastic, educational and cultural situation. The Chief Consistory (*Főkonzisztórium*)³ served this purpose in

¹ Let me refer here only to the bigger overviews of the Hungarian and Transylvanian students studying in the Netherlands; Miklós SZABÓ-Sándor TONK, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1750* (Peregrinatio academica of the Transylvanians in the early modern period), Szeged, JATE, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, IV.); Miklós SZABÓ–László SZÖGI, *Erdélyi Peregrinusok, Erdélyi diákok európai egyetemeken* (Peregrins from Transylvania: Transylvanian Students at European Universities), Marosvásárhely, Mentor, 1998; Géza KATHONA, *A holland egyetemeken 1750-ig tanult magyar studensek kollektív névsora, Kézirat* (A Collective List of Hungarian Students who Studied at Dutch Universities until 1750, Manuscript); Réka BOZZAY-Sándor LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* (Students from Hungary at Dutch Universities between 1595 and 1918), Budapest, ELTE, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban (Peregrinatio Academica of Hungarian Students in the Early Modern Period), 15.); László SZÖGI, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919* ((Hungarian Students at Swiss and Dutch Universities between 1789 and 1919), Budapest, ELTE, 2000 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban (Peregrinatio Academica of Hungarian Students in the Early Modern Period, 3.)

² Gabriel Bethlen (1613–1629); Georg I. Rákóczi (1631–1648); Georg II. Rákóczi (1648–1658); Michael I. Apaffi (1661–1690)

³ Gábor SIPOS, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)* (The formation of the Chief Consistory in Transylvania between 1668 and 1713

Transylvania. Its clergy and lay (aristocrats) members knew that every internal dispute and quarrel would serve only to re-catholicize the country. Despite all the difficulties, they had to find a way to produce one generation of Calvinist intellectuals after the other. They intended to concentrate the forces in Transylvania and send only the very best students to schools abroad. Later on these young people came home and did their service there.⁴

Purchasing books in Hungary or Transylvania was cumbersome and book trading was getting organised only by the end of the eighteenth century.⁵ Like wandering book handlers, book binders and printers, book merchants could not keep their offers up-to-date, especially where scholarly books were concerned. Book auctions⁶ organised from the middle of the eighteenth century pumped books from at least one (but

(and 1736)), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230.)

⁴ Gábor SIPOS, *Református értelmiségi életforma a 17–18. századi erdélyben* (The way of Life of a Calvinist Intellectual in Transylvania in the Seventeenth and Eighteenth Centuries), = Gábor SIPOS, *Reformata Transylvanica, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez* (Studies on the Calvinist Church History in Transylvania in the 17th and 18th Centuries), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012, 159–178.

⁵ Friedrich TEUTSCH, *Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*, Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels. Bd. IV. Leipzig, 1879. 13–27., Bd. VI. Leipzig, 1881. 7–71., Bd. XV. Leipzig, 1892. 103–188. (reprint: Nendeln/Lichtenstein, Kraus, 1977); György KÓKAY, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1990; For a recent summary see: Ilona PAVERCSIK, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* (A Draft of the History of Hungarian Book Trade until 1800), = Judit V. ECSÉDY, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* (A History of Hand-Made Books in Hungary), Budapest, Balassi, 1999, 295–340.

⁶ The first auctions are known to have taken place in Debrecen. György Maróthi mentions that the duplicates of the College were sold this way, on August 15 and 17 in 1743. Then Maróthi's books were auctioned on July 30, 1745 (see: Béla TÓTH, *Maróthi György*, Debrecen, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, 1994, 215–223). In 1751, János Tabajdi Sáska, a former College professors's library was sold at an auction in Debrecen (see: Árpád MAGYAR–Edina ZVARA, *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya* (Catalogue of Rare Books of the Franciscan Library in Kaplony), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken, 4.) page 106. (Nr. 431.))

usually more than one) generation into the channels of the book trade. Professionals like ministers, teachers, lawyers or doctors could not collect a specialised collection of books for themselves. On the other hand the lack of books and the fact that they were reading from all disciplines often resulted in scholars with a broader horizon than their Western European counterparts. Reading books from a wide range of disciplines was also liable to constraints. In many cases the very small number of intellectuals forced these to undertake several kinds of intellectual work. Ministers were most probably teachers as well, and many were also historians. They often had to voice reasons for modernising farming and had to provide advice in this. Legal knowledge must also have exceeded general level since landed gentry often asked the minister to draft a document for them, so the minister-professor-historian needed to be skilled in drafting legal documents too. Minor health issues and the conditions of their animals were also reported to them by the people of the village. Consequently it was a great help if the minister also had some knowledge of animal and human diseases. The intellectual orientation and the cultural taste of the schools in Leiden, Franeker, Groningen, Deventer or Harderwijk had an impact on the Calvinist intellectuals in Hungary and Transylvania in many respects.

The impetus received during studies in higher education determines the intellectual orientation of every intellectual. During the eighteenth century a professor of high calibre could have a sizable Hungarian and Transylvanian circle of intellectuals around him at the universities of the Low Countries or Switzerland. In public disputes the students would defend these professors' theses and would try to buy and take home their books. Students were poor, and only a minority had the opportunity to buy unlimited numbers of books. At the beginning of the eighteenth century older books from the sixteenth and the seventeenth centuries were cheaper than the freshly printed publications. It is no wonder that most of the time the students purchased these books for themselves and for their patrons. When returning home the books they donated to their *alma mater* were again not the ones which had just been published. When churches abroad sent donations to schools in Hungary or Transylvania they sent east the books they no longer needed. This was one of the reasons behind the slow process of readings in Hungary and Transylvania becoming archaic. Another factor was the long use of the Latin language in Hungary and Transylvania. In Transylvania the official language was Hungarian but the students travelling abroad in general knew Latin bet-

ter than German, Dutch or Italian, despite the fact that in Western Europe in the eighteenth century the most up-to-date scholarly books were written in the vernacular and were rarely translated into Latin. Therefore the archaism of linguistic education turned the attention of Hungarian intellectuals towards older books.⁷

We are lucky to have good information concerning the sources of the books used by the students enrolled in the universities mentioned above. From the point of view of the present study this means that the owners of the surviving book lists who studied at Dutch universities brought back home the books they purchased in the Netherlands, but had very little opportunity after their return to enlarge their collection of books. The book list, therefore, reflects the field of interest and the taste acquired in the years spent in the Netherlands. A part of the sources even pointed out the exact location where the book was bought or read. Let us see how many book lists we can work with during our study.

First let us take the readings of two aristocrats who studied in the Netherlands. *Mihály Bethlen* (1673–1706) went on a European tour between 1691 and 1694.⁸ He enrolled at the University of Franeker at the end of 1692. In his journal he listed the books he read at the university library („*Libri a me lecti in Academia Franeckerana Anno 1692 et 1693*”). He mentioned sixteen titles which are, with a few exceptions, freshly published books. In the readings of the aristocrats of Transylvania, books on theology, church organisation and religious disputations held an important place. No catalogue of the library of Mihály Bethlen has survived, so we cannot tell if this statement is true or not in the case of his readings. It is however safe to state that the books he read in Franeker and The Hague were not of this kind. The little list of sixteen items gives us clues concerning the readings of the Hungarian students. Let us start first with the language composition of the books. The

⁷ For a summary see: István MONOK, *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit, Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung* (1980–2007), *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2008/1. 7–31.

⁸ *Bethlen Mihály útinaplója 1691–1695* (Mihály Bethlen's Travel Diary from 1691 to 1695), *Sajtó alá rendezte JANKOVICS József*, Budapest, Helikon, 1981; the booklist: 40–41.

Hungarian students of this period as well as Bethlen read and spoke Latin well and surpassed their fellow students from Western Europe. Bethlen himself read books in Latin and German, two of which are standard law books (Hugo Grotius, Matthaeus Polus, Ulricus Huberus), two dealing with philosophy (Maturinus Corderius and Francis Bacon) and contemporary history. He very much disliked one book whose author he did not mention: „*Inutilis quidam difficilis liber ex Germanico expositus*”.

The two Hungarian items on the book lists are very interesting for several reasons. Ferenc Otrokócsi Fóris' *Origines Hungaricae* (Franecker, 1693, RMK III. 3797) was a freshly published book, and one could ask the question why the aristocrat spent time to read it while he was abroad. He must have bought it with the intention of reading it when he returned to Hungary. It seems, however, that the purchase itself was not all that clear and it is not proven that the distribution of a book with a Hungarian topic published abroad had been planned by anyone. This is also supported by the fact that Mihály Bethlen read his grandfather's (János Bethlen) History of Transylvania (RMK III. 2238): „*Historia Domini mei Avi lecta Hagae*” published in Amsterdam in 1664, from November 17 to 21, 1693. Does this mean that the family in Transylvania did not have a copy? It is possible. This entry in his journal reinforces our former statement saying that there was a lack of book trade in Hungary and Transylvania in the early modern period.

Another aristocrat who stayed in the Netherlands as a student was Pál Teleki (1677–1731).⁹ He was enrolled at the Universities of Franecker and Groningen in 1696. His surviving journal of 1697 and an invoice issued in 1696 by Leonard Stick, a book seller in Franecker, give us an indication of his readings and his book purchases. The invoice lists twelve books and a globe, and the titles mentioned in the journals are the following: twenty-nine items in

⁹ Teleki Pál külföldi tanulmányútja, *Levelek, számadások, iratok 1695–1700* (Pál Teleki's Study Abroad Trip, Letters, Invoices, Documents between 1695 and 1700), Összeállította és az utószót írta FONT Zsuzsa, Szeged, JATE, 1989 (*Fontes rerum scholasticarum*, III.); the booklist see also in separate edition: ADATTÁR 16/3. 142–147.; KtF I, 146.; KtF V, 115, 119, 120.

Utrecht, twenty-four items in Leiden, twelve items in Amsterdam, thirteen items in Franeker, one book in Rotterdam and one item in The Hague. Besides the Latin titles there is one German and one French as well. In the Transylvanian aristocracy the spread of the French language occurred a few decades later than in Hungary. Later on I will come back to the reception of Descartes in Transylvania¹⁰ but in connection with Teleki let me add here that he bought a book by Cartesius in Latin and several books by Samuel Puffendorf also figure on the booklist.¹¹ Teleki's purchases (and his readings in the Netherlands) were primarily on theology and philosophy, and history is only present as church history in this book list. The Teleki family, in common with several other aristocratic families in Transylvania, was obliged to reinforce its church organisational and church supporting role at the beginning of the eighteenth century. The Protestant churches especially the Calvinistic church of Transylvania, which was annexed by the Habsburg Empire in 1690 as a principality, were under strong pressure from the Catholic Church. The Protestant churches themselves could not counterbalance this pressure by themselves. This is what explains the anachronism in the readings and studies in theology of this young aristocrat. He wanted to get informed in the contemporary Calvinist theological disputations and the current issues in church organisation so that back at home in Transylvania he could solve the awaiting problems. The Teleki family had enlarged their collection of books in their castle in Gernyeszeg adding books generation after genera-

¹⁰ For a summary with bibliography see: *A karteziánizmus négyszáz éve, – Four Hundred Years of Cartesianism, – Quatre siècles de cartésianisme*, Ed. by Dezső CSEJTEI, András DÉKÁNY, Sándor LACZKÓ, Szeged, Pro Philosophia Szege-diensi Alapítvány, 1996 (Ész – Élet – Egzisztencia, V), especially the studies by József HAJÓS and Bálint KESERŰ.

¹¹ German universities played a major role in transmitting ideas from the Low Countries, France and England. See Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späten 18. Jahrhundert*, Münster, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1960 (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, 6.); *Les littératures de langue allemande en Europe Centrale*, Sous la dir. de Jacques LE RIDER, Fridrun RINNER, Paris, PUF, 1998 (Perspectives Germaniques)

tion so that they could help the work of Calvinistic ministers and teachers serving on their lands.¹²

When comparing Teleki's taste in reading with the aristocratic students from other countries, it can be found archaic. His contemporaries, even the ones in the Western part of Hungary concentrated on education in history, law, politics, geography, and languages and read books mainly in these fields.¹³

Between 1669 and 1725, book lists, purchased or read, were found in peregrination journals (*Stammbuch, Omniarium*) or probate inventories of nine non-aristocratic students while four other non-aristocratic students' books were listed on different occasions during their lives after their return home. We have included here only those book lists which detail books purchased during their owner's stay in the Netherlands, or where the small collections of books were definitely not enlarged after the students' return.¹⁴ Therefore we can draw conclusions about their cultural horizons as students from their book list.

Pál Jászberényi (the 1630-ies–1669), started his studies in 1656 in Utrecht, and then enrolled in Franeker in 1657. He even studied in Groningen for a short time.¹⁵ It is unclear whether he meant to continue his studies in Franeker after his stay in England. He

¹² István MONOK, *Leser oder Sammler? Die Veränderung der Buchsammel- und Lese-gewohnheiten an der Wende des 17–18. Jahrhunderts*, Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, Bd. 12, Wien, 1997. 127–142.

¹³ István MONOK, *Lesende Magnaten und Bürger im Westungarn, = Bibliothekar und Forscher, Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes, Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag*, Hrsg. von Felix TOBLER, Eisenstadt, Burgenländische Landesbibliothek, 2003 (Burgenländische Forschungen, Sonderband XXV.) 179–190.

¹⁴ This is why the present study does not deal with the readings of remarkable personalities such as Sámuel Köleséri (1663–1732) whose library containing more than three thousand books is known from an inventory in 1745: Published by Lajos BERTÓK, *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka* (Sámuel Köleséri, jr.'s Legacy of books), = Annual of the Library of Lajos Kossuth University in Debrecen for the Year 1955), Debrecen, KLTE, 1956, 3–330.; KtF VII, 46.

¹⁵ Ferenc POSTMA, *Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)*, Magyar Könyvszemle, 121(2006), 483–484.

nevertheless left his belongings including his books there before travelling to England in 1659. After his death in London in 1669¹⁶ the University of Franeker made an official inventory of his personal estates, including his books.¹⁷ The 120 items listed make us believe that Jászberényi chose his books well out of the multitude of books available. He kept his university text books and he received a few booklets on religious disputations from his fellow students. He bought a few useful handbooks such as a Bible in Hebrew and Petrus Ravanellus' *Bibliotheca Sacra*¹⁸. He also purchased the theology books written by his professors and other contemporary Calvinist authors in the Low Countries disregarding whether they followed the stricter Dordrecht trend or the one more open to contemporary philosophy. He also bought a few books on Socinianism which he presumably heard about back in Transylvania. It is, however, remarkable that he acquired almost all the books by Petrus Ramus, including his commentaries of classic authors from the Antiquities. Bartholomaeus Keckermann was also one of his favourite authors. Besides the philosophical books by Wilhelmus Amesius and Johann Heinrich Bisterfeld he also collected Johann Alsted's writings. He bought the modern editions of many antique authors, especially the Stoics. It is worth noting that he bought the writings of Erasmus (two volumes of his correspondence) and even more surprisingly two books by Thomas Aquinas. From among books on political theory he purchased a book by Christoph Besold.¹⁹ To sum up, one can say of the little collection that it was acquired by someone who was not a freshman. He knew what was missing from his library at home and was aware of what he was interested in. One should bear in mind the fact that Jászberényi passed the age of twenty five when

¹⁶ The date of Jászberényi's death was clarified by György GÖMÖRI, *Magyar tanárok a 17. századi Londonban* (Hungarian Teachers in London in the Seventeenth Century), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108(2004), 458.

¹⁷ Ferenc POSTMA, *Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)*, *Magyar Könyvszemle*, 121(2006), 483–484. 485–489.

¹⁸ It came out first at Pierre Chouet's in 1650, and then in 1654-ben (the other editions came out later than Jászberényi packed up his things in Franeker.)

¹⁹ *Synopsis politicae doctrinae* – edition 6 must have been the most available for him which came out in Amsterdam in 1648 at Janssonius' Publishing House

he started his university studies, therefore he was well-read and could find his way in the world of books.

Tamás Gyarmati (? – 1717) enrolled at the High School of Sárospatak in 1664. He started his university studies in Frankfurt (Oder) in the spring of 1668 then continued his studies in Franeker where he was arrested for stealing in 1669.²⁰ At his trial it was taken as extenuating circumstances that he used the stolen money to buy books. When returning home he served as a minister at several places. From today's point of view, the books he bought are not worth stealing. Most of them existed in many copies in Hungary, among others in the *Alma Mater* Library of Sárospatak. It was, on the other hand, very useful to have the handbooks at home. The Hebrew grammar and the grammar book of Johannes Leusden or the trilingual dictionary of Joannes Servilius were useful for Gyarmati. A handbook and compendium on theology by Johannes Wollebius translated by György Komáromi Csipkés did not seem to carry the same weight as an edition of the *Confessio Boemica* or the epigrams of Johannes Theodorus von Tschesch, who belonged to the circle of Jacob Böhme.²¹ These two latter writings are interesting because they were read by a student from Zemplén County. If the book entitled „*Ars catholica*” in the inventory made by the police is the book by Balthasar Büchner²² then the book list of this thieving student can be considered exciting.

²⁰ His biography was summed up and the documents concerning his trial published by Ferenc POSTMA, *Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder: Das recht peinliche Ende seiner Studienzeit an der friesischen Universität in Franeker*, = *Történetek a mélyföldről, Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban* (Stories from the Low Countries, Intellectual Contacts between Hungary and the Low Countries in the Early Modern Period), Szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014. 82–115.

²¹ About the importance of this circle see: Noémi VISKOLCZ, *Reformációs könyvek, tervek az evangélikus egyház megújítására – Reformationsbücher, Pläne für die Erneuerung der evangelischen Kirche*, Budapest, OSZK, Universitas, 2006 (Res libraria, I.)

²² *Ars catholica artium omnium quaestuosissima et compendiaria ratio conciliandi favorem principum aulae coelestis ...* per Balthasarum BUECHNERum, Würzburg, Georg Fleischmann, 1596.

The presence of Philipp Kegelius' Pious Meditations indicates the same.

Sámuel Kaposi Juhász (1660–1713) studied in Utrecht (1683), then in Leiden (1685, 1687) and went to London and Oxford as well. Especially his studies in Hebrew were of importance but he studied other Eastern languages.²³ His disputations in philosophy in Utrecht are known. He taught philosophy at the Calvinist high school of Gyulafehérvár. His *omniarium* preserved altogether six book lists.²⁴ He drew up the first list in Leiden, comprising the 151 books he left at home. These books can be called conservative, apart from the high number of books published in Hungary, those by sixteenth century Swiss Calvinist theologians and early seventeenth century authors from Heidelberg are in dominant number. The second fragmentary inventory was made after he returned home in 1689, while the three successive fragmentary book lists include books which arrived in Transylvania (Kolozsvár and in Alvincz) some years after he finished his studies. The last book list was prepared much later and is a fair copy of a library catalogue „*Catalogus Bibliothecae meae recensitus Anno 1703 20 Octobris*”. Unfortunately he never completed this inventory, so the researcher of Kaposi Juhász's readings are obliged to compile the six booklists. From these inventories one can have a picture of what direction his interest took during his studies. He owned almost three hundred books published in the Netherlands (six in Flemish among them). At the time of his death his private collection included altogether about a thousand books. He collected, in the Netherlands and England, a modern collection on linguistics of Eastern languages. He read in English and bought a relatively

²³ Cf.: Ferenc POSTMA, *Hebräische Grammatiken in Ungarn, 1635–1992*, Magyar Könyvszemle, 111(1995) 312–319.; Ferenc POSTMA, *Hebräische Grammatiken in Ungarn und in Siebenbürgen, 1635–1992*, in *Een boek heeft een rug : studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*, onder hoofdred. van Margriet GOSKER, Redactieleden Murk A. J. POPMA, Zoetermeer, Boekencentrum, 1995. 181–192.

²⁴ ADATTÁR 16/3. p. 223–264., KtF III, 90, 95, 98, 102, 122, 126.; Cf.: Dávid CSORBA, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái*, Lymbus, Magyarorságtudományi forrásközlémények, 2011, 196–207.

high number of books in English which were in the fields of Bible philology and linguistics. There are many among them on mathematics and astronomy, and of course he collected many important books in theology and philosophy. There are writings by authors from both ends of the Cartesian spectrum (pro and contra) in his library. Clearly he was more of a collector and less of a reader. He was aware that he would have less opportunity to enlarge his collection when he was back in Transylvania especially not with modern publications.

Miklós Apáti Madár (1662–1724), a philosopher from Debrecen was one of the leading figures of Cartesianism in Hungary. He enrolled at the University of Leiden in 1685, in Franeker in 1687 and in Utrecht in 1688. Apart from religious disputations, his most important work was the one he wrote in the Netherlands entitled *Vita triumphans civilis* and published in Amsterdam (1688, RMK III. 3491) which was dedicated to Jacob Boreel and other town officials in Amsterdam. Unfortunately the pages which are missing from his *Omniarium* are those where he listed his books, so the list ending with item 173 starts with item 117.²⁵ The 57 titles thus known, out of the 173, do not show a modern book collection. What it reveals, however, is its owner as a methodical book collector. He acquired the concise editions of Calvinistic leading personalities of the sixteenth century such as Henricus Bullinger, Guilhelm Whitaker, Johannes Johannes Cocceius, Josua Stegmann, Nicolaus Arnold. He owned books on the most up-to-date proceedings in Hebrew Bible philology by Johannes Leusden, Jacobus Alting, Jean Buset as well as the nature philosophy of Antoine Le Grand. In spite of the fact that this latter book is the most outstanding piece in the Hungarian history of the reception of Descartes from among the Cartesian thinkers, only the name of Christoph Wittichius figures on his fragmentary book list. From among the opponents of Descartes Samuel Maresius and Gisbertus Voetius are listed with one book each.

Márton Bánffyhungyadi Abacs (?–1737) was a Calvinist minister who studied theology and philosophy in Franeker between 1694 and

²⁵ ADATTÁR 14, 321–324., KtF III, 114.

1696. His disputation on theology is known. The list containing 78 volumes (66 works)²⁶ contains very modern readings in spite of the fact that Abacs also bought the books on the Calvinistic classics by Johannes Cocceius, Henricus Altingius, Franciscus Burmannus, and others. Significant parts of these books are volumes publishing the most up-to-date results in linguistics and philology. There are Hebrew Bibles (Johannes Leusden) and the basics of Hebrew language learning (Johann Buxtorf), handbooks in Greek or Latin in modern or new editions (Georg Pasor) among them. Besides the contemporary handbooks of Calvinistic classics by authors such as Herman Alexander Röell, Herman Witsius, Campegius Vitringa and the English John Lightfoot, he also acquired important Cartesian books by Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, and Johannes van der Waeyen. The new rationalistic philosophy or the theologies based on this are also represented in his book collection with books by Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf.

János Détéi (?–1742) was a student of the University of Franeker between 1699 and 1700. He served as a Calvinistic minister in Transylvania, in Fogaras, and in Hunyad County, until his death in 1742. In his album, four undated book lists²⁷ were found. The first one lists the books which came from Belgium (57 items). The first inventory consists of 46 items while the fourth inventory details book purchases. Many items are identical in these two lists, therefore they must be the books purchased while he stayed in the Netherlands. Besides the representatives of Calvinistic theology of the middle and the end of the seventeenth century (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Herman Witsius, Röell, Lightfoot), more modern philosophy is also present (Heidegger). The two most interesting items of the lists, however, are the two Cartesian authors, Pierre Poiret and Johannes van der Waeyen.

András Szilágyi (1683–1738), a Calvinistic minister enrolled at the Theology Faculty of the University of Franeker in 1712. His diary is known. He bought 52 books (35 writings) and he listed the ti-

²⁶ ADATTÁR 16/3, 269–271., KtF IV, 111.

²⁷ ADATTÁR 16/3, 281–287., KtF IV, 123, 130, 133, KtF VIII, 114.

tles of these in his diary.²⁸ He clearly intended to buy handbooks and concise theology books. Apart from the fresh disputations of Campegius Vitringa, Herman Alexander Röell, Herman Witsius, the Hebrew psalms of Johannes Leusden, he also purchased the collected works of Johannes Cocceius and Henricus Altingius who were by then considered classics. English thinkers are represented in his small collection by Thomas Goodwin who was also popular in Hungary.

János Borosnyai (1660–1715), a Calvinistic minister, acquired his knowledge in theology through his 4-year-long peregrination. He studied in Frankfurt (Oder) in 1691, in Franeker between 1692 and 1693, then in England in London, Oxford, and Cambridge. A book list was made of his 296 books in 1698²⁹ after his return home. His collection is a library on theology including the „*Opera omnia*” editions or more important books of each author, starting from the beginning of the seventeenth century. The authors are mainly Calvinists but not exclusively Orthodox Calvinists. Borosnyai read in French and, to a lesser extent, probably in English too. He not only had Bibles in these languages but tracts on philosophy or theology. Financially he must have been well off during his studies, since he often bought the books of his professors and other contemporary Cartesian authors.

Compared to Borosnyai, András Nánási (?–1708?) was a poor student who accompanied Mihály Bethlen to Franeker and in 1692 enrolled at the university there and later on at the University of Utrecht. His books were inventoried in 1708³⁰ Clearly Nánási used the opportunity to attend the universities abroad by accompanying his patron, but he had no money to buy books. From among the 31 books listed in his book list the most interesting one is a Bible in English, the rest are books on theology by Swiss, German (from Heidelberg) and Dutch authors, while his contemporaries or professors are represented by no books at all.

²⁸ ADATTÁR 16/3, 156–157. KtF IV, 140.

²⁹ ADATTÁR 16/3, 272–280., KtF III, 107, 128.

³⁰ ADATTÁR 16/3, 155–156., KtF IV, 137.

Dániel Csernátoni Gajdó (1696–1749) went to the University of Leiden between 1722 and 1725. His book list of 1729³¹ survived, so the books he brought back and the ones he purchased at home or elsewhere are mixed. He must have acquired more than two-thirds of the 140 books in Leiden; such as a collection of portraits of his university professors, bibles and related handbooks as well as books of contemporary Hebraists (Leusden, Isaac Vossius) and books by his professors or ones who had recently died (Campegius Vitringa, Nicolaus Gürtler, Salomon van Til, Johannes Hoornbeeck, Röell, Johannes van den Honert, Herman Witsius, Antoine Le Grand). Gajdó's booklist constitutes interesting data concerning the Descartes reception in Transylvania since he read the writings of Christoph Wittichius and Johannes van der Waeyen.

From the point of view of library and reading history an outstanding figure from among the students presented in the previous paragraph is Sámuel Köleséri (1663–1732).³² It is not only that he owned one of the biggest private collections of books of his era documented by a book list of 3561 items, but the composition of this huge library proves the statements made in the preface to this present study. Among his books there were markedly many school books, textbooks of antique authors published for school work (831 items), and relatively few manuscripts (20 volumes). The rest of the books were more or less evenly distributed among other disciplines; there were 631 books on theology, 260 on law, 385 on medicine, 628 on philosophy and 580 on history. If we did not know Köleséri's biography based on this book list he could have been an expert in any of these disciplines (since he could af-

³¹ ADATTÁR 16/3, 160–164., KtF VII, 16.

³² Lajos BERTÓK, *Iffabb Köleséri Sámuel könyvagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai* (Hungary related documents in Sámuel Köleséri, jr.'s Books-Legacy), = *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954*, (Annual of the Library of Lajos Kossuth University in Debrecen for the Year 1954), Debrecen, KLTE, 1955, 383–436.; Lajos BERTÓK, *Iffabb Köleséri Sámuel könyvagyatéka* (Sámuel Köleséri, jr.'s Legacy of books), = *Annual of the Library of Lajos Kossuth University in Debrecen for the Year 1955*, Debrecen, KLTE, 1956, 3–330.

ford all the books he wanted he purchased everything he came across at home and during his travels).

The intellectual horizon of *Péter Bod* (1712–1769) who set out on a study trip in 1740 was fundamentally determined by his secondary school studies. He could access the library of the school in Nagyenyed since the collections of books for professors and students had not yet been separated, and handling library books was the job for senior students.³³ Book lists starting from the foundation of the Nagyenyed School in 1662 document relatively well the donations and any movement of the collection of the school library (e.g.: during the *Kuruc* uprising when the library was taken to Nagyszeben).³⁴ At the beginning of the eighteenth century the English language books were removed from the collection for unknown reasons.³⁵

Let us take a look at the catalogue written after Péter Bod's death and published by Béla Radvánszky a hundred and fifty years later.³⁶ Radvánszky's generation of historians examined the library catalogues of the Early Modern Period from the point of view of the retrospective national bibliography „*Régi Magyar Könyvtár*” (Old Hungarian Library), looking for titles of books published in Hungary or Transylvania which could be added to the retrospective national bibliography. In his one-page-long description accompanying the text he was concerned only with the three items unknown in bibliographies until then. The high number of Hungarian-related titles (*hungaricum*) is apparent in the collection, and these are in part listed separately (almost half of the 966 items were Hungarian related and include 58 volumes and manuscripts). It is

³³ See: István MONOK, *Qu'est-ce qu'un bibliothécaire en Hongrie à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle)? Histoire et civilisation du livre*. *Revue internationale*, 3(2007), 319–328.

³⁴ ADATTÁR 16/2, 117–196.

³⁵ See: István MONOK, *A nagyenyedi kollégium 1774. évi katalógusa* (The Catalogue of the Nagyenyed College of 1774), = *Fülöp Géza emlékkönyv, Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások* (Studies on the Book and Civilisations History in Honour of Géza Fülöp), szerk. BARATNE HAJDU Ágnes, Budapest, ELTE, 127–130.

³⁶ Béla RADVANSZKY, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke* (The Book List of Péter Bod's Library), *Magyar Könyvszemle*, 9(1884), 58–86.

no surprise, since Péter Bod worked on *Magyar Athénas* (Hungarian *Athénas*). Considering the old Hungarian books in his library and in the collection of Kata Bethlen managed by Péter Bod³⁷, the first Hungarian bibliobibliography hardly mentions anyone else but the authors and the books found in these two collections. From this point of view, therefore, the library of Péter Bod was justifiably one of the scholarly libraries (*Gelehrtenbibliothek*) and as a collection of *hungaricums* is, along with Martin Schmeizel's, the largest one.³⁸ It is no wonder Bod praised Schmeizel in his *Magyar Athénas* so much.³⁹ This appreciation as well as the composition of his library shows how important patriotism was for the minister of Magyarigen, together with aesthetic and rhetoric values.

Little or almost nothing has been written on Péter Bod's library since the book list was published. Zsigmond Vita⁴⁰ – in compliance with the general interest of his period (the 1970s) highlighted the “progressive” items of the library such as books by Desiderius Erasmus Roterodamus, Francis Bacon, René Descartes, John Locke or writings in social philosophy by Niccolo Macchiavelli and Tommaso Campanella. Zsigmond Vita

³⁷ Melinda SIMON-Ágnes SZABO, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója* (The Reconstruction of Kata Bethlen's Library), DEE NAGY Anikó *bevezetésével* (Introduction by Anikó Deé Nagy), Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, II.)

³⁸ For a thorough summary of Schmeizel's life and oeuvre see: Attila VEROK, *Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt*, = Jitka RADIMSKA (ed.), *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven* (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesiásticas), České Budějovice, Filozofická fakulta, 2009, (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica, 11), 309–328.; Attila VEROK, *Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung*, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 35(106)(2012), Heft 2, 134–149.

³⁹ József JANKOVICS, *A Magyar Athenas értékszempontjai* (Values in *Magyar Athenas*), = Bod Péter, *a historia litteraria művelője, Tanulmányok* (Studies on Péter Bod, as a Historian of Literature), szerk. TÜSKÉS Gábor, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Budapest, Universitas, 2004, 17–23.

⁴⁰ Zsigmond VITA, *Bod Péter könyvtára* (Péter Bod's Library), = Zsigmond VITA, *Művelődés és népszolgálat* (Culture and Culturation), Bukarest, Kriterion, 1983, 53–58.

then of course had to mention the fact that there were books in Romanian in the library and emphasized the fact that there were several dictionaries there. He, however, focused on the Hungarian printed books and manuscripts. Recent research on Péter Bod has started to examine the way the writer used books and compared the mentality of his books with his writings. *A propos* the re-edition of *Szent Hilárus* both Emil Hargittay⁴¹ and Mária Kakucska⁴² analysed the sources of this writing, mentioning the fact that Bod often cited one or two authors (e.g.: Juan Ludovico Vives) while taking their writings and the review of these writings from yet another reading of his. Botond Gudor made an analysis of the preparedness, the methods and the historical culture of the historian Bod.⁴³

The undated book list was most probably not made for a public auction, although the prices of the books were also listed, but as an inventory drawn up during the probate proceedings. The newest book came out in 1769, in the year its owner died.

In general we can say that the library of the scholarly minister was a collection of books of a first generation intellectual and was the result of thematic collection. The library which consisted of 996 items must have been about 1100 volumes (the number of volumes were sometimes marked on the 'on the book list' and sometimes omitted). The description of each title is rather incomplete and is similar to or slightly better than the other inventories of the period, since in two-thirds of the cases it mentions the year of publication. Among the *non-hungaricums* listed separately 173 items are undated. Among the 484 dated books 138 (28%) came out before 1651, 125 items (26%) were from the period between 1651 and 1700, 195 books (41%) were from the period between 1701 and 1750, and 26 (5%) were publications after 1750. The dates of the Hungarian-related books cannot be analysed from the point of view of moderni-

⁴¹ Emil HARGITTAY, „Szívet vidámító, elmét ékesítő” könyv (“A Book Making your Heart Sing and your Mind Enriched”), = Bod Péter, *Szent Hilárus*, A szöveget gondozta HARGITTAY Emil, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987, 7–24. (about the Library: 9–11.)

⁴² Mária H. KAKUCSKA, *Juan Luis Vives és Bod Péter*, = Bod Péter, *a historia litteraria művelője, Tanulmányok* (Studies on Péter Bod, as a Historian of Literature), szerk. TÜSKÉS Gábor, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Budapest, Universitas, 2004, 143–154.

⁴³ Botond GUDOR, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008.

ty, since Péter Bod would certainly have bought them for being *hungaricums*. It is unclear why a large number of books published by authors from Hungary were listed among the “non-Hungarian books” but in each probate proceeding there was some confusion and titles got mixed up. The books by Leonard Stöckel, György Enyedi, Christoph Lackner published abroad, disputations, thesis booklets or in their content *hungaricums*, were history or law books and Hungarian related. The inventory listed the books by grouping them according to format or size. Zsigmond Vita pointed out that the scholar living in isolation in a village owned a large number of dictionaries and encyclopaedias. Apart from language books and biblical dictionaries he owned encyclopaedias on history, geography, medicine and science. Bible literature is well represented by books on biblical geography, symbols and Bible history. Bod was clearly interested in symbols and several fundamental books on emblems are on the book list.

Medicine is represented little apart from the encyclopaedias in the library. On the other hand Bod owned medical manuscripts and a herbarium present in almost all contemporary collections. Science is rare among the books.

Books on history were not predominant but were markedly present, especially literature concerning the history of Hungary and Transylvania and the neighbouring areas (Bohemia, Poland, Turkey, Italy and the Holy Roman Empire). Besides the predominant Biblical literature, the theological library of Péter Bod included the Church Fathers’ books interpreting the books of the Bible, and Protestant Bible commentaries from the sixteenth century while Catholic theology is missing. From the sixteenth century books by Helvetic authors and professors from Heidelberg were predominant while from the seventeenth century writings of the professors from universities in the Low Countries were represented in his library in great number. He also owned a few English books in Latin in their Dutch editions. Books from Saxony, Lower Saxony, Bremen and Hamburg were fundamental writings of Lutheran theologians or Bible literature from these areas. Philosophy was underrepresented in his book collection while Antique authors were present in very up-to-date contemporary editions.

Linguistically his collection was a homogeneous Hungarian and Latin collection. There was one Romanian item, a Flemish one („*Vall de Usu globor. Lingua Belgica*”) and a French book („*C. Josephi Essai Sur la Foiblesse. Amst. 1761*”). This last one was a writing by József Teleki about the

weaknesses of a strong soul. Surprisingly there were no books in German in the book list.

Éva Hubbes wrote a summary of the history of Bod's library or more precisely she mentioned the fact that after Bod's death Colleges of the Reformed Church bought books at the public auction of his book collection. She then detailed the volumes which were taken to Székelyudvarhely.⁴⁴

For a comparison the libraries of three contemporary intellectuals of the Reformed Church of the same generation as Péter Bod are described below.

György Maróthi (1715–1744) from Debrecen died at the age of 29. Only a part of his library, the books which the Reformed College of Debrecen bought at probate sale⁴⁵, is known, since his collection was also sold at a public auction. The 252 items selected by the College shows, on one hand, what the College library lacked and, on the other hand, characterizes a segment of Maróthi's readings.

Books by Antique authors were always needed in a school library. The Humanist editions of the sixteenth century bought from the Maróthi Collection and the critical editions from the seventeenth century prove that Maróthi the scholar did not think one edition of a text sufficient, and he was also interested in new findings in philology. However, they do indicate what kind of books disappeared from the library of the Reformed College of Debrecen at the end of the seventeenth century and at the beginning of the eighteenth century, and which were needed to be replaced. The situation is the same with dictionaries and encyclopaedias which were bought in a strikingly great number. Literature on theology and philosophy is also modern from the last third of the seventeenth century or older. Maróthi owned a book by almost all the professors from

⁴⁴ Éva M. HUBBES, *Bod Péter könyvtára és annak maradványai Székelyudvarhelyen* (Péter Bod's Library and its Remains in Székelyudvarhely), = *Bod Péter, a historia litteraria művelője, Tanulmányok* (Studies on Péter Bod, as a Historian of Literature), szerk. TÜSKÉS Gábor, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Budapest, Universitas, 2004. 47–58.

⁴⁵ János ÖTVÖS, *Maróthi György könyvtára* (György Maróthi's Library), = *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve*, 1955 (Annual of the Library of Lajos Kossuth University in Debrecen for the Year 1955), Debrecen, KLTE, 1956, 331–370.; ADATTÁR 19/2, 206–255.

the Low Countries and almost everything by Gerardus Vossius. There are few books on theology from the sixteenth century and these are by Helvetic authors. Books on philosophy are from the second half of the seventeenth century. Isaac Newton also figures on the book list. Once again one is tempted to believe that a missing item of the College library was replaced with it.

There were hardly any books on history and Hungarian books were also missing (with the exception of David Czwitinger and Georg Haner whose books represented this thematic group). On the other hand, science and mathematics were remarkably strong in the collection which is in line with Maróthi's field of scientific interest.

Gergely Balla (around 1710 – after 1772), the historian of the town of Nagykőrös, returned to his birth town with a degree in law in 1735 and became the judge of the town. His biographers talk about his library “of 2000 items”. The booklist discovered so far, however, mentions hardly 200 from among them. The inventory⁴⁶ made in 1763 includes his books in Latin and even the Hungarian books were many times mentioned in Latin while his German and French books were missing.⁴⁷ Italian and French grammars were listed among the books mentioned in the inventory.

One of the characteristics of public book collections in the eighteenth century was that they had many manuscripts besides printed books. Often there were copies of publications which refer to the fact that there was a lack of books in contemporary Hungary and Transylvania. Balla's

⁴⁶ Legacy of Géza Nagy in manuscript (Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Nagy Géza irathagyatéka, Nr. 150). Thanks to Gábor Sipos for letting me see a copy of the inventory as well as Károly Balla's comments. Cf.: István MONOK, *Újrakezdés – Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén* (A New Start-up – Libraries of Calvinist Schools in the ex-Territories Occupied by Turks), = *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége, Tanulmányok*, (Studies on the Books Heritage of Calvinist Schools in Transtibiscan part of Hungary in the 18th Century), Szerk.: MONOK István. Budapest-Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012, (Kulturális örökség (Cultural Heritage)), 7–12.

⁴⁷ One of his descendants, Károly Balla commented on the fact in 1856 in a note saying that Balla's library had these books (see previous footnote).

manuscripts were apparently notes and drafts he made during his school years on linguistics, theology, and mathematics.

The books listed were mainly in law which is in harmony with the owner's legal profession but the proportion of books on history was also considerable. Although the inventory does not contain the publication date of the books, the authors and the title indicate a contemporary and modern library. Besides the Hungarian sources of law and legal commentaries (István Werbőczy, János Kitionich, and János Kemény) handbooks on the philosophy of law from the beginning of the eighteenth century (Samuel Puffendorf) also appear on the book list.

The presence of books on *oeconomia* (Wolf Helmbrandt von Hochberg, and Johann Coler) and handbooks on mathematics (Christian Wolff) also indicates a modern library. The town councillor Balla must have wanted to be up-to-date in management questions. However, the books on philosophy were traditional, and complied with contemporary Hungarian interests: they included writings transmitting Neo- Stoical values (Antonio Guevara, Justus Lipsius).

The *hungarica* part of the collection was mainly in Latin – at least this is what the fragmentary book list suggests – although Balla also had longer epic pieces in Hungarian by Péter Apor and Márton Kováts, as well as certain literary pieces (e.g.: by István Gyöngyösi), or sermons including even Catholic sermons (e.g.: by Péter Pázmány). The presence of important books on history such as those written by Antonio Bonfini, Farkas Bethlen, and the Nádasdy-Mausoleum indicates his field of interest.

Another contemporary of Peter Bod from Nagykőrös, *István Hányoki Losontzi* (1709–1780) was a well-known author of text books. The inventory of his books was prepared when he left for Utrecht in 1739.⁴⁸ The book list contains 187 items and is fragmentary since it does not include his books on medicine and law. The book list implies that most of his books were inherited from his father.

Nonetheless, his library was a modern one, the publication date of most books were from the last part of the seventeenth century and the first quarter of the eighteenth century. He owned a few books on mathematics which were the writings of professors from the universities of Wittenberg and Kiel. Antique historical sources and a few near contemporary books on the philosophy of history indicate his not-too-

⁴⁸ ADATTÁR 13/4, 350–357.

pronounced interest in history. The books on history were mainly on Church History (11 volumes as opposed to the 2 volumes in history). Legal books show a similar distribution with 2 tracts in civil law by Johann Henning and Johann Schilter published in Leipzig and 4 in ecclesiastic law (three by Lutheran authors from Saxony and 1 Calvinistic writer from Zurich). Basically his library must have been a collection of books on philosophy and moral theology as it can be outlined from the inventory. There were books on theology from England and writings in larger numbers from representatives of Helvetic universities, but predominance was given to books from the Low Countries on non-Orthodox moral theology, ethics and natural law from the end of the seventeenth century. Looking at them in more detail, it appears first of all that the inventory lists the books on the methodology of theology (*Methodologia*). These are all by Lutheran authors (August Hermann Francke, Joachim Lang, Stephanus Gaussenius) with the exception of Johann Heinrich Heidegger. An important fact on the approach discernible from the inventory is that the books on „*Theologia naturalis*” form a separate section on myths, Cicero’s writing on the nature of gods, and a book by Gerardus Johannes Vossius including. Patristics was represented by five volumes. The inventory lists 27 books in the group of „*theologi moralis*”, none of which has a Calvinistic author, for there are only Catholic and Lutheran writers. The section on „*divina jurisprudentia*” included 8 volumes with the interpretations of the Ten Commandments and writings on *conscientia*. These authors were Calvinists from the beginning of the seventeenth century (Andreas Rivetus, Wilhelmus Amesius, Johann Heinrich Alsted) and one Lutheran (Lucas Osiander). The section on „*prudentia pastoralis*” was represented by three Calvinistic writings while the majority of the group on „*polemica*” (5 books) was also Calvinist (Martin Chemnitz’s Critique of Trident and 4 Calvinist books from the Low Countries from the first half of the seventeenth century).

It is interesting to note how well prepared was this young man setting out on a study-tour abroad, in terms of the different denominations, since Lutheran authors were predominant in the theological genres. It signifies openness but is also an indication that the Reformed Church played an important role in Hungary in the first half of the eighteenth century in the reception of Saxon Lutheranism and especially the Lutheranism of Halle, and of Pietism. István Losontzi returning home to Nagykőrös became a highly regarded member of the local community as the director of his former school and as the author of eleven schoolbooks,

so he took his job seriously. One can only hope that one day the probate inventory of his library will be discovered, since if he owned such a collection of books as a university student by the time of his retirement in 1769 as an academic intellectual, he must have collected an impressive library.

In general the statement of the introduction is proved correct: the few years spent in studying at universities abroad meant for the Hungarian and Transylvanian students a special occasion never to return to buy books. If they could afford it, they made good use of this opportunity. If they couldn't, then they had to live with the outdated literature available in the Carpathian Basin. The library of their aristocratic patron helped a lot in getting information and orientation and ministers and teachers could use aristocratic private libraries in Transylvania until the middle of the eighteenth century.

Another striking element is that the books of modern philosophical trends (our example for this was Descartes and his followers) are much more dominant in private collections than in the contemporary school libraries. On the other hand we hardly ever meet the names of Samuel Maresius, Gisbertus Voetius or Peter David Huet in the inventories of private libraries, while they do appear in institutional collections.⁴⁹

Comparing this book material with the readings of local students or students who were not from Hungary⁵⁰ it is not possible to say if there is any difference before they finish their studies. Students coming from the Netherlands, England, Denmark or Germany could count on books in their respective fields all their lives, therefore their purchases were more

⁴⁹ On the book collection of the Calvinist colleges see: ADATTÁR 14. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah), ADATTÁR 16/2. (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szászváros, Székelyudvarhely)

⁵⁰ Let me thank Professor Paul G. HOFIJZER who sent me his unpublished lecture (International Gutenberg Conference, 2000, SHARP 8th Annual Meeting. 5. July 2000. Mainz) on the readings of the students in Leiden in the seventeenth century See also: Jeremy D. BANGS, *Book and Art Collection of the Low Countries in the Later Sixteenth Century: Evidence from Leiden*, *Sixteenth Century Journal*, 13(1982) 25–41.; Joan DAVIES, *Student Libraries in Sixteenth Century Toulouse*, *History of Universities*, III(1983) 61–86.; Wilhelm DIEHL, *Bibliothek eines Studenten der Theologie aus der Zeit um 1590*, *Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde*, Neue Folge, Bd. 3, 1908, 80–83.; Friedrich MICHAEL, *Die Bücherei eines Schülers im 16. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Neue Folge, 10(1918/19) p. 70–71.

specific to their field of studies. If they had to read books in a different discipline they went to a library or bought some books from the wide range which was always on offer. Hungarian students made an effort to purchase fundamental handbooks, encyclopaedias, or books which would help them to look into several scientific areas. There are, of course, exceptions such as Pál Jászberényi's interest in modern philosophy, or Sámuel Kaposi, who collected books on mathematics, astrology, philosophy and theology. His library was about ten times the size of the book collection of an average minister in Transylvania. The majority of the non-Hungarian students had a large number of books by the end of their lives, as convincingly shown in auctions and probate inventories.

At the end of the present study we refer to the fact that the Hungarian students, at least the ones who had the opportunity to go abroad, were linguistically well prepared and often outdid their Dutch fellow students. Apart from their Hungarian mother tongue they often spoke the language of the ethnic minority (German or Slovakian) which they had in the neighbourhood at home, they spoke Latin very well and knew some of ancient Greek, and sometimes Hebrew, which was so valuable in their studies in theology. In the eighteenth century the more open minded ones also learnt French. An example, maybe an exceptional one for this linguistic preparedness is *Sámuel Vilmányi*, born in Kassa who died during his studies in Franeker in 1779. His probate inventory lists 80 books.⁵¹ His readings reflect a very modern knowledge in theology, while books by local Protestant classics from the seventeenth century hardly ever figure on his book list. He owned a Greek text edition, an encyclopaedia in Hebrew, two books in German containing psalms and oratory. He also owned seven books in Dutch and 32 titles (almost 40 books) in French. The majority of this latter kind was on moral theology and not philosophy, literature or history. He learnt many languages for his own professional development (he was a Calvinistic minister).

The sphere of readings and the perspective of the ministers and intellectuals in Hungary and Transylvania must have been wider than their counterparts in Western Europe due to their life situation. However they could rarely go in depth into an issue of theology, history, law or any other discipline, unlike their counterparts in Western Europe. In their libraries *hungarica* or Hungarian related books became increasingly pre-

⁵¹ Ferenc POSTMA, *Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi*, *Magyar Könyvszemle*, 122(2007), 233–241.

dominant, which proves that they felt responsible for their community and they were ready to act in a well-informed way.

The universities in the Low Countries and the publications which came out in their neighbourhood had a determining influence on the well preparedness of these ministers and intellectuals. It seems that they could buy the books of French and English authors almost exclusively in the Low Countries and the many publications which came out in Bremen and Hamburg were also purchased there. The students who went to Helvetic universities could, of course, easily get the books by Huguenot authors in editions published in Geneva as well. The high number of prints published in Saxony and Thuringia refers to the fact that the Book Fairs of Leipzig played a more and more important role in supplying the Carpathian Basin with books in the eighteenth century.

Books Mentioned in an Abbreviated Form

ADATTÁR = Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Materials on the History of Intellectual Movements in Hungary in the 16th–18th Centuries)

ADATTÁR 13/4. *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740* (Private Libraries in Hungary), Ed. by. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.)

ADATTÁR 14. *Partiumi könyvesházak* (Libraries in Partium regni Hungariae) 1621–1730, *Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, Sajtó alá rend. FEKETE Csaba, KULCSÁR György [= BURA László], MONOK István, VARGA András, Szerk. MONOK István, VARGA András, Budapest-Szeged, MTAK, JATE, 1988 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.)

ADATTÁR 16/2. *Erdélyi könyvesházak* (Libraries in Transylvania) II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szerk. Monok István, Szeged, JATE, 1991 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.)

ADATTÁR 16/3. *Erdélyi könyvesházak* (Libraries in Transylvania) III, 1563–1757, *A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források* (The Court Libraries of the Bethlen, Apafi and Teleki Familie), Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szerk. MONOK István, Szeged, JATE, 1994 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)

ADATTÁR 19/2. *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források* (Catalogues of Protestant Institutional Libraries, 1530–1750), Sajtó alá rend. OLÁH Róbert, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.)

KtF = Könyvtártörténeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája (Booklets on Library History in Hungary, 1530–1750, A Bibliography of Booklists and Catalogues'), magángyűjtemény = Privat Library; intézményi gyűjtemény = Institutional Library

KtF I. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Összeáll. FONT Zsuzsanna, HERNER János, KOKAS Károly, MONOK István, Szerk. MONOK István, Szeged, 1981, JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. I.)

KtF III. *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Összeáll. HERNER János, MONOK István, Szerk. HERNER János, Szeged, 1983, JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. III.)

KtF IV. *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Összeáll. FONT Zsuzsa, HERNER János, KATONA Tünde, KEVEHÁZI Katalin, KISS Éva, KOKAS Károly, LATZKOVITS Miklós, MONOK István, RIDEG László, VARGA András, Szerk. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1985, JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. IV.)

KtF V. *Magyarországi magángyűjtemények 1561–1721, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Összeáll. FARKAS Gábor, GÁCSI Hedvig, KATONA Tünde, KEVEHÁZI Katalin, LATZKOVITS Miklós, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szerk. MONOK István, Szeged, 1989, JATE (Könyvtártörténeti Füzetek V.)

KtF VII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Összeáll. MONOK István, VARGA András, Szerk. MONOK István, Szeged, 1990, JATE (Könyvtártörténeti Füzetek VII.)

KtF VIII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Összeáll. MONOK István, ZVARA Edina, Szerk. MONOK István, Szeged, 1997, JATE (Könyvtártörténeti Füzetek VIII.)

RMK III. SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár III-dik kötet*, (Old Hungarian Library, Vol. III.), Budapest, MTA, 1896.

Drie Hongaarse boeken uit de Amsterdamse drukkerij van Hendrik Smets (1735-1736)

Dankzij het baanbrekend onderzoek van Ferenc Postma in bibliotheken van het historische Hongarije in de jaren negentig van de vorige eeuw weten we, dat er naast ander zeldzaam materiaal ook zeer veel boeken uit Nederlandse drukkerijen in Hongaarse bibliotheken te vinden zijn. Dit hangt samen met de massale aanwezigheid van Hongaarse protestantse studenten aan de Nederlandse universiteiten in de 17^e en de 18^e eeuw. Deze *peregrini* hebben tijdens hun studie niet enkel kennis vergaard. Velen van hen hebben ook tijd vrij gemaakt om in verschillende talen boeken te schrijven of te vertalen en die in het verre Nederland uit te geven. De redenen waarom ze dit deden zijn heel uiteenlopend. Een belangrijke rol speelde de drang om de bibliotheek van hun vaak noodlijdende *alma mater* met boeken te steunen, maar ook om hun protestantse geloofsbroeders, die het in het toenmalige Hongarije vaak zwaar te verduren hadden, een hart onder de riem te steken en geestelijke hulp te bieden. Daarnaast waren boeken bijzonder geschikt om als bewijs van hun ijver te dienen. Verreweg de meeste studenten waren tijdens hun verblijf in het buitenland afhankelijk van de financiële steun van instanties, of van hun beschermheren of -vrouwen. Om te bewijzen dat ze het vertrouwen waard geweest waren, hebben de studenten hun ijver vaak op deze manier laten blijken.

Hongaarse studenten hebben hun boeken ook vaak laten drukken door de plaatselijke drukkers van hun verblijfplaats. In universiteitssteden als Franeker, Leiden, Utrecht, Groningen en Harderwijk zien we vooral grote hoeveelheden academische drukwerk, met name disputationen, maar zeker niet alleen die. Een belangrijk boek als de eerste Hongaarse encyclopedie, de *Magyar encyclopaedia*, geschreven door János Apáczai Csere (1625-1659), werd door Johannes Janssonius van Waesberghe (1642-1681) in Utrecht uitgegeven. Ook onder de Amsterdamse drukwerken komen we Hongaarse boeken tegen, en niet enkel uit de drukkerij van Miklós Misztótfalusi Kis (1650-1702). We kunnen bijvoorbeeld aan de beroemde Hongaarstalige Bijbeluitgave uit 1645 of aan de vertaling van de Nederlandse geloofsbelijdenis *Az keresztyén es igaz tudományu belgiomi*

ecclesiáknak hitekröl valo vallás tétele uit 1650 uit de drukkerij van Johannes Janssonius (1596–1664) denken. Naast de grote namen, zoals Janssonius en Janssonius van Waesberge, waren er ook vele kleine drukkers en uitgevers die aan de Hongaarse zaak hun steentje hebben bijgedragen. Een mooi voorbeeld is de Amsterdamse Hendrik Smets, die in 1735 en 1736 drie Hongaarse boeken heeft uitgegeven.

Over Hendrik Smets vinden we in de vakliteratuur alleen summiere informatie. Hieruit blijkt dat hij tussen 1722 en 1741 op de “Nieuwzyds Achterburgwal, by de Huiszittensteeg” werkzaam was.¹ De *Short-Title Catalogue Netherlands* (verder STCN) bevat een negental boeken uit zijn drukkerij.² Gelegenheidsdrukwerken zoals gedichten voor bruiloften en begrafenissen voeren de boventoon, maar ook een oratie en een kerkhistorisch werk over pausin Johanna staan op de lijst. Van zijn drie Hongaarse boeken vermeldt de STCN alleen de vertaling van Nicolaas Simon van Leeuwardens (1648–1730) *De verlooren zondaar gezocht en gezaligt en Christi vriendelyke nodiging*, met de titel *Az elveszett bűnös megkerestetett és megtartatott és Christus barátságos hívogatója* uit 1735 (verder *Az elveszett bűnös*).³ Helaas geldt voor al zijn uitgaven, dat er over hun oplage en prijs niets bekend is.

De vertaler van het werk *Az elveszett bűnös*, dat twee gebeden uit het Nieuwe Testament bevat, was György Buzinkai (1701–1768), de latere arts en natuurkundige van de stad Debrecen. Over zijn leven en werken is voldoende informatie bekend.⁴ In dit verband is vooral belangrijk te weten, dat hij vanaf 1730 in Nederland medicijnen studeerde en in 1733 in Franeker tot doctor in de geneeskunde promoveerde. Dankzij zijn inscriptie in het *album amicorum* van de latere professor in Debrecen

¹ Vgl. Isabella H. van EEGHEN, *De Amsterdamse boekhandel 1680–1725*, 5 banden, Amsterdam, 1960–1978, III, 13, IV, 126, 275, 279, V, 40, 337, 349 en Jan A. GRUYS & Clemens B.J. de WOLF, *Thesaurus 1473–1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*, Nieuwkoop, 1989, 163.

² Vgl. <http://www.kb.nl/stcn/>

³ György BUZINKAI, *Az elveszett bűnös megkerestetett és megtartatott; vagy egy Sz. Írásbeli helynek úgy mint Lúk. 19:10. magyarázatja Es Christús barátságos hívogatója, Vagy egy megfáradt léleknek igaz nyugodalma. Melly megmútattatik Mát. 11:28.*, Amsterdam, 1735. Vgl. Géza PETRIK (ed.), *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 8 banden, Budapest, 1888–1991, IV, 24. (Verder Petrik.)

⁴ Vgl. Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Lang Verlag, 2008, 99–102.

György Maróthi (1715–1744), geschreven op 5 september 1736 in Groningen, weten we dat Buzinkai toen als arts in Amsterdam een praktijk had: “Georgius Buzinkai, Med. Doctor, Practicus Amstelaedamensis [...]”⁵ Gezien zijn standplaats was het voor de hand liggend, dat hij voor zijn boek een Amsterdamse drukker koos. Daarnaast is ook belangrijk wat hij over het ontstaan van zijn vertaling vertelt:

“Hogy pedig mostan ezen formában és Nyelven e’ Könyvetske ki jött, lett ez T.T. van Alphen Amstelodámi Lelki Tanító kérése és izgatása és ugyan Ultrajectomi Sz.I.M.D. és Professor T. van Alphen Uram javallása által, nyomtattatott pedig, itt lévő némely embereknek kegyességekből és szeretetekből [...]”⁶

De geldschieters waren dus plaatselijke mensen, waarschijnlijk leden van de gereformeerde gemeente. Om de kosten laag te houden koos Buzinkai vermoedelijk voor deze minder bekende en goedkopere drukker. Uit het citaat blijkt ook, dat de Utrechtse professor in de theologie Hieronymus Simons van Alphen (1665–1742) een grote rol speelde in het ontstaan van de vertaling.

Buzinkai was echter niet de enige Hongaar die met Van Alphen bevriend was. Ook Zsigmond Borosnyai Nagy (1704–1774) had een goede band met de professor.⁷ Na zijn studie aan het *collegium* van Nagyenyed (thans Aiud in Roemenië) begon hij aan zijn buitenlandse studiereis die hem via Frankfurt an der Oder, Leiden en Franeker naar Utrecht leidde, waar hij in 1736 tot doctor in de theologie promoveerde bij niemand minder dan de zojuist genoemde Hieronymus Simons van

⁵ Vgl. Fol. 96 recto. Het album wordt in de Országos Széchényi Könyvtár in Budapest bewaard onder de signatuur: <455 Oct. Lat.>.

⁶ Vgl. BUZINKAI, *Az elveszett bűnös*, *Kegyes Olvaso*, fol. *recto, verso. In vertaling: “Dat dit boek nu in deze vorm en deze taal kan verschijnen, is de verdienste van de heer Van Alphen, toenmalige dominee in Amsterdam en nu professor in de theologie in Utrecht. De uitgave van dit kleine werkje werd door de genade en de liefdadigheid van een aantal plaatselijke mensen mogelijk gemaakt [...]”

⁷ Vgl. Ferenc POSTMA, ‘Ut thesaurus sapientiae colligerem, Borosnyai Nagy Zsigmond levele Utrechtből (1736. május 31.)’, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 9 (1999), 361–367.

Alphen.⁸ Ook de twee studenten – Buzinkai en Borosnyai – kenden elkaar. Dit blijkt onder andere ook uit het Latijnse gedicht dat Buzinkai in een van de disputaties van Borosnyai – verdedigd op 23 februari 1735 in Franeker – met de beginletters “G.[eorgius] B.[uzinkai] M.[edicinae] D.[octor]” ondertekend heeft.⁹ Van Buzinkai kennen we bovendien nog een ander gedicht, wederom aan het adres van Borosnyai, dat in 1735 in Franeker geschreven werd.¹⁰ Op grond van deze kennis zal het geen toeval zijn dat Borosnyais *Az igaz keresztény embernek papi tisztiről, annak pedig legnemesebb részéről, úgy mint: a’ könyörgésnek tudományáról írt rövid trakta* (verder *Az igaz keresztény embernek papi tisztiről*) in 1736 door Hendrik Smets in Amsterdam werd gedrukt.¹¹ Dit werk over gebedstheorie is voor het gewone volk geschreven om bijvoorbeeld kerkdiensten in huiselijke kring te steunen. In tegenstelling tot Buzinkai’s *Az elvészett bűnös* is het weliswaar geen vertaling, maar volgens de kerkhistoricus Imre Pótor werd Borosnyai tijdens het schrijven van dit werk wel degelijk beïnvloed door de Duitse piëtistische theoloog August Hermann Francke (1663–1722).¹²

Het plaatsen van het derde boek uit Smets’ drukkerij in deze rij was in eerste instantie minder eenvoudig dan in het geval van Borosnyai. Het betreft de kleine catechismus-uitgave *A’ Christus tudományának kezdetire való hét napi oktatás. Iratott azoknak hasznokra és épületekre, a’kik az igazság esméretiben idővel vagy értelemmel gyermekek* (verder *A’ Christus tudományának kezdetire való hét napi oktatás*) uit 1735.¹³ Afgezien van het vermelden van zijn bestaan in de bibliografie van Géza Petrik vindt men in de vakliteratuur geen verdere informatie over dit werk. Zijn opbouw en inhoud passen wel in de traditie van de catechismusuitgaven voor kinderen in de 18e eeuw, zoals we in verschillende artikelen van Csaba

⁸ Vgl. POSTMA, *Ut thesauros ...*, 366.

⁹ Vgl. POSTMA, *Ut thesauros ...*, 366.

¹⁰ Vgl. POSTMA, *Ut thesauros ...*, 367.

¹¹ Zsigmond BOROSNYAI NAGY, *Az igaz keresztény embernek papi tisztiről, annak pedig legnemesebb részéről, úgy mint: a’ könyörgésnek tudományáról írt rövid trakta*, Amsterdam, 1736. Vgl. Petrik II, 840.

¹² Vgl. Imre PÓTOR, *Tanulmányok egyházunk múltjáról*, Vásárosnamény, 2002, 24–29.

¹³ S.N., *A Christus tudományának kezdetire való hétnapi oktatás. Iratott azoknak hasznokra és épületekre, a’kik az igazság esméretiben idővel vagy értelemmel gyermekek*, Amsterdam, 1735. Vgl. PETRIK I, 418.

Fekete kunnen lezen.¹⁴ Nader onderzoek moet nog uitwijzen uit welke bronnen de auteur putte. In mijn dissertatie uit 2008 heb ik al het vermoeden geformuleerd, dat het bestaan van dit werk met György Buzinkai, of met studenten uit zijn vriendenkring, te maken kan hebben. Helaas was ik op dat moment niet in de gelegenheid om exemplaren van dit boek ter hand te nemen, maar voor het schrijven van dit artikel had ik er zelfs twee tot mijn beschikking. In beide lezen we aanwijzingen die mijn eerdere vermoeden over de auteur hebben bevestigd. Op de titelbladen wordt geen naam vermeld en ze bevatten ook geen dedicatie of een voorwoord, die vaak veel achtergrondinformatie verschaffen. Echter, op de laatste bladzijde van het exemplaar van de Országos Széchényi Könyvtár zijn de initialen B. G. te lezen. Dat kan niets anders betekenen dan B[uzinkai] G[yörgy]. In het exemplaar van de Národní knihovna České republiky in Praag schuilt nog een andere verrassing. Op de laatste bladzijde zien we weliswaar enkel de letter B., – de G. is door een inktvlek onzichtbaar geworden –, maar er staat wel handgeschreven de naam van György Buzinkai. Het boekje maakte ooit deel uit van de privébibliotheek van de jurist, historicus en boekverzamelaar Farkas Széll (1844–1909). Zijn omvangrijke collectie kwam via zijn adoptiefdochter Marianne Széll (1880–?), die getrouwd was met de beroemde violist Jan Kubelík (1880–1940), in het bezit van de Národní knihovna České republiky in Praag.¹⁵ Of de inscriptie van Farkas Széll was, van Buzinkai zelf, of van iemand anders, is helaas niet duidelijk. Door deze ontdekking is het mogelijk de catechismusuitgave uit 1735, die tot nu toe met onbekende auteur in de bibliografie van Géza Petrik staat, aan de lijst van Buzinkai's publicaties toe te voegen.

Samenvattend kunnen we het volgende concluderen. De verschijning van de drie *hungarica* in de Amsterdamse Smets-drukkerij in 1735 en 1736 staan niet los van elkaar. Buzinkai die toen als arts in Amsterdam werkzaam was, heeft voor zijn vertaling *Az elveszett bűnös megkerestetett és megtartatott* vermoedelijk een betaalbare drukker gezocht en die

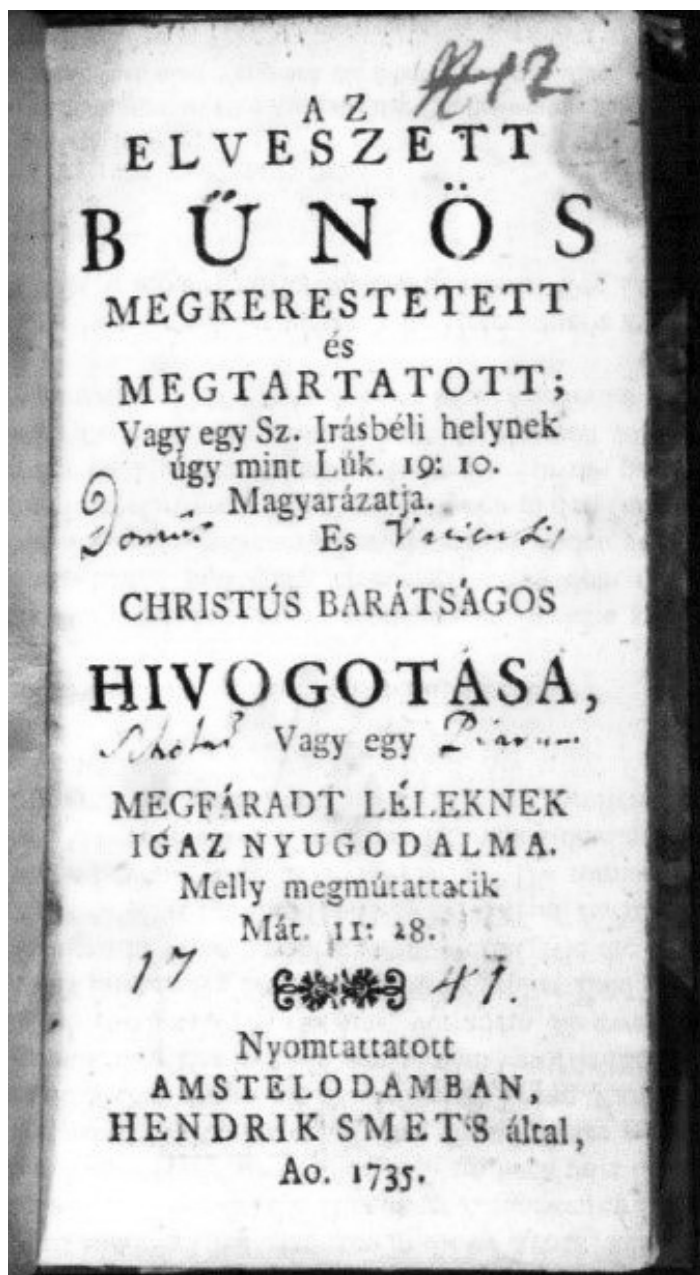
¹⁴ Vgl. Csaba FEKETE, 'Kérdések és kiadások, A Heidelbergi Káté múltja és jövője', in: Károly FEKETE & Árpád FERENCZ (eds.), *Vigasztaló ismeret. Tanulmányok a Heidelbergi Káté teológiájáról*, Budapest, 2013, 53–77 en 'Adalék a Liliom humilitatis elterjedéséhez.' *Egyháztörténeti Szemle* 9 (2008/3), 12–21.

¹⁵ Vgl. Bernard FABIAN (ed.), *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa: eine Übersicht über Sammlungen in ausgewählten Bibliotheken. Band 1: Tschechische Republik: Prag*, Hildesheim, 1999, 137–138.

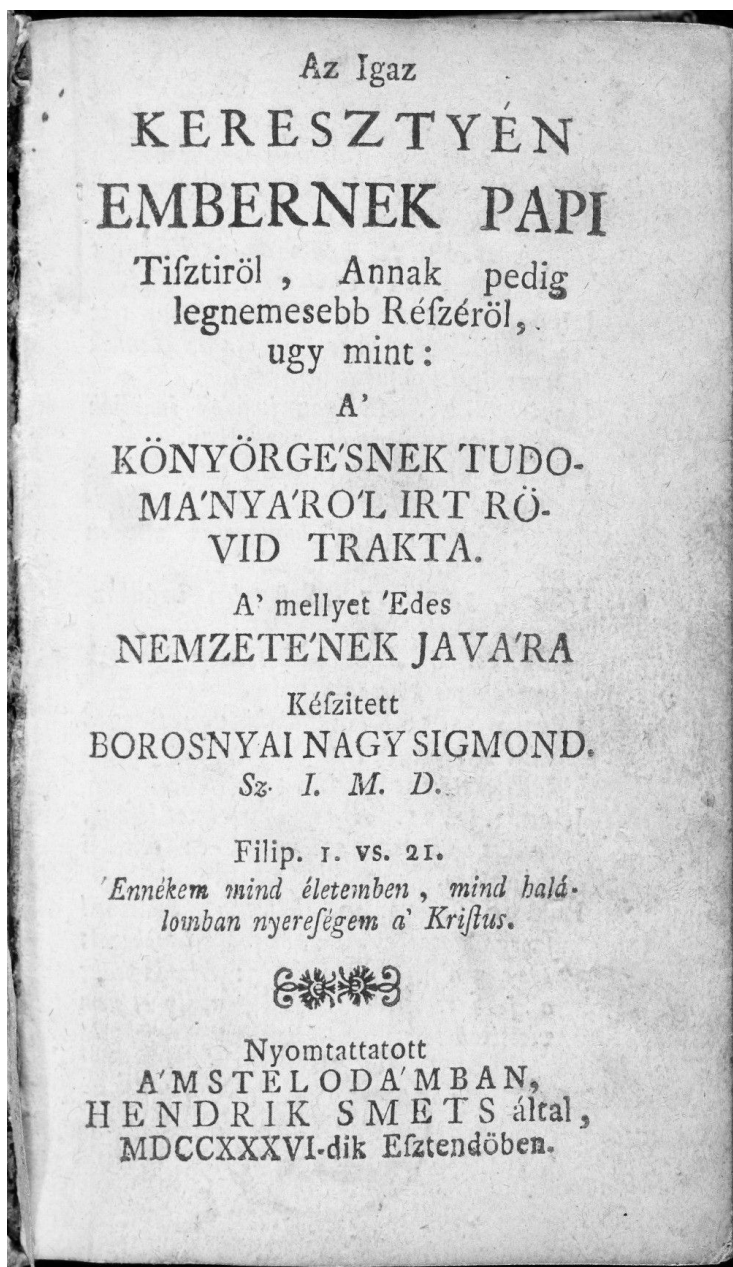
gevonden in de persoon van Smets. Nog in hetzelfde jaar liet hij ook de door hem geschreven, of eventueel vertaalde catechismus-uitgave *A' Christus tudományának kezdetire valo hét napi oktatás* vervaardigen. Het was waarschijnlijk weer Buzinkai die aan zijn studievriend Borosnyai heeft voorgesteld om zijn *Az igaz keresztyény embernek papi tisztiröl* in 1736 bij Smets uit te geven.

Tijdens mijn vele gezellige ontmoetingen met Ferenc in Venlo is de problematiek van deze drie boeken al vaak ter sprake gekomen, van een uitwerking is het echter tot nu toe door tijdgebrek niet gekomen. Met dit artikel wil ik Ferenc feliciteren met zijn 70ste verjaardag en hem bedanken voor zijn jarenlange steun voor mijn onderzoek. Ik wens hem vooral een goede gezondheid toe zodat hij zich in de heerlijke stilte van zijn bibliotheek nog lang en gelukkig aan de oude boeken kan wijden.

Az elveszett bűnös
(Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

Az igaz keresztyén embernek papi tisztiről
(Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

A' CHRISTUS
TUDOMÁNYÁNAK
KEZDETIRE VALÓ
HÉT NAPI
OKTATÁS
IRATOTT

Azoknak hasznokra és épü-
letekre a' kik az igazság esmé-
retiben idővel vagy érte-
lemmel Gyermekek.

Nyomtatott
AMSTERDAMBAN,
HENDRIK SMETS által,
Ao. 1735.

A' Christus tudományának kezdetire való hét napi oktatás
(Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

(48)

VIII. Hiszek Szent Lélekben.

IX. Hiszem a' Közönséges keresztény Anya szent Egyházat, szenteknek egységét.

X. Bűnöknek bocsánatját.

XI. Testnek feltámadását.

XII. Es az örök életet, Amen.

B. G.

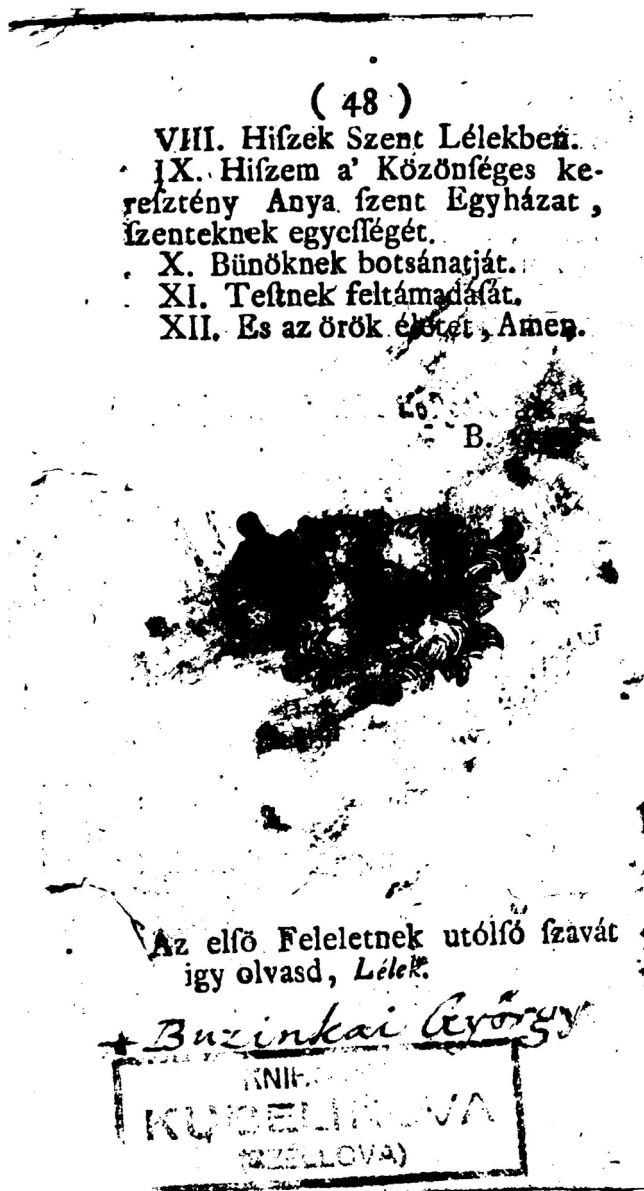
Az első Feleletnek utólsó szavát
így olvasd, *Lélek*.

De beginletters van de naam van B[uzinkai] G[yörgy]
op de laatste bladzijde van het boek

A' Christus tudományának kezdetire való hét napi oktatás

(Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)

Inscriptie met de naam van Buzinkai György op de laatste bladzijde van het boek *A' Christus tudományának kezdetire való hét napi oktatás*

(Národní knihovna České republiky, Praha)

Zeugen der Wanderjahre und der Freundschaft – Das *album amicorum* des Ferenc Pápai Páriz d.J.

Herrn Prof. Dr. Ferenc Postma, Forscher, Förderer und Teilnehmer niederländisch-ungarischer kultureller Beziehungen, zu seinem 70. Geburtstag als unsere Eintragung in sein *album amicorum* gewidmet.¹

Im Jahre 1711 griff ein junger Mann in Strassburg am Mieresch in Siebenbürgen zum Wanderstab, um seine Studien in westlichen Ländern fortzusetzen. Sein Vater, Ferenc Pápai Páriz d.Ä., war ein vielseitiger Gelehrter, Leibarzt des Fürsten, Professor des Kollegiums zu Strassburg am Mieresch und Autor zahlreicher Werke wie *Dictionarium Latino-Hungaricum* ... (Leutschoviae, 1708) und *Pax corporis, az az ember testnek belső nyavalyáinak okairól* ... (*Pax corporis*, das heißt, über die Gründe innerer Übel des menschlichen Körpers ...) (Klausenburg, 1690), die mehrmals verlegt und von vielen Generationen benutzt wurden. Da die Stadt und das Kollegium bei Angriffen 1704 und 1707 wieder zerstört wurden, hat man dem jungen Wanderer (*peregrinus*) auch die Aufgabe erteilt, zum Aufbau des Kollegiums Spenden zu sammeln.

Das *album amicorum* des Ferenc Pápai Páriz d.J. ist Zeuge seiner langen Wanderschaft von 1711 bis 1726 und ein interessantes Dokument kultureller Beziehungen in Europa. Es befindet sich heute in der Abteilung für Handschriften und Alte Bücher der Bibliothek und Informationszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.²

Der Gebrauch des Albums als Gedenkbuch geht auf die Zeit der Renaissance, der Reformation zurück. Verschiedene Formen haben sich entwickelt. Es kann aus leeren Blättern bestehen, die mit Grußworten, Sprüchen und begleitenden Zeichnungen und Wappen gefüllt wurden. Einige oder alle diese Elemente können auch vorgedruckt werden, mit leerem Raum oder Einfügung leerer Blätter für handschriftliche Eintragungen. Bücher mit Emblemen, mit Wappen oder Symbolen, beschriftet

¹ *Studiosorum et librorum peregrinatio: Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century*, Hrsg. August den HOLLANDER, István MONOK, Ferenc POSTMA, Amsterdam, Budapest, OSZK, 2006.

² Signatur: Tört. Napló kis 8° Nr. 6.

mit Wahlsprüchen, Devisen, wurden in den folgenden Jahrhunderten immer wieder neu verlegt.

Im Album von Pápai Páriz, auf dem Vorsatzblatt, ist das Wort *onomatophylacium* zu lesen, geprägt aus griechischen Wörtern. Es bedeutet etwa Wächter oder Hüter von Namen.³ Eben zur Zeit Pápai Páriz' Wanderung (*peregrinatio*) wurden Gedenkbücher von Michael Lilienthal – früher als Student selbst ein *peregrinus* – diskutiert. In seinem Werk *Schediasma critico-literarium de philothecis varioque earundem usu et abusu, vulgo von Stamm-Büchern ...* (Königsberg, 1712) erklärt er das Wort *philotheca* als *amicorum repositorium* (Aufbewahrungsort von Freunden). Das Stammbuch begleitete und dokumentierte auch den Handwerksgesellen auf der Walz. (Im Ungarischen existierte das Verb „valcolni“ = auf der Walz sein.)

Der namhafte Jurist Andrea Alciato ist besonders durch sein Werk *Emblemata* bekannt geworden. Von den vielen Ausgaben verwahrt die Bibliothek der Akademie drei Exemplare; zwei davon haben vergoldete französische Renaissance-Einbände aus dem 16. Jahrhundert. Im ersten Exemplar (Lyon, 1551)⁴ sind vorne und hinten nur kurze Eintragungen zu lesen, das zweite (Lyon, 1566)⁵ hat eingefügte Blätter, die aber leer geblieben sind. Beide müssen im Auftrag des Verlegers (Guillaume Rouillé) eingebunden worden sein. János Patai, ungarischer Student in Halle, hat ein Zitat aus Alciatos Buch in Pápai Páriz' Album eingetragen: *Arentem senio... ulmum...*

Das bekannteste Werk dieser Gattung aus der Feder eines ungarischen Verfassers stammt von Johannes Sambucus (1531–1584), dem Dichter, Philologen, Historiker und Arzt: *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii, Antverpiae, Christophe Plantin, 1564*. Die vielen Ausgaben, Auszüge und Übersetzungen ins Französische, Englische und Holländische beweisen seine Popularität. Das Exemplar der Bibliothek der Akademie⁶ kam zusammen mit seiner Familienbibliothek vom Grafen József Teleki, dem Gründer dieser Bibliothek. Es hat einen prachtvollen zeitgenössischen Einband mit Gold-

³ Vgl. das Werk von John PENKETHMAN, *Onomatophylacium: or, the Christian names of men and women, now used within this Realme of Great Britaine ...* London, 1626.

⁴ Signatur: 542.344.

⁵ Signatur: 542.328.

⁶ Signatur: RM III 172a.

schnitt. Auf manche eingefügte Blätter sind Wappen mit Texten eingezeichnet.

Levinus Hulsius stammte aus Gent in Flandern, unterrichtete Französisch in Nürnberg, und machte sich als Geograf einen Namen. Er besuchte auch Ungarn. Seine *Chronologia Pannoniae: eine kurtze Beschreibung des Königreichs Ungern*, Nürnberg, 1595, wurde in den nächsten zwei Jahren noch zweimal verlegt. Das Werk *Epitome emblematum panegyricorum Academiae Altorfinae: Studiosae iuventuti proposita* wurde zuerst 1597 in Nürnberg von Levinus Hulsius auf eigene Kosten herausgegeben. Darin sind die Preismedaillen der Akademie des naheliegenden Altdorf mit Lobworten und Erläuterungen abgebildet. Die Bibliothek der Akademie in Budapest besitzt ein Exemplar der zweiten Ausgabe (Nürnberg, 1602) in einem Sammelband,⁷ mit Gedenksätzen auf den eingeschossenen Blättern hauptsächlich von Altdorfer Studenten. Der zweite Beiband ist von Nicolaus Taurellus aus Mömpelgard, der Philosophie und Medizin studierte, und Professor der Medizin und Physik an der Universität Altdorf wurde: *Emblemata physico-ethica, hoc est, naturae morum moderatricis picta praecepta*, Noribergae, Paulus Kaufmann, 1595. Dieser repräsentiert einen anderen Typ des Stammbuches: neben symbolischen Darstellungen von Begriffen werden auch Bilder mit Wappen von bestimmten Personen und anschließenden Versen beigelegt. Die den Bildseiten gegenüberliegenden Seiten sind mit vorgedruckter Bordüre versehen und mit leerem Mittelfeld für Eintragungen. Auf Seiten 12 und 13 ist z.B. der Name der Familie Gugel einmal oberhalb des Wappens gedruckt, und gegenüber auch mit der Hand eingetragen. Das beliebte Motto – *Non est mortale quod opto* (Ovid) – ist wiederholt auf Seiten 52 und 126. (Es kommt auch in Pápai Páriz' Album vor: Sámuel Fáy, Wien, 1726.) Der Professor oder Freund konnte neben dem Emblem schreiben, darin sogar dem ursprünglichen Sinn widersprechen. Hier beim Bildnis der Prudentia steht gedruckt: *Prudentes vino abstinent*, während die Handschrift daneben bestätigt: *In vino veritas*. Der Band geriet später in den Besitz des Grafen Tódor Batthyány, dann mit der Bibliothek der Batthyány-Familie in die Bibliothek der Akademie.

Das Album des Pápai Páriz gehört zum einfachen Typ mit 240 leeren Blättern. Es muss in Siebenbürgen eingebunden worden sein. Der vergoldete barocke Einband trägt auf dem Rücken die Jahreszahl 1707 und den Namen des Besitzers. Vorder- und Hinterdecken sind gleich verziert.

⁷ Signatur: 524.971.

120 Personen haben sich eingetragen; der Rest der Blätter ist leer geblieben. Keiner hat Wappen oder andere graphische Darstellungen eingezeichnet. Die Sprache der Eintragungen ist überwiegend Latein; vielen sind griechische und hebräische Texte oder Wörter, und manchen je ein Satz in englischer, französischer, deutscher, italienischer, provenzalischer, spanischer, arabischer oder syrischer Sprache beigelegt. Die Komponenten einer Eintragung sind meistens ein Zitat aus der Bibel, von klassischen Autoren oder ein Sprichwort; Widmungen, persönliche Grußworte oder Mahnungen, Gedenken an Pápai Páriz den Älteren von Eintragenden, die den Vater aus den Jugendjahren noch kannten; ein kurzes Motto oder Symbol; Ort und Datum nach dem alten oder neuen Kalender; Unterschrift mit Titel und Beruf.

Junge protestantische Männer in Ungarn und Siebenbürgen fanden, wenn sie studieren wollten, keine höheren Schulen in der Nachbarschaft; sie wurden an Akademien und Universitäten in Deutschland, der Schweiz, den Niederlanden und England geschickt. Der junge Ferenc Pápai Páriz hat Städte und Universitäten dieser Länder besucht. Er studierte in Halle, Leiden und Franeker; verteidigte seine *Dissertatio medico-practica de therapia morborum morali* in Halle, 1714 unter dem Vorsitz von Michael Alberti. Er weilte zweimal für längere Perioden in England. Nach seiner Heimkehr 1726 wurde er Komitatsarzt in Siebenbürgen. Die Liste der Eintragungen in seinem Album skizziert – nach Datierungen geordnet, wenn auch mit Lücken – seinen Weg durch Länder und Studien, und ergänzt Angaben aus Matrikeln, Briefwechsel, gedruckten Thesen usw. Ein ganzes Netzwerk seiner Beziehungen wird im Album abgebildet. Er konnte auch hohe akademische und kirchliche Persönlichkeiten gewinnen, für sein Heimatkollegium Spenden zu sammeln. Ein Teil der gesammelten Summe brachte Zinsen in einer Bank in England. Durch diese konnten das Kollegium entwickelt und Stipendien für Auslandsstudien bis in die 50er Jahre des 19. Jahrhunderts(!) erteilt werden.

Über viele ‚Gäste‘ des Albums, die Siebenbürger⁸ und Mediziner⁹ wurde schon ausführlich berichtet. Seit 2004 ist das ganze Album digita-

⁸ ROZSONDAI, Béla, *Erdélyiek bejegyzései iff. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvében*, (Inscriptions of Transylvanian persons in the album amicorum of Ferenc Pápai Páriz Jr.), = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005, (Annual of the Museum in Csíkszereda for the year 2005), Csíkszereda, 2006, 277–304.

⁹ ROZSONDAI, Béla, *Orvosok iff. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs emlékkönyvében, 1711-1726* (Physicians in the album amicorum of Ferenc Pápai Páriz Jr., 1711-

lisiert im Internet zugänglich (ppf.mtak.hu), und auch auf der Webseite der Bibliothek der Akademie erreichbar (konyvtar.mta.hu). Die Eintragungen sind auch in Druckschrift in der originalen Sprache und Schrift wiedergegeben, mit Übersetzungen, Erläuterungen, Biographien und Quellenangaben in ungarischer und englischer Sprache, mit Landkarten und weiteren Bildern.

Im Folgenden werden wir den jungen Ferenc Pápai Páriz auf seinem Weg begleiten und von seinen Begegnungen mit Männern verschiedenen Standes – Professoren und Studenten – die niederländischen Beziehungen hervorheben.

Die Reihe der Personen im Album beginnt im Sommer 1711 in Siebenbürgen. Männer der älteren Generation hatten westliche Universitäten besucht: István Veszprémi, Bischof der Reformierten Kirche studierte in Franeker, Groningen, Utrecht und dann 1666 in Leiden; Sámuel Szatmárnémethi, Theologe in Utrecht, Leiden und Franeker; Sámuel Kaposi Juhász, Orientalist, Professor in Weissenburg in Utrecht und Leiden, wo ihm der Doktorgrad der Theologie *sine disputatione* verliehen wurde. (Er war Lektor der ungarischen Bibel, gedruckt von Miklós Misztótfalusi Kis in Amsterdam 1685-1687). Der Vater, Ferenc Pápai Páriz d.Ä., schließt seine Mahnungen – auf Lateinisch, Griechisch, Italienisch und Provenzalisch – an *dilecto filio* mit dem Wunsch: *I, et Dominus sit tecum!* Die jüngeren Brüder Imre (18 Jahre) und András (8 Jahre) haben lateinische Abschiedsworte geschrieben. Imre studierte später auch in Leiden.

Dann folgen im Album Mitglieder der Teleki Familie. Graf Pál Teleki, der „Gelehrter“ und „Vater des Heimatlandes“ genannt wurde, reiste und studierte in westlichen Ländern; sein Album von 1696-1699 befindet sich in der Széchényi Nationalbibliothek, Budapest.¹⁰ Graf Sándor Teleki, Rat des Siebenbürgischen Guberniums und der Hofkanzlei, Mäzen, hat etwa 30 junge Studenten während ihrer Studien im Auslande unterstützt. András Ajtai Szabó, ein Freund von Pápai Páriz, erwarb den Doktorgrad der Medizin auch in Halle, 1714, dann studierte er in Leiden und Basel; begleitete seinen Freund auf der Reise in England.

Wien war die erste Station im Ausland im September 1711. Pápai Páriz besuchte zwei Nobilitäten, die dort seit Jahren aus politischen Gründen unter Hausarrest lebten. Mihály II. Apafi, der letzte Fürst Sie-

1716), Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae), 2005, 149–164.

¹⁰ Signatur: MSS Duod. Lat. 168.

benbürgens bis 1695, hat im Album als *Sac[ri] Rom[ani] Imp[erii] Princeps* unterschrieben. Der Memoirenschreiber Graf Miklós Bethlen, früher Kanzler daselbst, zitiert einen Satz aus der Apostelgeschichte (14:22), den er auch ins Gebetbuch seiner *Önéletírása* (= Autobiographie) eingefügt hat: *Per multas afflictiones oportet nos ingredi in Regnum Dei* (... dass wir durch viele Trübsale in das Reich Gottes gehen müssen).

Mitte November war der Reisende schon in Berlin. Daniel Ernst Jablonski, reformierter Theologe, Hebraist, Hofprediger, Enkel des Jan Amos Komenský (Comenius), studierte auch in den Niederlanden und England. 1699 wurde er zum Bischof der Brüderunität geweiht. Er setzte sich für die Einheit der protestantischen Kirchen ein, entwarf mit Leibniz die Statuten der 1700 in Berlin gegründeten Akademie und wurde ab 1733 deren Präsident. Er stand in Briefwechsel mit Pápai Páriz d.Ä.

Halle, 1712-1714. Zwei Professoren der 1694 gegründeten Universität haben sich ins Album eingetragen: Georg Ernst Stahl, Arzt und Naturwissenschaftler, Chemiker, hat in der Medizin den Animismus begründet. Er bestätigte, der Organismus sei von der *anima* oder *natura* zusammengehalten, also vor Zerfall, Verwesung bewahrt, im Gegensatz zur mechanistischen Auffassung von Friedrich Hoffmann und Herman Boerhaave. Seine Phlogistontheorie, die verschiedene Vorgänge wie Verbrennung, Gärung, Atmung usw. erklärte, war die erste einheitliche Theorie der Chemie, die sich später aber als unrichtig erwies. Stahls Schüler und Nachfolger, Michael Alberti, schrieb warme Abschiedsworte und Wünsche für seinen lieben Schüler und Assistenten Pápai Páriz. Georg Sigmund Liebezeit aus Ödenburg, Ungarn, studierte und wurde Dr. med. in Halle, dann zog er nach Leiden, wie viele andere, um Vorlesungen des berühmten Anatomen Herman Boerhaave zu hören. Später wurde er Stadtarzt (*poliater*) in seiner Heimatstadt. Erwähnenswert von den Studenten aus Siebenbürgen, die ihre Studien nachher in den Niederlanden fortsetzten, sind: Lőrinc Sérczy und János Csúzi Cseh in Franeker, János Csécsi d.J. in Utrecht und Franeker.

Das Album bewahrt Grußworte des reformierten Theologen Theodor von Hase, der unter anderem in Utrecht und Leiden studierte und Professor und Pastor in Bremen wurde. Einem Ruf an die Universität Franeker ist er nicht gefolgt. Ludwig Georg Treviranus, auch Prediger in Bremen, hatte als erster die Konfirmation eingeführt.

Die Reihenfolge der Eintragungen wird ab Oktober 1714 in den Niederlanden, ab Mai 1716 bis Februar 1719 in England, ab Juni 1719 in der

Schweiz, Ende August schon wieder in den Niederlanden fortgesetzt. Von August 1720 bis September 1724 sind dann alle in London datiert.

In den Niederlanden haben sich Geistliche und Professoren der Theologie und Anatomie ins Album eingetragen. Der erste war Frederik Ruysch, Professor der Anatomie und Botanik in Amsterdam, im Oktober 1714. Herman Alexander Röell, Philosoph und Theologe deutscher Abstammung, Professor in Franeker und ab 1704 in Utrecht, hat mit seinen neuen Ansichten viel Anerkennung und noch mehr Anstoß geerntet, die er mit seinem Wahlspruch im Album erwidert: *Non ego sum veterum, non assecla, amice, novorum: seu vetus est, verum diligo, sive novum.* (Ich bin weder Anhänger des Alten, noch des Neuen, Freund, ich liebe das Wahre, sei es alt, sei es neu.) Er hatte viele ungarische Studenten und hat das Werk von Sámuel Szatmárnémethi: *Prophetia sancti prophetae Zachariae explicata ...*, Utrecht, 1714 herausgegeben.¹¹ Der Deutsche Joannes Aegidius Euth war ein angesehener Arzt in Den Haag. Geburts- und Todesjahr sind nicht bekannt. Die Datierung im Album zeigt, dass er im Dezember 1714 noch lebte. Jacques Bernard, französischer protestantischer Theologe, war wallonischer Prediger und Professor für Mathematik und Philosophie in Leiden. Bernhard Albinus, deutscher Mediziner, Leibarzt König Friedrichs I, folgte schließlich 1702 dem wiederholten Ruf an die Universität Leiden. Er und sein Sohn und Nachfolger, Bernhard Siegfried Albinus, der berühmte Anatom, *anatomicorum princeps*, haben je einen kurzen Sinnspruch ins Album im Mai 1715 geschrieben: *Quantum est quod nescimus!* bzw. *Nunquam periculum sine periculo vincitur.*

Die längste Zeit hat Pápai Páriz in England verweilt und dort die größte Anzahl (33) der Eintragungen gesammelt. Die erste vom 11. Mai 1716 in Oxford, ein kurzes Zitat aus Ovid, stammt von Edmond Halley, dem berühmten Astronomen und vielseitigen Naturwissenschaftler. Der alte Isaac Newton widmete ihm in London am 22. September 1722 sein treffendes Motto (*tesseractam suam*): *Numero pondere et mensura Deus omnia condidit* ([Gott] Du aber hast alles nach Maß, Zahl und Gewicht geordnet. Weisheit 11:21).

Pápai Páriz hat in England bei prominenten Persönlichkeiten auch wegen der Spenden fürs Kollegium in Strassburg am Mieresch vorgesprochen. Anfang 1719 besuchte er William Wake, Erzbischof von Canterbury, dann William VII Dawes, Erzbischof von York, Bischof Charles

¹¹ SLUIS, Jacob van – POSTMA, Ferenc, *Hermann Alexander Röell und seine ungarischen Studenten*. Szeged, JATE, 1990 (*Peregrinatio Hungarorum*, 5).

Trimnell in Norwich und George Smalridge, den Bischof of Bristol in Oxford. William Wake bemühte sich um die Annäherung der protestantischen Kirchen, unterhielt Beziehungen mit französischen Theologen an der Sorbonne, und mit anderen Theologen wie z.B. Jean Alphonse Turretini in Genf. Er empfing Pápai Páriz in seiner Residenz, dem Lambeth Palace in London. John Covell, Pastor und Reisender, wirkte 1681-1685 in Den Haag als Seelsorger der Maria, Gattin Wilhelms von Oranien (später Wilhelm III. König von England), und war ab 1688 Rektor des Christ's College, Cambridge. Als er im Herbst 1716 im Album Xenophon über das Altwerden zitierte, war er schon 79 Jahre alt. Neben Theologen und Geistlichen, Philologen, Mediziner sind viele Studenten im Album repräsentiert, die aus den Niederlanden den Kanal überquerten, die meisten davon aus der Zeit von Pápai Páriz' zweitem Aufenthalt in London. Manche erwähnen in der Eintragung, dass Pápai Páriz sie unterstützt hat, wie Krystian Sitkowski, reformierter Pastor aus Polen, früher Student in den Niederlanden, und János Kausai aus Kecskemét, Ungarn, der sich in Utrecht immatrikulierte. Sitkowskis Landsmann Samuel Andersch studierte in Leiden; Ferenc Bala aus Siebenbürgen hat *Typus theologiae practicae, sive de vita spirituali* von Campegius Vitringa d.Ä. ins Ungarische übersetzt und in Frankfurt a.O. herausgegeben; István Enyedi studierte unter anderem in Leiden; Michael Theofil Bauer in Leiden; Pál Kamarási in Franeker und Leiden; István Kocsi Csergő in Franeker und Utrecht, disputierte unter Ruardus Andala und Campegius Vitringa d.J.; Sámuel Cseh in Franeker; András Nánási Lovász in Franeker, disputierte unter Andala; Péter Kézdivásárhelyi in Utrecht; István Varga in Leiden und Franeker.

Gelehrte der protestantischen Schweiz hatten auch Beziehungen zu den Niederlanden. Benedict Pictet aus Genf, ebenso wie Jean Alfons Turretini, bereiste als Zwanzigjähriger Frankreich, Holland und England. Pictet disputierte unter Friedrich Spanheim d.J. in Leiden. Den Theologen Jean Frédéric Ostervald hat Pápai Páriz in Neuchâtel im Juni 1719 besucht. Ostervald arbeitete – zusammen mit Turretini in Genf, Samuel Werenfels in Basel (er und Spanheim haben keine Eintragungen im Album) und anderen – um die Erneuerung und Annäherung der protestantischen Kirchen. Sein weit wirkendes Lebenswerk wird als „die zweite Reformation“ bezeichnet. Elisaeus Malacrida, Professor der Theologie in Bern, studierte in Leiden. Johann Jacob Lauffer studierte in Utrecht, sein Traktat *Atheus amens* erschien in Amsterdam, 1714. Johann Jakob Hottinger, Theologe, Kirchenhistoriker in Zürich, gedachte im Album (11. Juli

1719) des Vaters des Besitzers, mit dem er vor 46 Jahren Freundschaft geschlossen hatte. Johann Jakob Wettstein, Theologe und Orientalist in Basel, übersiedelte 1730 wegen Angriffen nach Amsterdam, wo er Verwandte hatte. In Amsterdam ist seine griechische Bibel mit Kommentaren 1751-1752 erschienen.

Als Pápai Páriz im August 1719 in die Niederlande zurückkehrte, erhielt er Grußworte im Album in Leiden, Amsterdam, Franeker und Rotterdam. In Leiden haben sich eingetragen: Karl Schaaf, deutscher Abstammung, Professor der orientalischen Sprachen; Franciscus Fabricius und Taco Hajo van den Honert, Professoren der Theologie; Henri Gabriel Certon, damals noch Student, dann ab 1725 wallonischer Pastor in Dordrecht; Daniel de Superville d.J. studierte Theologie in Leiden, folgte später seinem Vater im Amt nach, wurde beliebter Prediger in Rotterdam. Daniel de Superville d.Ä. floh 1685 aus Frankreich nach Rotterdam. Er unterstützte die Flüchtlinge, verhandelte in Utrecht in kirchlichen Angelegenheiten und über die Befreiung der Galeerensklaven (ungarische protestantische Pfarrer, die z.Zt. der Gegenreformation als Sklaven verkauft wurden), und sammelte Spenden für sie, nachdem sie befreit wurden.

Franeker war ein besonders frequentiertes Ziel der Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen, wie das auch viele Drucke von Thesen und Dissertationen, Lob- und Trauergedichten und Übersetzungen beweisen. Pápai Páriz ließ sich in Franeker 1718 immatrikulieren; die Eintragungen im Album sind vom September 1719 datiert. Albert Schultens, Theologe, war Professor der orientalischen Sprachen und hebräischen Antiquitäten, Gründer der vergleichenden semitischen Philologie. Weitere Eintragungen stammen von folgenden Professoren: Campegius Vitringa d.Ä., Orientalist, Professor der Theologie; Campegius Vitringa d.J., Theologe, schon jung (23) Professor, gestorben als 30-jähriger in 1723; Wyer Guilielmus Muys, Professor der Mathematik, dann der Medizin, Chemie und Botanik; Ruardus ab Andala kam aus einer Bauernfamilie und war Philosoph und Professor der Theologie; Pierre Latané, Arzt aus Frankreich, Professor der Medizin und Botanik. Ruardus ab Andala und die meisten der erwähnten Professoren waren auch Vorsitzende, *praeses* bei Disputationen ungarischer Studenten.

In den letzten Monaten der langen Reise wünschten Dániel Csernátoni Gajdó und János Borosnyai Lukács in Leiden im September 1725, Johann Conrad Olenschlager in Frankfurt a.M., dann Sámuel Fáy in Wien im März 1726 dem Wanderer sichere und glückliche Heimkehr.

Borosnyai Lukács war derzeit – nach vier Jahre Studien in Leiden – auch bald auf dem Heimweg; er wurde 1749 Bischof der Reformierten in Siebenbürgen. Sámuel Fáy begann seine Studien in Leiden im Mai 1726, wurde Lehrer und starb dort am 18. Mai 1760 – oder, nach anderen Angaben, kehrte zurück in die Heimat und wurde Geistlicher in Siebenbürgen.

Die nächste Eintragung befindet sich auf der letzten Seite des Albums, und ist in Ördöngösfüzes (1762) datiert.¹² György Rettegi, Vizegespan des Komitats Doboka, berichtet auf Latein, dass das Album des Ferenc Pápai Páriz selig in seinen Besitz gelangt ist. Das lässt sich durch die gemeinsame Verwandtschaft erklären: Pápai Páriz heiratete eine Witwe, deren Tochter aus erster Ehe, Salomé Aczél, dann 1742 Rettegi heiratete.

Auf die Rückseite des Vorderdeckels ist das einfache Etikett des Sammlers János Fáy eingeklebt. Er war Stadtrat und Bürgermeister in Debrecen. Seine wertvollen Sammlungen wurden nach seinem Tode (1833) im Kunsthandel zerstreut. Auf dem Vorsatzblatt des Albums, unterhalb des Wortes *onomatophylacium* ist noch die Eintragung des Bibliothekars zu lesen – der einzige Satz auf Ungarisch: Gekauft vom Antiquar Fülöp Horovitz für 25 Forint [= Gulden] ö[sterreichischer] W[ährung]. Budapest, den 2. Mai 1881. Horovitz war zuerst als Arzt tätig, dann wurde er Antiquar in Budapest, ein angesehener Fachmann.

Damit ist die Geschichte des *album amicorum* von Ferenc Pápai Páriz d.J. zu ihrem Ende und das Album selbst zum gegenwärtigen Aufbewahrungsort, in die Bibliothek und Informationszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, gekommen. Viele Blätter in dieser Geschichte, ebenso wie Tage und Jahre im Lebenslauf des Besitzers sind leer geblieben. Bleiben sie für immer leer? Oder sind vielleicht noch weitere Spuren auf den Stationen seiner Wanderschaft zu finden?¹³

¹² Für die richtige Lesung des Ortsnamens danken wir Herrn András Emödi.

¹³ Frau Nóra Gémes und Herrn Pfarrer Pál Gémes (Stuttgart) danken wir herzlich für die Verbesserung des deutschen Textes.

Gone up in smoke: Vetsei István's translations of Ostervald's works, or: Who are the real translators of Ostervald's „*Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmi-les chrétiens*”?

The booklists of the 18th century and the collections of the modern era provide us with rich material concerning the Hungarian reception of the works of the Swiss theologian, Jean-Frédéric Ostervald (1663-1747). Six works of Jean-Frédéric Ostervald were translated into Hungarian. Regarding the estimated number of the editions which are close to almost one hundred thousand copies, as well as their geographical dispersion (they appeared in Pozsony, Győr, Debrecen, Kolozsvár, Szeben), we can also claim that Ostervald was one of the best known theological authors among the Hungarian Protestant readers in the 18th and 19th centuries.¹

As a testimony to his popularity in this period, two of his works were translated by several translators. One of these is *De l'exercice du ministère sacré*, published in Amsterdam in 1739, and in Hungarian at Kolozsvár in 1789, in the translation of Marosvásárhelyi Gombás István.² This book had also been translated earlier by Dézsi Lázár György, a Transylvanian

¹ BERNHARD, Jan-Andrea: *L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie*. = Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 2006, 152. sz., 611–623.; DIENES Dénes, „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...”: A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2002, 63–65.

² Pierre BARTHEL, *Jean-Frédéric Ostervald l'Européen 1663-1747, novateur neuchâtelais*, Genève, 2001, Éditions Slatkine, 504.; OSTERWALD Friderich János, *A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktátnak első darabja. Melly tanít a predikállásról, és az ifjak tanításokról. Irattatott frantzia nyelven O. F. J. által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítatott, holmi jegyekkel és szükséges tódlalékokkal meg-bővítve M. Vásárhelyi Gombási István által.* (8-r. [16] + 238 + [2]) Kolosvárat, 1789. Nyomt. a Református Kollégium betűivel.; Második darabja. Melly szól az ekklesia igazgatásáról. ([1] + 245–682 + [3]); BERNHARD, Jan-Andrea: *op. cit.*, 618–619.

Protestant bishop, but for some reason his work survived only as a manuscript.³

Another work of Ostervald capturing the attention of several Hungarian translators was the *Traité des sources de la corruption qui règne aujourd'hui parmi les chrétiens*⁴, which was published in 1700. The Hungarian edition appeared in 1745 at Debrecen, and the circumstances of the translation are also known.⁵ This translation that had long been credited to György Maróthi was in fact proved to derive from a team of translators, as pointed out by Béla Tóth in 1975.⁶ During rearrangement work at the Protestant Theological Institute's library (Kolozsvár), one of these editions was found among the duplicate records. A handwritten note in this copy shows that the translation of Ostervald's work was planned not only in Debrecen.

„The translation of this dearest book was almost finished during my wandering in Franeker, Belgium, in the year of 1745, being encouraged by the honourable Mr. Venema. 400 Belgian Forints were given to have it published. However, the whole work of mine has gone up in smoke when, while close to completion, in the same year another translation was shown to the public in Debrecen. István Vetsei”⁷.

According to this record, Herman Venema encouraged a Hungarian peregrinus to translate Ostervald's work into Hungarian. 400 Forints “were given” for the printing. This note promises exciting details of the history of theology and peregrination, but the lack of sufficient data prevents reconstructing the whole story.

Various questions remain unanswered regarding the person of István Vetsei. From that period this name appears solely in connection with the

³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Budapest, 1893, 849.

⁴ Pierre BARTHEL, *op. cit.*, 135.

⁵ OSTERWALD Friderich János, *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kutfejeiről való elmélkedés. Melly frantzia nyelven irattatott ... és mostan magyar nyelvre fordíttatván ki-adattatott.* (8-r. [7] + 313.; [7] + 357 + [1]) Debreczenben, 1745. Nyomt. Margitai János.

⁶ TÓTH Béla, *Ki fordította Osterwald „Traité des sources de la corruption...” című művét magyarra?* = Magyar Könyvszemle, 1975, 165–166.

⁷ Vetsei noticed the inscription on the verso of the first fly-leaf. He also noticed his name on the frontpage: *„Vetsei Istváné. 1745. eszt[endőtől] fogva.”* The book's catalogue number is *Duplum 0105*.

city of Debrecen, but from there more than one student bears this name.⁸ Questions remain also with respect to his pilgrimage, insofar as no student appears to have this name among the records of Franecker for this year.

After finishing his studies, Vetsei came back and started his pastoral work in several congregations of the Danube-Tisza Interfluve. There is another undated note on the front page of the Ostervald-volume present evidence about this:

„N[ota] B[ene] this work of Osterwald was occasionally criticised by the honourable Catholic Mr. Késmárki János in Baja, county of Báts, who was nevertheless a good man and willing to serve me.”⁹

Other information regarding this person may be derived from another note regarding his earlier theological remarks:

„N[ota] B[ene] this I wrote in 1750 in my youth. With God's blessing I was able to see the abolishment of those many monastic orders who were worshippers and advocates of superstition, I saw the diminishing of priestly power, the building of several churches by the Toleranti, the removal of images and pilgrimages and the education of all children without religious discrimination etc.”

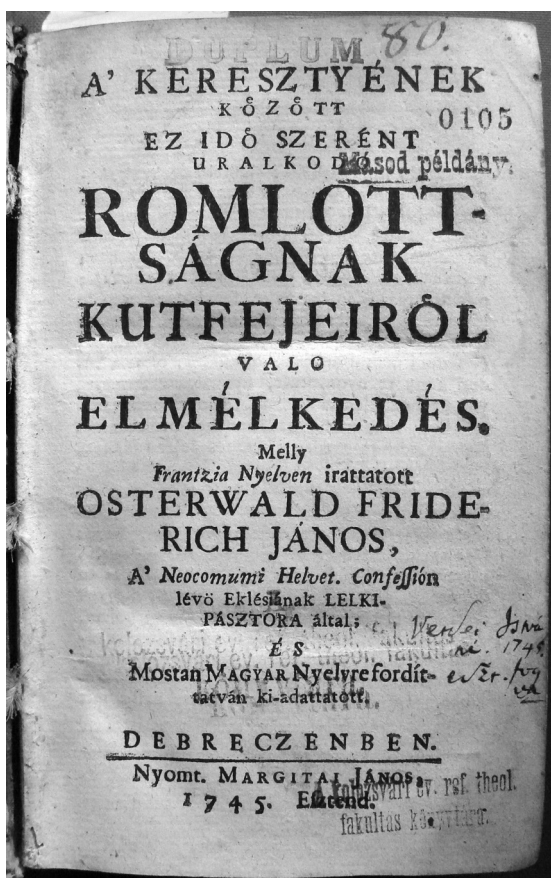
The scanty biographical information does not allow us to say when and where Vetsei had learned French sufficiently well in order to translate the whole work. Currently we do not know anything of the circumstances of his stay in Franecker, nor his relation with Herman Venema. From his notes we may recover not only „Pater Venema”'s devotion to the Hungarians, but the “encouragement” also testifies to a close relationship between disciple and teacher.¹⁰

⁸ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában: A kollégiumi levéltár repertórium. Diáknévsor 1588-1792, Iskolán kívül lakók névsora. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, (Editions for the celebration of the 145th anniversary of the Protestant College in Debrecen I.) 2013, I, 377, 426, presumably the 4222. és 5885. entries' items.*

⁹ Pastors under this name served in this region between 1773–1782 in Szeremle, 1782–1784 at Fülöpszállás, 1789 at Tas, 1797 in Máriagyüd, but further research is needed for the details.

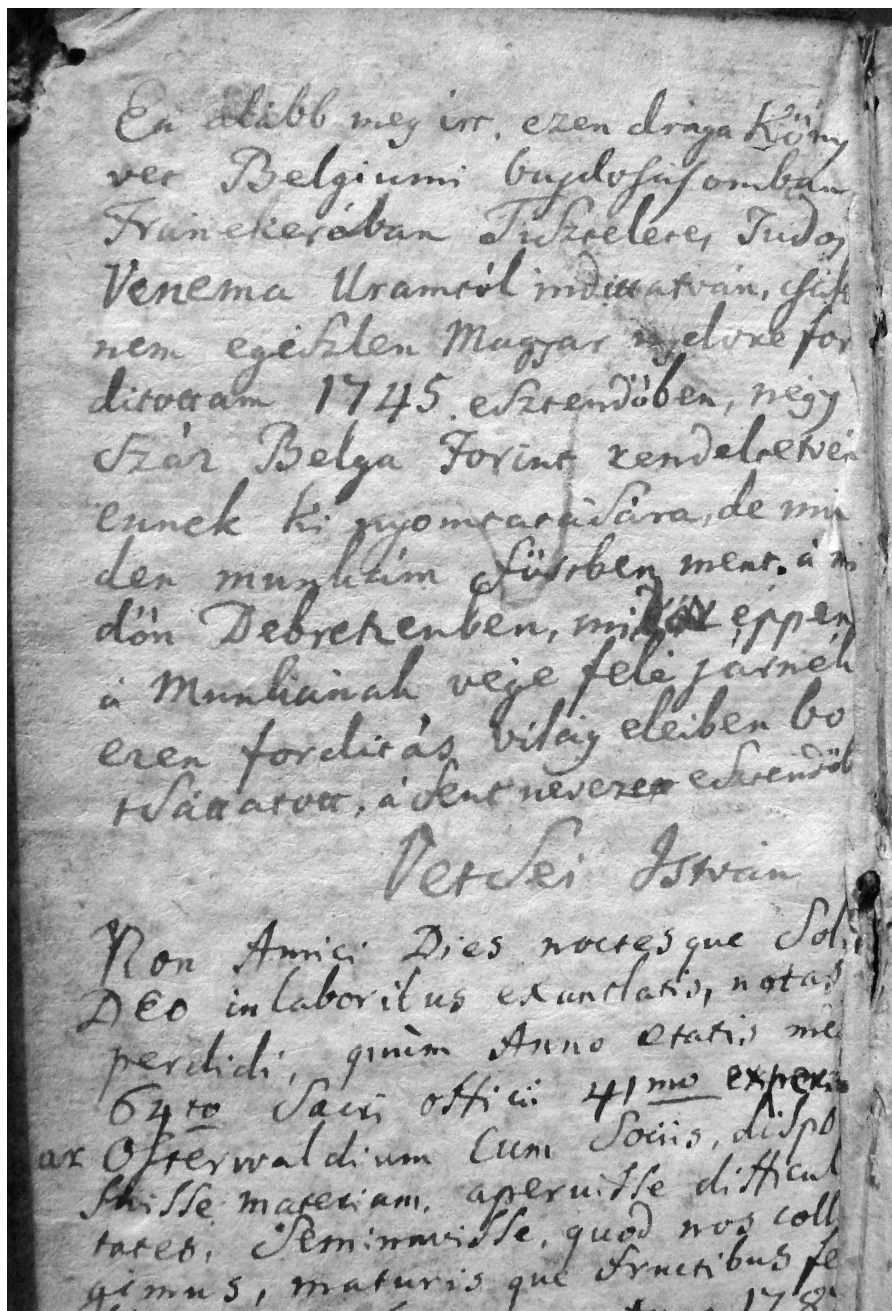
¹⁰ EREDICS Péter, *Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemania. = Könyv és Könyvtár, Debrecen, XXV/2003, 425–428.; DERS.: Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Nieder-*

In the theological views of Venema and Ostervald we may note several similar traits that explain why Venema advised him to translate Ostervald's work, an example of "reasonable orthodoxy". The background and motivation of Venema's encouragement remains veiled, however.¹¹ Another unsolved problem remains the 400 Forints. Only further archival research in this case of the translation which had 'gone up in smoke' can bring new results.

ländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, (Debrecener Studien zur Literatur, Vol. 14), 2008, 31-33.

¹¹ Two of OSTERVALD's works were found in Venema's library: *Over den Predikdienst*, Amsterdam, 1739. and the two volumes of *De sleutel des Bybels*, Amsterdam, 1740. I would like to thank Mr. Péter Eredics for these information.

Volumes from the Library of Abraham Gronovius in Debrecen¹

In the Early Modern Period the Netherlands was one of the centers of the European book printing and book trade. The second-hand book trade flourished in cities like Amsterdam, Groningen, The Hague and Leiden. The Dutch database *Bibliopolis.nl* contains details of over 10.000 auctions from 1711 to 1805.² Nearly a fifth of them were held in Leiden: 1710 public auctions were organised in the period between 1725–1805, on the average 20 or 30 in a year.³ This paper aims to cast light upon how volumes from one of these auctions could get to the far Debrecen, proving that there were strong and lively connections between the Netherlands and Hungary in the 18th century.

Abraham Gronovius (Gronow) (24 June 1695–18 August 1775) was born in Leiden as a descendant of famous classical scholars: the son of Jacobus Gronovius (1645–1716)⁴ and the grandson of Johannes Fredericus Gronovius (1611–1671)⁵. The young Gronovius was introduced to the Classics by his father in Leiden. He studied Law in Angers (France), and Greek, Latin and Syriac manuscripts in Cambridge, Oxford and London for almost a year. In 1741 he was appointed as librarian of the University of Leiden, so for more than a century (1665–1775) the Gronovius dynasty was linked to the institute.⁶

¹ I would like to thank my colleague rev. Csaba Fekete (PhD) for his insights.

² See: Hannie VAN GOINGA, Books on the move: public book auctions in the Dutch Republic 1711–1805 mainly in Amsterdam, Groningen, The Hague and Leiden, *Quaerendo* 2005, Vol. 35, Issue 1, 65–95.

³ See: Hannie VAN GOINGA, The long life of the book: public book auctions in Leiden 1725–1805 and the second-hand book trade, *Quaerendo* 1994, Vol. 24, Issue 4, 243–274.

⁴ The professor of History and Greek, who purchased Isaac Vossius' library, and re-catalogued the University Library of Leiden.

⁵ He was a professor and librarian of the Leiden University from 1665 to 1671.

⁶ Christiane BERKVEN-STEVELINCK, *Magna commoditas*, Leiden University's great asset, 425 years library collections and services, Leiden, Leiden Univer-

As Christiane Berkvens-Stevelinck said: Gronovius' "heart and soul was devoted to the library. He was the first professional librarian in Leiden. (...) He streamlined the daily running of the library and broadened the collections."⁷ After his death, a large part of his private collection (containing the books of his grandfather and father) merged into the library of the University, with some unpublished works by him (the manuscripts were sold only in 1785).⁸ Gronovius was an honored philologist, his printed works were: *Justini Historiae Philippicae* (Leiden, 1719, 1760); *Pomponii Melae libri tres de situ orbis* (Leiden, 1722, 1738, 1743, 1748, Hof, 1774); *Ravennatis Anonymi Geographiae libri quinque* (Leiden, 1722); *Claudius Aelianus de natura animalium libri XVII* (London, 1744, Leiden, 1759, 1760, Heilbronn, 1765, Tübingen, 1768, Basel, 1774); *Claudii Aeliani Sophistae varia historia* (Leiden 1732, Leeuwarden, 1736); *Varia geographica* (Leiden, 1739). At least 17 editions of his works were published between 1719–1774.

His collection was auctioned: the larger part in September 1776⁹, the smaller part only 9 years later, in May 1785¹⁰. Two catalogues were published in octavo form, on 132 and 110 pages, so they were larger than any

sity Press, 2012 (Leiden Publications), 127. <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/21412> (24.08.2014.)

⁷ Christiane BERKVEN-STEVELINCK, *Magna commoditas, a history of Leiden University Library, 1575–2005*, Leiden, Primavera Pers, 2004, 47–50.

⁸ *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, ed. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, Deel 1, Leiden, A.W. Sijthoff, 1911, 985–986. <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=1&page=500&view=imagePane> (22.08.2014.)

⁹ *Pars major bibliothecae Gronovianae, sive catalogus librorum exquisitissimorum rarissimorumque bibliothecae ... Abrahami Gronovii ... quorum publica fiet auctio ...*, Leiden, Dirk (II) Haak, Hendrik Hazenberg, 1776, 8°, [4] 132 p.

¹⁰ *Bibliothecae Gronovianae pars reliqua, et praestantissima, sive catalogus librorum in quo recensentur veteres codices manuscripti ... descripti ... sed precipue J. F., Jac., L. Th. et Ab. Gronoviorum auctores Graeci et Latini, uti etiam alii scriptores impressi cum collationibus et emendationibus mstis ...*, Leiden, Dirk (II) Haak, Hendrik Hazenberg, 1785, 8°, [4] 110 p. – This catalogue was sold for 3 stuivers.

average booklet.¹¹ Both are registered in *Bibliopolis.nl*¹², but none of them can be found today in the Reformed College of Debrecen, so I have had to use the digital copies held in the Bodleian Library in Oxford¹³.

As we shall see, the first auction is crucial for the topic of this paper, therefore we shall concentrate on its catalogue. The *Pars major bibliothecae Gronovianae, sive catalogus librorum exquisitissimorum rarissimorumque bibliothecae ... Abrahami Gronovii ... quorum publica fiet auctio ...* says that this auction of his collection lasted a whole week, from 23 (Monday) to 30 (Sunday) September, except 29 Saturday. It started daily at 10 a.m. and finished at 3 p.m. The books were divided into classes, and sorted by size:

<i>Date</i>	<i>Classes</i>	<i>Number of lots</i>
23. Sept. a.m.	Theology in folio and quarto	619
23. Sept. p.m.	Theology in octavo and duodecimo	
24. Sept. a.m.	Law	195
24. Sept. p.m.	Medicine and "historia naturalis"	163
25. Sept.	Greek and Latin authors	811
26. Sept. a.m.	Chronology, Geography and History	262
26. Sept. p.m.	Archeology and Numismatics	260
27. Sept. a.m.	"Historia litterariae" ¹⁴ in folio, quarto, and octavo	168
27. Sept. p.m.	Lexicography and Linguistics	167
28. Sept. a.m.	Literature and "miscellanea"	350
28. Sept. p.m.	Poetry, Rhetorics, Epistolography	176
30. Sept. a.m.	Literature in Italian, French and English	298
30. Sept. p.m.	Literature in Dutch and "packets" (e.g. disputations in Theology, Law, and Medicine)	233
Total		3 702

¹¹ See: Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599–1800, ed. J. A. GRUYS, H. W. de KOOKER, Leiden, Inter Documentation, 1997, 82, 91. http://www.brill.com/sites/default/files/ftp/downloads/31691_Guide.pdf (24.08.2014.)

¹² IDC-cat. 1012; IDC-cat. 438 [A]

¹³ Oxford Google Books Project <http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks> (2014.08.29.)

¹⁴ The history of the sciences, mixed with organization (and criticism) of knowledge, Philology and Bibliography.

It's not easy to summarize the number of the lots that were auctioned, because the catalogue was organized by thematic groups, and by the format of the volumes: first folio volumes, then quartos, octavos, and duodecimos. Numbering restarts with every group. The first auctioned part of Gronovius' library contained at least 3,700 lots, and even more volumes.¹⁵ He was mainly interested in classical Greek and Latin Literature (811 lots, 21,7%), and Theology (619 lots, 16,5%), so 38% of his collection belonged to these two sections alone. The next classes contained about 250–300 lots each: Geography and History, Archeology and Numismatics, Literature and "miscellanea", and Foreign Literature. Sections with less than 250 lots were: Law, natural sciences, "historia litterariae", Lexicography and Linguistics, Poetry, Rhetorics, and Epistolography.

The second catalogue, the *Bibliothecae Gronovianae pars reliqua, et praesantissima, sive catalogus librorum in quo recensentur veteres codices manuscripti ... descripti* (1785) contained Abraham Gronovius', his grandfather's, Johann Friedrich Gronovius', his father's, Jacob Gronovius' and his nephew's, Laurens Theodore Gronovius' (1730–1777)¹⁶ selected manuscripts and books. At the second auction altogether 2.067 lots¹⁷ were sold from 30 May to 3 June 1785.

¹⁵ In the beginning of the 18th century in the collection of the Reformed College, there were more than 1,700 volumes, and this number has multiplied tenfold in a century. Sinai's private library consisted of 1,700 volumes as well.

¹⁶ He was a naturalist, especially known for his work in classification of fishes.

¹⁷ Manuscripts and printed books, in folio: 271, in quarto: 670, in octavo: 880, in duodecimo: 223, 7 „kaarten" (e. g. printed maps) and 4 „rariteiten" (e. g. paintings and busts).

<i>Date</i>	<i>Classes</i>	<i>Number of lots</i>
30 May	Codices in folio and quarto	584
31 May a.m.	Codices in octavo and duodecimo	
31 May p.m.	Greek and Latin authors "cum collationibus" in folio and quarto until no. 472.	1 305
1 June a.m.	Greek and Latin authors "cum collationibus" in quarto and octavo until no. 204.	
1 June p.m.	Greek and Latin authors "cum collationibus" in octavo until no. 361.	
2 June	Greek and Latin authors "cum collationibus" in octavo and duodecimo	
3 June a.m.	Books without manuscripts, in all formats, maps and rarities, and unbound volumes of Johannis Fredericus and Abraham Gronovius' oeuvre	178
Total		2 067

A remarkable part of his collection reached the Library of the University at Leiden. André Bouwman in 2007 identified about 150 manuscripts (30 medieval codices) and 317 printed books (many of them were annotated by the owners).¹⁸

Searching in the Archives of the Transtibiscan Church District (Debrecen) I found an interesting collection of the registry books ("Rationarium")¹⁹ of the student librarians of the Reformed College of Debrecen. Until 1744, when the first bibliothecae praefectus (director of the library)

¹⁸ https://socrates.leidenuniv.nl/view/action/singleViewer.do?dvs=1410450042797~398&locale=hu_HU&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&search_terms=ubl010/&adjacency=Y&application=DIGITOOL-3&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true (11.09.2014) I couldn't get any further information from the librarians of Leiden University.

¹⁹ Reference number: II.12.g.1.18., 2r. – Rationarium Josephi Áts Endrédi Bibliothecarii Ordinarii De Bibliothecam Illustris Collegii Reform(atorum) Debrecinensis. Ab Anni MDCCLXXX d(iem) 21 Aprilis Ad Anni MDCCLXXXI diem 26tam Julii.

was nominated, the bibliothecarius ordinarius (student librarian, an elected undergraduate) had managed the daily operation of the collection at the College. His duty was book acquisition, cataloguing and borrowing, he was responsible for the books to be bound, and he had to report to the leaders of the school. And in one of the handwritten registry books I read a short notification about "Libros ex Bibliotheca(m) Abrah(ami) Gronovii".

Reading the "Rationarium", a short history unfolded. Professor Miklós Sinai²⁰, the bibliothecae praefectus of that time, could have acquired a copy of the printed catalogue of the first auction (1776) of Gronovius' collection, and selected some titles for purchase. As a result of his international connections, four years later Gronovius' 10 volumes were incorporated into the fast growing library of the Reformed College.

But who could have called Sinai's attention to the auction of the "Bibliotheca Grovoniana" in the far end of Europe? Bibliophile collectors (like Samuel Kazay, the pharmacist of Debrecen) or the professors of the Reformed College could have followed with attention the largest European bookmarkets even without leaving the city, only by their connections and correspondence.²¹ Leafing through the namelist of the Hungarian

²⁰ Miklós Sinai (1730–1808) was a student of the Reformed College, from 1755 he studied at Vienna, Oxford, Groningen, and Franeker. From April 1760 to June 1791 he was a professor of history and classic literature at the College. As a part of the battle between the laymen and clerics over the governance of the Church, in 1791 he was elected superintendent of the Transtibiscan Church District, but he was later removed (even from the professorate) by the party of the laymen. He was granted a pension only in 1803. Many of his books and manuscripts were merged into the collection of the College. He has a single printed work: *Sylloge actorum publicorum, quae pacificationis Viennensis historiam illustant* (Pest, 1790). See: ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi protestáns egyház-történeti lexikon, 3. jav. bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 545–546.

²¹ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa - fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai, 1), 114.

peregrinant students who learned in the Netherlands²², we can find a well known person: József Milesz. Milesz enrolled at the Reformed College of Debrecen and he became the member of the “coetus” (the community of the students) on 27 April 1758. On 18 April 1767 he was elected for the position of bibliothecarius ordinarius and served until 1769.²³ As a librarian, he obtained the *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae unicersitatis Lugduno-Batavae* (1716), as well as the catalogue of the Library of the University of Franeker, together with the *Statuta et leges bibliothecae Academiae Franekeranae* (1650). He could have gathered information from these documents for his daily work, perhaps for book acquisition.²⁴ On 23 June 1774 he matriculated to the University of Franeker, where on 18 October 1775 he acquired a doctoral degree in Medicine.²⁵ He stayed in the Low Countries at that time when Gronovius’ first printed catalogue, the *Pars major bibliothecae Gronovianae...* was published, and he had a connection to the College of Debrecen, and he could have measured the importance and value of the collection of the deceased librarian of the Leiden University. Milesz, returning to Hungary, settled down in Kecskemét as a schoolteacher in 1777, and from 11 February 1786 until the end of his life he was the professor of the College of Debrecen.²⁶ Probably he could have called the attention of his former professor (and supervisor of the library) to the auction of Gronovius’ excellent collection.

József Endrédi Áts *bibliothecarius ordinarius*²⁷ compiled a list of Gronovius’ 10 volumes. Endrédi received Gronovius’ books from Miklós

²² BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 1175.

²³ SZINNYEI József, Magyar írók élete és munkái, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, VIII, 11397–1398.

²⁴ FEKETE Csaba, G. SZABÓ Botond, A Kollégium Nagykönyvtára = A Debreceni Református Kollégium története, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 396.

²⁵ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 1175.

²⁶ SZINNYEI József, Magyar írók élete és munkái, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, VIII, 11397–1398.

²⁷ He acted as student librarian from 21 April 1780 to 26 July 1781.

Sinai on 18 July 1781. In the *Catalogus secundus librorum bibliothecae publicae Collegii Reformati Debrecinensis* (1744–1784)²⁸ we can find the books catalogued by Endrédi as well.²⁹

The *Pars major bibliothecae Gronovianae...* (1776) (like the *Bibliothecae Gronovianae pars reliqua...* (1785)) unfortunately does not contain the prices of the auctioned books, so we can not compare the highest price with prices written in the sources of the Reformed College. The enlisted volumes were acquired at the expense of the College, and their value was 52 “Florenus Belgicis” and 49 stuivers. The prices of the purchased volumes were very wide ranging, from more than 28 golds to 7 stuivers, depending on their content and rarity. The most expensive one was a folio-sized atlas of Ptolemy, rich in fine copper with engraved and hand-coloured maps. It was edited by Petrus Bertius (Pieter de Bert), geographer and cartographer, and professor and librarian at the University of Leiden. As one of the earliest Elzevir printing, Mercator’s 28 maps and 22 additional maps by Ortelius were incorporated into the atlas.³⁰ This is the only volume from Gronovius’ library where a record can be read (written by Miklós Sinai) about the source of the acquisition (see in the Appendix). None of the other books attest its former possessor, Gronovius. The second most expensive one was an incunabulum, the editio princeps of the *Etymologicum magnum Graecum* (Venetia, 1499), an old Greek etymological dictionary, edited by Marcus Musurus, the famous Greek scholar of his time. We can find another Greek work, a New Testament with the critical notes and various readings by John Stuart Mill, the English philosopher. The next volume is Robert Creighton’s sharply antipapal translation (from Greek into Latin) from Silvester Syropoulos’ history of the Council of Florence (1438–1439).³¹ An early Christian apologetical work from Origen of Alexandria entitled *Contra Celsum* (against Celsus, the Neoplatonist philosopher) in a Greek-Latin bilingual edition was the fifth volume on the list of Endrédi Áts. The sixth and the seventh were two

²⁸ TtREK R 71/7, 102v.

²⁹ „Ex Bibliotheca Abrah(ami) Gronovii, Lugduni Batavor(um) in Hollandia, in rationem Collegii emti s(e)q(ente)s.”

³⁰ <http://www.elsevier.com/about/history/elsevier-heritage-collection/heritage-collection/ptolemys-geography> (28.08.2014.)

³¹ The Eastern (Greek) Churches and the Catholic (Latin) Church tried to reunite in this Council.

different editions of the “Panegyrici Latini”, containing a dozen laudatories (the collection was formed in the 4th century). Both editions were printed in Venice. One is in octavo, with the annotations of Lorenzo Patarolo (1719), the other in quarto, with the commentary by the Jesuit Jacques de la Baune, and with the critical notes of Christian Schwarz (1728). The last volumes are the letters of Melanchthon, and Ogier Ghislain de Busbecq, and the selected letters in History and Philology by Thomas Reinesius and Johann Andreas Bose.

Readers can find some marginal notes in the volumes. First of all they testify to the acquisition of these volumes from the College of Debrecen. These books were not catalogued together in 1781, one of them (*Panegyrici veteres*, Venice, 1728) were inscripted only in 1786, just 5 years later than Ptolemy’s atlas (for the detailed description of this volume, see the Appendix). Perhaps professor Sinai had used them.

Other handwritten notes in book no. 4. (*Etymologicum magnum Graecum*) are quarelling about the contents of the volume. The gilded spine label says that it is “Hesychii Etymologicon Graecum”, but an unknown person corrected it by his hand, saying in Hungarian: “ (It is) Not the Hesychius, but the Etymologicum magnum from 1499.” On the recto of very first leaf of the book, other marginal notes can be read, referring to Isaac Vossius’ comments on Pomponius Mela and Andreas Schottus’ preface *Ad Proverbia Graecorum*, stating that the author of the work was Marcus Musurus. Below: “Mausacc. Ad Harpocr. p. 351.” Then somebody (with different handwriting) invites us to leaf through to the last page of the book, where it can be read (in Greek) that this edition was released in Venice in 1499, “ex recensione Zachariae Calliergi Cretensis”. The past owner of the volume mentions Vossius as “amicus noster”, and seems to be quite well-informed about classical studies. We can read a Latinized name above: “Aegidius Menagius”. Gilles Ménage (1613–1692) started his career as a jurist, but he soon devoted his life to the sciences and to literature. He made many friends as a succesful poet and ran his own literary salon as “Mercuriales”, which gained him European fame. He published some works in Law, Linguistics (*Observations sur la langue française* (Paris, 1675–1676)), and Classical philology, (in this field, his commentary to Diogenes Laertius [London, 1644] is worth mention-

ing.³²) How could Abraham Gronovius come across Menagius' own Greek etymological dictionary? To answer this question we have to go back to the 17th century. Abraham Gronovius' grandfather, Johannes Fredericus Gronovius received the degree of Doctor of Laws at Angers (where his grandson studied Law as well), and there he met Menagius. As evidence of their acquaintance we can read Menagius' autograph entry from 1640 in the elder Gronovius' album amicorum held in the National Library of the Netherlands.³³ Menagius could have presented his new friend with the incunabula, or after his death a member of the Gronovius family could have obtained this rarity. Menagius'³⁴, Jacobus Gronovius', or Abraham Gronovius's manuscript are not similar to the one we can see in the book, but the elder Gronovius' autograph entry in the album amicorums of the *Europeana*³⁵ is the one which corresponds best of all. J. F. Gronovius, as the librarian of the Leiden University, bought printed books and manuscripts from the collection of his friend Isaac Vossius.³⁶ In 1689, when Vossius died in Windsor, he expressed in his last will his wish that his library must be kept intact. Due to the care of the librarian Fredericus Spanheim, and the professors of the university, Jacobus Gronovius and Jacobus Triglandius, the excellent "Bibliotheca Vossiana" finally found its place in Leiden (overtaken from Oxford, Cambridge and Amsterdam).³⁷ Identifying the handwriting, Johannes Fredericus Gronovius could have written the marginal notes referring to Vossius and Schottanus.

³² Publishing in the Republic of Letters, The Ménage-Graevius-Wetstein Correspondence, 1679–1692, ed. Richard G. MABER, Amsterdam, Rodopi, 2005 (Studies in the History of Ideas in the Low Countries), 5–9.

³³ Thanks to Europeana.eu it can be read via Internet: http://www.europeana.eu/portal/record/92065/BibliographicResource_1000056106430.html (31.08.2014.)

³⁴ Mr. Anders Toftgaard (the research librarian of the Department of Manuscripts and Rare Books at The Royal Library, Copenhagen) sent me a copy of Menagius' letters.

³⁵ <http://europeana.eu/> (09.09.2014.)

³⁶ Astrid C. BALSEM, Collecting the Ultimate Scholar's Library: The Bibliotheca Vossiana, In: Isaac Vossius (1618–1689) between Science and Scholarship, ed. by Eric JORINK, Dirk van MIERT, Leiden, Boston, Brill, 2012 (Brill's Studies in Intellectual History, 214), 291.

³⁷ Christiane BERKVEN-STEVELINCK, Magna commoditas, Leiden University's great asset, 425 years library collections and services, Leiden, Leiden University Press, 2012 (Leiden Publications), 97–101.

Possibly Abraham Gronovius' entries can be read on the endpapers of Melanchthon's letters about the contents of the letters. Then somebody (perhaps Abraham Gronovius?) prepared a short index referring to the contents of the letters of the "*Praeceptor Germaniae*", which he had found more interesting than others, for example the letters about anti-Trinitarian humanists: Lelio Sozzini and Miguel Servet.

The strangest thing is that none of the 10 volumes contain an autograph possessor entry from Abraham Gronovius (or his family members). Having no knowledge of any more volumes in his library, we can't tell if it was his habit to ignore the act of signing his books, or whether some of his entries were erased.

Summary

Ten volumes are an insignificant number in a library of a Dutch philologist (total of over five thousand volumes) from the middle of the 18th century, but they can indicate how strongly the culture of the Hungarian Reformed Church was anchored to the Netherlands. Not only through the traditional peregrinant relations, but – mainly owing to the Hungarian students – through the bookmarket of the Low Countries. Thanks to these age-long threads, Hungarian colleges could broaden their collection, and provide books for their students. As we could see, a professor of Debrecen could select more valuable volumes from the auction catalogue of Abraham Gronovius' library, to acquire handbooks and readings on Classical philology for his College. And finally, we could identify a volume that once probably belonged to the collection of Gilles Ménage, the famous French scholar of the late 17th century.

Een Hongaarse VOC-dienaar

De avonturen van András Jelky

Als over de Hongaars-Nederlandse contacten van de laatste vijfhonderd jaar wordt geschreven, concentreert men zich vooral op figuren als Maria van Hongarije¹ of Michiel de Ruyter², op de studie van Hongaarse studenten in Nederland in de Vroegmoderne Tijd (*peregrinatio academica*)³, op kerkelijke contacten⁴ of op literaire betrekkingen.⁵ De

¹ Zie onder andere: *Maria von Ungarn (1505–1558): Eine Renaissancefürstin*, red. Martina FUCHS, RÉTHELYI Orsolya, Münster, Aschendorff Verlag, 2007.

² Zie onder andere: *Michiel de Ruyter és Magyarország*, red. Bitskey István, Pusztai Gábor, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2008.

³ Zie onder andere: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*, BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor. Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.; EREDICS Péter, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, Peter Lang, 2008 (Debrecener Studien zur Literatur 14).; *Studiosorum et librorum peregrinatio: Hungarian-Dutch cultural relations in the 17th and 18th century*, red. August DEN HOLLANDER, MONOK István, Ferenc POSTMA, Amsterdam, Budapest, Universiteit van Amsterdam, OSZK, 2006. Csorba Dávid, *A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen, DE Tört. Int./ Bp., Kálvin 2011.; *Pántzél Pál önéletírása és más munkái*, red. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

⁴ GONDA László, *Indonézia üzen: A közös holland-magyar református Indonéziamisszió terve, 1946-1949 = Debrecentől Amszterdamig*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 345-360; HORVÁTH Erzsébet, „Egymás terhét hordozzátok” *Hollandiai gyermekmentő akció = Debrecentől Amszterdamig*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 361-374.

⁵ Zie onder andere: Eredics Péter, *Ifj. Buzinkai György elfeledett holland fordítása a 18. századból = Debrecentől Amszterdamig*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 158-208.; TAKÁCS Miklós, *Miért éppen Hollandia? – kortárs holland társadalomtudósok elméleteinek alkalmazása Füst Milán A feleségem története című regényének olvasásában = Debrecentől Amszterdamig*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 291-314.; TÖRŐ Krisztina, *Válságok: Gogolák Lajos vitája Johan Huizinga*

koloniën vallen meestal buiten de boot.⁶ Toch waren er Hongaren die overzee hun geluk beproefden en naar Oost-Indië voeren in de hoop op een betere toekomst.

Hongaarse werknemers bij de VOC

In de negentiende eeuw bestaan er wel lijsten, maar die zijn qua tijdspanne beperkt en komen sporadisch voor of incidenteel. Tussen 1819 en 1823 waren er onder de blanke mannelijke bevolking buiten het leger in totaal 19 personen die in Hongarije geboren waren.⁷ Dit was niet weinig omdat de geregistreerde, niet-Nederlandse bevolkingsgroep in Nederlands-Indië betrekkelijk klein was. De grootste groep was die van de Duitsers met 171 personen. Na hen kwamen de Engelsen (65), de Fransen (43), Schotten (28) en de Belgen (26). Na de Belgen kwam de groep Hongaren met de genoemde 19 personen. Hierna kwam een groepje Denen (15), Zwitsers (9) Ieren (7), Italianen (5), Polen (5), Tsjechen (4), Oostenrijkers (3), Luxemburgers (2) en Malagezen (2). Van de Russen, Zweden, Portugezen, Kroaten, Slowaken en Mallorcanen leefde ieder één persoon in de kolonie. Voor de huidige lezer lijken deze getallen wellicht wat bescheiden, maar in die tijd leefden er in de

gával = Debrecentől Amszterdamig, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 315-330.; GERA Judit, *Multatuli négy élete Magyarországon = Debrecentől Amszterdamig*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 331-344.; RÉTHELYI Orsolya, *Buda visszafoglalása (1686) a korabeli holland drámairolalomban = Történetek a mélyföldről*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press KFT., 2014, 464-496.

⁶ Zie de uitzonderingen onder andere: SZABADI István, *"Batavia urbs, quam incoló..." Jaconus Canter Visscherlekipásztor levele iff. Csécsi Jánoshoz = Történetek a mélyföldről*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press KFT., 2014, 498-523.; PUSZTAI Gábor, *De „schrijfster van de Javaanse slaven”: De receptie van Madelon Székely-Lulofs in Hongarije*, Indische Letteren, 25/1 (december 2010), 4-20.; Szumátrától az orosz fronti: Radnai István első világháborús naplója, szerk., jegyz., előszó PUSZTAI Gábor, Debrecen, Printart-Press KFT., 2013.; PUSZTAI Gábor, *Bajától Batáviáig: Jelky András a Holland Kelet-indiai Társaság szolgálatában = Történetek a mélyföldről*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press KFT., 2014, 524-576.

⁷ Ulbe BOSMA, *Indiëgangers, Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010, 53.

hoofdstad van de kolonie, Batavia, amper 3000 blanken.⁸ In de jaren veertig van de twintigste eeuw werd het aantal Hongaren in Nederlands-Indië op 115 personen geschat.⁹

Wat betreft de zeventiende en achttiende eeuw hebben we een duidelijke, betrouwbare en precieze bron tot onze beschikking. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (1602-1799) heeft alle werknemers die naar Indië vertrokken waren, nauwkeurig geregistreerd. De namen en herkomstplaatsen van de opvarenden zijn in de soldijboeken en monsterrollen opgeschreven. Deze bevinden zich in het Nationaal Archief in Den Haag, zijn inmiddels gedigitaliseerd en via internet beschikbaar. Op basis van de gedigitaliseerde monsterrollen kunnen we zeggen, dat er ongeveer 118 VOC-dienaren waren, die Hongarije als geboorteland hebben aangegeven. De identificatie van de opvarenden is echter niet gemakkelijk. De VOC-klerk, die de gegevens van de werknemers in de soldijboeken heeft opgeschreven, heeft de namen gespeld zoals hij die hoorde. Een Poolse, Tsjechische of Hongaarse naam klonk in de oren van een VOC-klerk waarschijnlijk erg ongewoon. De meeste personen, die Hongarije als plaats van herkomst hadden aangegeven, hadden Duitse, Slavische of Hongaarse namen, zoals Esser, Kaufman, Kraus, Maijer, Popera, Poppewits, Blosewits, Farkas, Tokaj [Tokay of Tokaji] of Tackas [Takacs]. In deze gevallen was de fonetische schrijfwijze nog min of meer duidelijk. In andere gevallen was het echter een onmogelijke opgave de oorspronkelijke naam te reconstrueren. Een voorbeeld hiervan is Martin de Erdurosa uit "Ongareijen." Hij trad op 9 oktober 1739 in dienst als soldaat en vertrok met het schip *Scheijbeek* uit Nederland. Hij overleed in Azië op 19 juli 1756.¹⁰ Een andere VOC-dienaar uit "Hongarijp" was Elie Jetses, die op 27 januari 1761 als provoost¹¹ dienst nam en met het schip *Stralen* was uitgevaren. Hij overleed één jaar later, op 26 februari 1762, in Azië.¹² Naar de werkelijke

⁸ Ulbe BOSMA, *Indiëgangsters, ... op. cit.*, 8.

⁹ KERKESHÁZY József, *Messze országok - kalandos magyarok*, red. Molnár Sándor, Budapest, Stádium, 1942, (Nemzeti Könyvtár, 69), 62.

¹⁰ Nationaal Archief Den Haag, Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6099, folionummer: 238.

¹¹ De provoost was op Oost-Indiëvaarders iemand die voor orde en tucht aan boord en vooral benedendeks zorgde. Hij was een soort politiecommissaris en officier van justitie in één persoon.

¹² Nationaal Archief Den Haag, Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14785, folionummer: 28.

namen van De Erdurosa en Jetses kunnen we slechts gissen. Deze doen namelijk noch Hongaars, noch Slavisch, noch Duits aan.

Onder de werknemers van de VOC uit Hongarije vinden wij een man die later in de literatuur als András Jelky furore zou maken.

De avonturen van Jelky op papier

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 juli 1941 verscheen een artikel met de titel: *Een Hongaarsche avonturier in Ned. Oost-Indië*.¹³ In het artikel wordt van de Hongaarse kleermaker Andreas Jelky melding gemaakt, die in de achttiende eeuw op Java verzeild raakte en in dienst van de VOC carrière maakte 'in den Oost'. De onbekende journalist van de NRC beschrijft de levensloop van Jelky, die in 1731¹⁴ in het stadje Baja in Zuid-Hongarije geboren werd en als kleermakersleerling naar Wenen ging om zijn vak beter te leren. Vandaar vertrok hij naar Parijs, maar de Franse hoofdstad heeft hij nooit bereikt. In Rotterdam werd hij geronseld voor de VOC en kwam in een schip terecht dat naar de Oost voer. Na verschillende avonturen (schipbreuk, gevecht met zeerovers, slavernij in Noord-Afrika, vlucht uit de slavernij enz.) kwam hij uiteindelijk in 1758 in Batavia aan, waar hij burger van de stad werd, zijn kleermakerszaak mocht openen, veel geld verdiende en ook trouwde. Vanwege een opstand op Ceylon moest hij als soldaat van de VOC naar zee, om de onlusten op het eiland tot bedaren te brengen. Na Ceylon volgden gevechtshandelingen op Ambon, Banda en Ternate. Hij kwam na aanvankelijke successen in handen van kannibalen en kon op het nippertje ontkomen dankzij de hulp van een wilde schoonheid. Jelky woonde op een onbewoond eiland met de mooie inheemse vrouw en hun twee bediendes, maar na anderhalf jaar stierf de vrouw en Jelky kwam met behulp van een Chinese kapitein van een Jonk weer naar Batavia. Hier werd hij met veel eerbetoen ontvangen, en werd met een hoge rang in het leger en verschillende ambten beloond. In opdracht van de VOC werd hij gezant in Japan. Na de dood van zijn vrouw vertrok hij in 1776 naar Europa. Hij vestigde zich te Buda in Hongarije, waar hij in 1783 overleed. Het artikel besluit het verhaal met de zin: "Zijn populariteit is in Hongarije nog heden zeer groot en wel dank zij het

¹³ NN, *Een Hongaarsche avonturier in Ned. Oost-Indië*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 juni 1941, 4.

¹⁴ De datum is onjuist. Jelky werd in 1738 geboren.

boek van Ludwig Hevesi, door welks toedoen Hongarije zijn nationalen Robinson Crusoe heeft gekregen.”

De journalist had inderdaad gelijk dat het verhaal van Jelky dankzij de schrijver, journalist, kunsthistoricus en criticus Lajos Hevesi (1843-1910) bewaard is gebleven. Hij heeft namelijk in 1872 een roman geschreven over de avonturen van de jonge kleermaker uit Baja en dit boek werd tot op heden bewerkt en herdrukt. Het verhaal van Jelky verscheen echter honderd jaar eerder, in 1779, in het Duits voor het eerst in druk en die versie werd maar liefst binnen één jaar drie keer herdrukt. Twee drukken kwamen uit in Wenen¹⁵ en eentje in Praag.¹⁶ Bij de eerste twee uitgaven werd de auteur niet vermeld, maar bij de derde druk zien we de naam Anton Ferdinand von Geissau (1746-1809) als schrijver.¹⁷ Het is waarschijnlijk dat Jelky zijn verhaal aan hem of aan iemand anders heeft verteld en niet zelf op papier heeft gezet.¹⁸ De eerste druk bestaat uit twintig, de tweede uit zestien genummerde pagina's en verhaalt de

¹⁵ NN, *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*, Wien, Johann Georg Weingard, 1779.; Anton Ferdinand von GEISSAU, *Etwas für alle zum Lesen im Frühling und Sommer: coerm. mit einem Auszuge aus der osterreichischen Geschichte und die wunderbare Geschichte des Herrn Andreas Jelky*, Wien, Johann Georg Weingard, 1779.

¹⁶ NN, *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebornen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majestäten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*, Prag, Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld, 1779.

¹⁷ Anton Ferdinand von Geissau publiceerde graag over Hongarije. Naast het boek met het verhaal van Jelky schreef hij boeken over de belegering van Wenen ten tijde van Matthias Corvinus, en schreef ook over Móric Benyovszky. Zie: Anton Ferdinand von GEISSAU, *Geschichte der Belagerung Wiens durch den König Mathias von Hungarn, in den Jahren 1484 und 1485*, Wien, Strauss, 1805.; Anton Ferdinand von GEISSAU, *Merkwürdige Aufmunterungsrede, welche Benjowsky gehalten für die Religion, den König und das Vaterland wider die Franzosen unverweilt die Waffen zu ergreifen*, Wien, Sammer 1796.

¹⁸ Jelky András *viszontagságai*, red. KONRÁDY Lászlóné, POVÁZSAY László, Budapest, Légárdy, 1947, 39.; Solymos Ede, *Ki volt Jelky András?*, Baja, 1983, (A bajai Türr István Múzeum kiadványai 25), 6.

avonturen van Jelky van Baja tot Batavia en tenslotte zijn aankomst in Wenen. De vierde druk verscheen met andere verhalen en anekdoten in één bundel in 1784 in Ofen en Pressburg¹⁹ dat wil zeggen, in wat nu Buda en Bratislava heet. In deze uitgave werd het levensverhaal van Jelky aangevuld met de gebeurtenissen van de laatste vijf jaar.²⁰ In het Hongaars werd het boekje pas in 1791 uitgegeven, in de West-Hongaarse stad Győr, onder de titel *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története* [De verhalen van András Jelky, een geboren Hongaar].²¹ Het 29 pagina's tellende boekje is een getrouwe vertaling van de Duitse uitgave. Dit korte levensverhaal van Jelky uit 1791 diende als basis voor Lajos Hevesi voor zijn roman in 1872.

Het eerste onderzoek naar Jelky en zijn verhaal kwam pas in de eerste helft van de twintigste eeuw. Men vroeg zich serieus af, of het verhaal echt was of slechts gefantaseerd. Toen er in 1930 in de stad Baja over werd gedebatteerd waar een standbeeld van de beroemde zoon van de stad moest worden opgericht, twijfelden velen aan de echtheid van het verhaal van Jelky.²² De bestuurders van de stad hadden, behalve de roman over het leven van Jelky, niet veel informatie over de Hongaarse avonturier.²³ In deze tijd werden de eerste stappen gezet om onderzoek

¹⁹ NN, *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebohrnen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*, Ofen/Pressburg, Floridus Diepold Benedikt und Compag., 1784.

²⁰ Op de laatste pagina van het boekje werd vermeld dat Jelky in 1778 naar Boeda verhuisde, hertrouwde en uit dit huwelijk een zoon werd geboren. Het werd ook vermeld dat Jelky op 6 december 1783 aan tuberculose [Lungensucht] overleed. SOLYMOS, *op. cit.*, 24.

²¹ NN, *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külföldi veszedelmén által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott*, Győr, Streibig József, (vertaald door: Sándor István), 1791.

²² NN, *Világjáró szabólegény*, Esti Hírlap, 5 augustus 1980.; zie verder: TORDA István, Hol volt, hol nem volt Jelky András, *Ország Világ*, (1980. augusztus 6.) XXIV/32.

²³ De heren stadbestuurders wisten zo bitter weinig van Jelky dat ze ook over de geboortedatum van Jelky onzeker waren. De meest waarschijnlijke vonden ze 1732. In 1935 waren ze al een beetje in paniek dat de stad het tweehonderdste jubileum van de geboorte van Jalky heeft gemist en dat ze het standbeeld van Jelky (het werk van de beroemde beeldhouwer Ferenc Medgyessy) pas in 1936 hebben onthuld, toen bleek dat Jelky niet in 1732, maar zes jaar later, in

te doen naar de kleermakersleerling. Dankzij het onderzoek van Jenő Borsay, Mihály Balla, Kálmán Kollár en vooral Ede Solymos hebben wij tegenwoordig preciezere data over het leven van András Jelky. We hebben echter nog lang niet op alle details een duidelijk zicht. De meest fundamentele vragen zijn, of András Jelky inderdaad bestond, of hij daadwerkelijk in dienst van de VOC was en of het hele verhaal en de persoon slechts een fictie is.

Jelky, Jilka of Jelleke?

Het verhaal van Jelky werd pas in de negentiende eeuw echt bekend, door toedoen van de reeds genoemde schrijver Lajos Hevesi.²⁴ Het boek is nog steeds een bekende en geliefde jeugdroman, die in meerdere talen werd vertaald. Het boek verscheen in Duitse,²⁵ Finse,²⁶ Tsjechische,²⁷ Poolse²⁸ en Nederlandse²⁹ vertaling.

In 1947 verscheen het verhaal in Hongarije in een nieuw jasje. Het schrijversduo Lászlóné Konrády en László Povázszy heeft het verhaal volgens de ondertitel “uit de originele bronnen” in een nieuwe vorm gegoten, onder de titel *Jelky András viszontagságai* [Avonturen van András

1738 was geboren. Zie hiervoor: SOLYMOS Ede, *A világhódító vándor*, Népszabadság, 16 april 1988, 11.

²⁴ HEVESI Lajos, *Jelky András kalandjai*, Pest, Heckenast, 1872.

²⁵ Behalve de reeds genoemde drie Duitse uitgaven waren nog verschenen: NN, *Der ungarische Robinson, oder Geschichte, Abentheuer und Reisen des Andreas Jelky, eines erlernten Scheniders aus Baja. Eine wahre Begebenheit*, Pesth, 1827.; Onkel Tom, *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*, Budapest, Franklin, 1875.; HEVESI Lajos, *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*, Budapest, Franklin, 1879²; HEVESI Lajos, *Abenteuer in drei Erdteilen*, Berlin, Kultur und Vortschritt, 1968.; HEVESI Lajos, *Die Abenteuer des András Jelky in drei Erdteilen*, Budapest, Corvina 1961. (Bij uitgever Corvina verschenen nog drie verdere uitgaven in 1963, 1964 en in 1966.)

²⁶ Ludvig HEVÉSY, *Räätälinkisälli Andreas Jelky'n merkilliset elämänvaiheet neljässä maanosassa*, Helsinki, Kustannusosakeyhtiö Kirja, [190?].

²⁷ HEVESI Lajos, *Dobrodružství Andráse Jelkyho*, Praha, Albatros, 1985.

²⁸ HEVESI Lajos, *Przygody Andrasza Jelky*, Warszawa, Nasza Księgarnia, 1964.

²⁹ HEVESI Lajos, *De avonturen van Andras Jelky in drie werelddelen*, Amsterdam, Arbo, 1969.

Jelky].³⁰ Na de 36 pagina's lange tekst met illustraties en afbeeldingen, vindt de lezer ook een uitleg. In de uitleg, wat eigenlijk een soort nawoord is, lezen we het volgende:

“We zijn er trots op dat wij Hongaren een Robinsonachtig boek hebben uit de 18de eeuw. Het is geen namaak, maar een waar gebeurd verhaal van een Hongaarse jongen met een bewogen leven. Deze jongen heette ANDRÁS JELKY.”³¹

De auteurs van deze uitgave hadden waarschijnlijk geen idee dat ze met deze uitspraak de meest gevoelige snaar van het Jelky-onderzoek hebben geraakt: de kwestie van de naam.

In 1936 zocht Kálmán Kollár in Nederland de sporen van Jelky, zonder succes. De officier van justitie van Baja, Sándor Bernhard probeerde vanuit Hongarije zijn werk te ondersteunen. In een van zijn brieven schrijft Bernhard aan zijn vriend wat voor verschrikkelijke ontdekking in verband met de naam van Jelky toen gedaan werd:

“Het moet helemaal onder ons blijven, maar onze landgenoot werd niet met de goedklinkende Hongaarse naam Jelky geboren. Hij had volgens nieuwste onderzoek een of andere vreselijke Slavische naam, die wel op Jelky leek [...]. Nationale belangen voor ogen houdende, moeten wij deze duistere afkomst natuurlijk geheim houden. De publieke opinie moet verder geloven dat András Jelky al met deze naam werd geboren.”³²

³⁰ KONRÁDY, POVÁZSAY, *op. cit.*, 39.

³¹ Vertaald door Gábor Pusztai. „Büszkék vagyunk rá, hogy nekünk magyaroknak egy eredeti Robinzon-féle könyvünk van a XVIII. századból. Nem utánzat, hanem egy igaz történet, egy viszontagságos életű magyar fiúnak a története, akit JELKY ANDRÁS-nak hívtak.” KONRÁDY, POVÁZSAY, *op. cit.*, 38.

³² Vertaald door Gábor Pusztai. „Teljesen köztünk maradjon, jeles honfitársunk nem a széphangzású Jelky névvel jött a világra, hanem a legújabb itteni kutatások szerint valami ocsmány tót neve volt, ami hangzásában valahogy hasonlított a Jelky névre [...] Természetesen már csak nemzeti szempontból is titkolni kell ezt a homályos származást. S maradjon csak meg a köztudatban az a hit, hogy Jelky András már ezzel a hangzatos névvel született.” Brief van Sándor Bernhard aan Kálmán Kollár, Baja, 26 mei 1936. Collectie van het Mu-

Het speurwerk van Kálmán Kollár in Nederland over Jelky bleef zonder succes. Hij had niets over Jelky in de archieven gevonden, waarop hij zijn onderzoek staakte.

Ede Solymos publiceerde in 1983 zijn boekje *Ki volt Jelky András?* [Wie was András Jelky?]. Hier beschrijft hij gedetailleerd dat de vader van András Jelky niet Jelky heette, maar János György Ilka. De oorspronkelijke familienaam was dus niet Jelky, maar Ilka. Dit bedoelde Bernhard waarschijnlijk met die “vreselijke Slavische naam.” Vader Ilka was getrouwd met Éva Kellner en samen hadden ze tien kinderen. Bij de registratie van de kinderen in het kerkelijke geboorteregister vinden wij verschillende variaties van de familienaam Ilka: Ilka, Jilka, Jülka, Jelka, Gilkó, Gylko, Gilka, Gilke. Het jongste kind, het tiende dus, werd onder de naam András Anzelm Nepomuk Jilka geregistreerd.³³ De naam Jelky kwam als zodanig dus geen enkele keer voor. Het probleem van de naam en daarmee de identificatie van de persoon werd de hamvraag van het hele onderzoek. Was András Anzelm Nepomuk Jilka de persoon die in dienst van de VOC carrière maakte in Batavia?

In het *Naam-Boekje van Batavia*³⁴ van 1764 vinden we een *Jan Andries Jelleke*, die werd aangeduid als vaandrig, en één jaar later als luitenant van de West-Compagnie van de Officier der Burgerij.³⁵ Op zijn eigen verzoek werd hij op 24 februari 1766 als luitenant ontslagen.³⁶ Volgens de *Leydse Courant* was hij, “Burger Jan Andr. Jelleke”, vanaf 4 juni 1765

seum Türr István in Baja. Nummer: 484-75/135. Een deel van de brief werd gepubliceerd in Solymos Ede, *Jelky András a hiteles adatok fényénél*, 20.

³³ SOLYMOS Ede, *Jelky András a hiteles adatok fényénél*, Baja, 1957, (A bajai Türr István Múzeum kiadványai, 1), 17.

³⁴ Het *Naam-Boekje van Batavia* was een jaarlijkse uitgave van de VOC-administratie. Hierin werden de (hogere) VOC-dienaren opgelijst van dat jaar: wie wat voor functie bekleedde, wie, wanner en met welk schip aangekomen of vertrokken was. Kortom een schat van informatie over de Europeanen in Oost-Indië.

³⁵ NN, *Naam-Boekje Van de Wel Ed. Heren der Hoge India-sche Regeringe, Gequalificeerde Personen enz. Op Batavia; Mitsgaders de Respectieve Gopuverneurs, Directeurs, Commandeurs en Opperhoofden op de Buiten Comptoiren van Nederl. India, zooals dezelve medio January 1765. in wezen zijn bevonden. Alsmede alle Gouverneurs Generaal zedeert het jaar 1610. Nevens de hoge en mindere Collegien en Bediendens op de Buyten Comptoiren van Nederlands India*, Amsterdam, Petrus Schuyten, Reinier Ottens boekverkopers, 1766, 33.

³⁶ NN, *Oost-Indien*, *Leydse Courant*, 11 december 1767, 1.

commissaris van “Huuwelyks en Kleine Zaaken”³⁷ waarvan hij op eigen verzoek één jaar later werd ontslagen.³⁸ Vanaf 1675 was hij ook commissaris van burgerlijke en kleine gerechtszaken.³⁹ Vanaf 1767 tot 1769 werkte hij als *heemraad*⁴⁰ van de Batavische Ommelanden.⁴¹ In 1776 wordt hij als passagier van de retourvloot vermeld.⁴² Deze loopbaan komt overeen met de loopbaan van Jelky, beschreven in de vroegste Duitstalige en Hongaarse uitgaven van 1779 en 1791. De vraag is natuurlijk of Jan Andries Jelleke identiek is met de kleermakersleerling uit Baja, András Anzelm Nepomuk Jilka? Op deze vraag kunnen we een antwoord krijgen via de scheepssoldijboeken in het Nationaal Archief.

De VOC heeft met elke werknemer (soldaat, matroos, koopman, chirurgijn of ander soort VOC-dienaar) een contract afgesloten. Hierin werden onder andere de voor- en achternaam vermeld, de plaats van

³⁷ NN, *Oost-Indien*, Leydse Courant, 28 april 1766, 1.

³⁸ „De bovengem. J. A. Jelleke is ook op zyn verzoek ontslagen uit het Collegie van *Comissarissen van Huuwlyks- en kleine Gerigts-Zaaken* en opgevolgd door den voorn. Lieutenant van de Burger-Cavallery Jan Piet. Seyler.” NN, *Oost-Indien*, Leydse Courant, 11 december 1767, 1.

³⁹ Nationaal Archief Den Haag, Nummer toegang: 1.04.02. Bestanddeel: 832, specificatie: mn, Depot: 204E.

⁴⁰ In 1664 werd een *college van heemraden* opgericht om zaken te berechten die handelden over geschillen t.a.v. gebiedsgrenzen van landerijen in de Ommelanden van Batavia. Verder waren de heemraden belast met het onderhoud van wegen, bruggen, dijken, dammen, sloten en grachten. Bovendien hadden ze nog een taak t.a.v. de veiligheid op het platteland. In 1809 werd dit college door Daendels opgeheven en gingen de bevoegdheden over naar het college van Schepenen.

⁴¹ Volgens de *Leydse Courant* van 26 juli 1769: „(...) uit het Collegie der Heemraden wierd op zyn verzoek ontslagen de Burger Andr. Jelleke, en in plaats van dezen tot Lid aangesteld de Burger Coenr. Bode.” NN, *Oost-Indien*, Leydse Courant, 26 juli 1769, 1.

⁴² NN, *Naam-Boekje Van de Wel Ed. Heren der Hoge Indiasche Regeeringe, Gequalificeerde Personen enz. Op Batavia; Mitsgaders de Respectieve Gopuverneurs, Directeurs, Commandeurs en Opperhoofden op de Buiten Comptoiren van Nederl. India, zooals dezelve in wezen zijn bevonden ultimo January 1777. Alsmede alle Gouverneurs Generaal zedeert het jaar 1610. Nevens de hoge en mindere Collegien en Bediendens op de Buyten Comptoiren van Nederlands India*, Amsterdam, Petrus Schuyten, Reinier Ottens boekverkopers, 1778, 98. Volgens de *Leydse Courant* werd de Oud-Heemraad Jan And. Jelleke op 29 augustus "op zyn verzoek na Nederland verlost." NN, *Oost-Indien*, Leydse Courant, 28 mei 1777, 1.

herkomst, de datum van indiensttreding, de datum van het verlaten van de VOC-dienst en de naam van de schepen waarmee de werknemer uit Nederland en later naar Nederland vertrok. In 1755 monsterde op het schip *Blijdorp* onder nummer 235 een zekere *Andreas Jelleke* aan. In de inhoudsopgave werd naast de naam de herkomstplaats aangegeven: “ongaer.” Dit wordt op de aangegeven pagina op de volgende manier uitgelegd: “Ongaer bij de stad Baja.”⁴³ Het woordje “ongaer” verwijst naar Hongaar en “de stad Baja” duidt onmiskenbaar op de Zuid-Hongaarse stad Baja.⁴⁴ De VOC-klerk pende alles op gehoor neer en bij gebrek aan een eenheidsspelling is het niet verbazingwekkend, dat we meer dan 25 verschillende versies vinden die Hongarije/Hongaar aanduiden. Eén van de mogelijke versies is “ongaer.” Dat de klerk het niet zo nauw nam met de namen, blijkt uit het feit dat in de inhoudsopgaven van het scheepssoldijboek van de *Blijdorp* nog sprake is van een *Andreas Jelleke*, maar op de aangegeven pagina lezen we al over een *Andries Jelleke*.⁴⁵ De tijd, de nationaliteit en de geboortestad kloppen dus, maar hoe werd Jilka Jelleke?

Waarom Jilka in de boeken Jelleke werd, kunnen we slechts raden. Een van de mogelijke verklaringen is, dat voor die klerk Jilka een zeer ongewone achternaam was. Daarom heeft hij die intuïtief vervangen door een naam die hem bekend in de oren klonk en op de vreemde naam leek: Jelleke. De naamvariant van de Friese voornaam Jelle was voor hem wellicht vertrouwd. Uit de (literatuur)geschiedenis zijn ook soortgelijke voorbeelden bekend. Eén van de meest gangbare voorbeelden is dat van de Engelse schrijver met Poolse afkomst Joseph Conrad. Hij werd in 1857 in Berditsjiv (Berdyczów) geboren en heette oorspronkelijk Teodor Józef Konrad Nałęcz-Korzeniowski. Toen hij, 21 jaar oud, voor de eerste keer op een Brits schip aanmonsterde, was de lange en moeilijke Poolse naam voor de Engelse zeeofficieren waarschijnlijk te veel van het goede. Zo werd de Poolse edelman Teodor Józef Konrad Nałęcz-Korzeniowski voor

⁴³ Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 14225.

⁴⁴ Gelukkig kwam Jelky/Jilka/Jelleke uit een stad met een korte en simpele naam. Als hij uit een andere Hongaarse stad kwam met een ietwat gecompliceerdere naam, bv uit Balassagyarmat, Hódmezővásárhely of Hajdúböszörmény, was de identificatie van zijn herkomstplaats waarschijnlijk wezenlijk moeilijker geweest.

⁴⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 14225.

de Engelsen en later ook voor de rest van de wereld gewoon ‘zeeman’ en de latere Engelse schrijver Joseph Conrad. De eerste voornaam Teodor en de zeer moeilijke achternaam Nałęcz-Korzeniowski werden gewoonweg weggelaten. Een ander voorbeeld is de zoon van de Hongaarse gereformeerde dominee Albert Szenczi Molnár,⁴⁶ János Szenczi Molnár, die zich op 6 mei 1638 als student aan de Leidse Universiteit liet inschrijven. De inschrijving gebeurde op het bureau van de rector, waarbij hij zijn naam en afkomst moest aangeven. Dat schreef de rector in het matrikel op. De rector was natuurlijk een Nederlander, en voor hem klonk de naam (Szenczi) Molnár ietwat vreemd. Daarom schreef hij in de boeken van de universiteit een andere naam op, die op Molnár leek en in het Nederlands een gangbare familienaam was (met dezelfde betekenis): Molenaer.⁴⁷ Waarschijnlijk werd Jilka in dienst van de VOC op dezelfde manier Jelleke.

Een verder bewijs dat Jelleke en Jilka dezelfde persoon was, is de huwelijksakte van Jelleke. Deze werd in Batavia opgesteld en door Ede Solymos in zijn boek gepubliceerd.⁴⁸ Uit de huwelijksakte weten wij dat Andreas Jelleke “van Neder-Hongarije uit de stad Baja” op 12 oktober 1758 in het huwelijk trad met Elisabeth Seguinnel uit Middelburg. Het identificatiepunt van de geboortestad Baja werd ook hier vermeld.

Bijna vijftig jaar na de dood van Jelleke dook in de koloniale pers een verder bewijs op dat Jelleke, Jelky en Jilka dezelfde personen zijn. In de *Javaasche Courant* van 10 januari 1832 werd een advertentie afgedrukt, ondertekend door de resident van Batavia, Van der Vinne:⁴⁹

„Zekere André Jelki die alhier onder den naam van Andries Jelleke bekend geweest is, moet in den jare 1777 als oud heemraad naar Europa vertrokken zijn, hij zoude met zekeren Sequin gehuwd geweest zijn en bij zijn vertrek alhier hebben nagelaten twee dochters respectievelijk Marie Margaretha en Sara Jacoba genaamd,

⁴⁶ Albert Szenczi Molnár (1574-1634) gereformeerde dominee, taalwetenschapper, filosoof, schrijver en vertaler.

⁴⁷ JOHANNES MOLENAER Hungarus. 24, T, Ingeschreven op 6 mei 1638. május 6. Bron, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, Ed. Willem Nicolaas du RIEU, Hagae Comitum, Martinus Nijhoff, 1875, 295. Met dank aan Réka Bozzay.

⁴⁸ SOLYMOS, *Ki volt ..., op. cit.*, 28.

⁴⁹ J. van der Vinne (1793-1870) was tussen 1832 en 1833 resident van Batavia.

betrekkelijk deze beide personen of derzelver nakomelingen worden thans informatie verlangd en de ondergeteekende roept dezelve mitsdien op zich te zijnen kantore aanmelden. Bij aldien de beide genoemde dochters van voormelden *Jelki* of *Jelleke* zonder nakomelingschap mogten zijn overleden, dan verzoekt de ondergeteekende alle die genen die omtrent dezelve eenige narigten kunnen geven, dezelve te zijner kennis te willen brengen.

Batavia, De Resident van Batavia,
den 7den januari 1833. VAN DER VINNE.”⁵⁰

Waarschijnlijk was deze advertentie belangrijk voor de resident omdat de tekst in dezelfde krant twee dagen later opnieuw werd afgedrukt.⁵¹ Waarom deze advertentie geplaatst werd en of daar enige reactie op kwam, is onbekend. De twee genoemde dochters waren in die tijd al overleden.⁵² Eén ding is in ieder geval uit de tekst duidelijk: André (ofwel op zijn Hongaars András) Jelky was in Batavia als Andries Jelleke bekend.

Over de avonturen van Jelleke/Jilka zijn in 1779 de eerste boekjes verschenen en waarschijnlijk werd hij hierin voor de eerste keer Jelky genoemd. Hij was immers als Jilka in Baja geboren, hij trad als Jelleke in dienst van de VOC en trouwde als Jelleke in Batavia. Na zijn terugkeer in 1777 in Buda heeft hij zijn “VOC-naam” Jelleke behouden. Als Jelleke was hij in 1782 getrouwd met zijn huishoudster, Eva Seizerin in Buda.⁵³ Hij noemde zijn zoon, die uit dat huwelijk op 28 mei 1783 werd geboren,

⁵⁰ J. VAN DER VINNE, *Advertentien*, Javasche Courant, 10 januari 1832, 6-7.

⁵¹ J. VAN DER VINNE, *Advertentien*, Javasche Courant, 12 januari 1832, 3.

⁵² Jelky had drie dochters: de jongste was Jacoba Jelleke (1772-1820) van wie de moeder een inheemse slavin, Janboe was en die Jelky op driejarige leeftijd heeft erkend. Jacoba is op 20 juli 1820 overleden. Zie: SOLYMOS, *Ki volt...*, *op. cit.*, 60. Margaretha Henriette Jellke (1762-1788) is in 1788 en Marie Margaretha Jelleke op 26 december 1830 overleden. Toen de advertentie in 1832 verscheen, was dus geen van hen in leven. Zie: SOLYMOS, *op. cit.*, 53, en L. HEUGEVLUCHT, J.N. GROENEWALD, *Sterfgevallen*, Javaaansche Courant, 30 december 1830, 6.

⁵³ In de geboorteakte komt naast de variatie Seizerin ook Seisserin voor. Zie SOLYMOS, *A világhódító ...*, *op. cit.*, 11.

Joannes Andreas Jelleke.⁵⁴ Op 6 december 1783 werd hij als Joannes Andreas Jelleke *Consiliarius Hollandicus*, ofwel “Nederlandse raadsman” op 45-jarige leeftijd begraven in de Heilige Anna kerk te Buda.⁵⁵ De oud-heemraad Jan Andries Jelleke heeft blijkbaar niet alle banden met de VOC verbroken. Uit het Naamboekje van Batavia uit 1783 en 1784 blijkt dat hij van plan was naar Java terug te keren. Tenminste dat suggereert de vermelding onder zijn naam: “Oud-Heemraad Jan Andries Jelleke wordt uit Nederland verwacht.”⁵⁶

Tijdens zijn leven heeft Jelky deze naam nooit gebruikt. De naam Jelky is dus fictie, een bedachte naam, voortgekomen uit de literatuur. De literatuur noemde hem zo en voor het nageslacht bleef hij Jelky, hoewel hij als Jilka werd geboren. Vanaf zijn zeventiende jaar tot aan zijn dood gebruikte hij de naam Jelleke, waarmee hij carrière maakte in de Oost. In dienst van de VOC maakte hij naam als Jelleke. Toch staat er een standbeeld van András Jelky op het plein in zijn geboortestad Baja, dat naar hem werd genoemd.

⁵⁴ Archief van de doopaktes in de Heilige Anna Kerk te Boedapest [Budapest Felsővízivárosi Szent Anna templom Kereszteltek Anyakönyve], V. 1781-1805. 75. 4. bijdrage. Zie ook de brief van Gábor Mócsai aan het Museum Türr István te Baja, op 3 juni 1983. július 8. De brief bevindt zich in de archief van het Museum Türr István te Baja. Nummer: 476-74.

⁵⁵ SOLYMOS, *Ki volt...*, op. cit., 41.

⁵⁶ NN, *Naam-Boekje Van de Wel Ed. Heren der Hoge Indiasche Regeeringe, Gequalificeerde Personen enz. Op Batavia; Mitsgaders de Respectieve Gopuverneurs, Directeurs, Commandeurs en Opperhoofden op de Buiten Comptoiren van Nederl. India, zooals dezelve in wezen zijn bevonden ultimo December 1780. Alsmede alle Gouverneurs Generaal zedeert het jaar 1610. Nevens de hoge en mindere Collegien en Bediendens op de Buyten Comptoiren van Nederlands India.*, 30. zie ook: *Naam-Boekje Van de Wel Ed. Heren der Hoge Indiasche Regeeringe, Gequalificeerde Personen enz. Op Batavia; Mitsgaders de Respectieve Gopuverneurs, Directeurs, Commandeurs en Opperhoofden op de Buiten Comptoiren van Nederl. India, zooals dezelve in wezen zijn bevonden ultimo December 1782. Alsmede alle Gouverneurs Generaal zedeert het jaar 1610. Nevens de hoge en mindere Collegien en Bediendens op de Buyten Comptoiren van Nederlands India*, Amsterdam, Petrus Schuyten, Reinier Ottens boekverkopers, 1783, 29.

Aanhangsel

Lijst van VOC-opvarenden, met de herkomstplaats Hongarije. De lijst is samengesteld op basis van de database van het Nationaal Archief in Den Haag: <http://www.gahetna.nl/collectie/> (28 juni 2014)

Een onzekere herkomstplaats werd met een * gemarkeerd.

A

1.

Voornaam opvarende	Jan
Achternaam opvarende	Alexander
Herkomst opvarende	Tordo in hongarijen
Datum indiensttreding	10-04-1763
Functie bij indiensttreding	Bosschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Erfprins
Datum uit dienst	1764-00-00
Waar uit dienst	radermacher
Reden uit dienst	Schip vergaan
Uitleg over reden einde dienstverband	Dit wordt alleen vermeld als zowel het VOC schip vergaan is en de opvarende daarbij verdronken. Het betreft alleen schepen die in Dutch Asiatic Shipping voorkomen. Vergaat het schip maar de opvarende wordt gered, dan is er een ander einde dienstverband ingevoerd. Voorbeeld 1: De Woestduin (DAS 8026) vergaat in 1779 voor de Zeeuwse kust. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden wordt ingevoerd 'Gerepatrieerd' met dezelfde scheepsnaam, DAS nummer en datum. Voorbeeld 2: De Boot (DAS 7040) vergaat in 1739 in het Kanaal. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden en thuis komen met het schip 's Heer Arendskerke, wordt ingevoerd Gerepatrieerd met 's Heer Arendskerke, DAS nummer en datum.
Opmerkingen	Azië
Schip terugreis	RADERMACHER
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1764-01-25

Opmerkingen terugreis	Lost between Batavia and the Cape.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14021, folionummer: 105

2.

Voornaam opvarende	Diglesse
Achternaam opvarende	Andries
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	08-05-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Nijenborg
Datum uit dienst	1765-04-21
Waar uit dienst	Nijenborg
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14475, folionummer: 209

3.

Voornaam opvarende	Frans
Achternaam opvarende	Angase
Herkomst opvarende	Cossort in hongarijen
Datum indiensttreding	25-12-1719
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rijnestein
Datum uit dienst	1733-00-00
Waar uit dienst	Schuitwijk
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	SCHUITWIJK
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1732-12-30
Datum terugreis aankomst kaap	1733-03-07
Datum terugreis vertrek kaap	1733-03-18
Datum terugreis aankomst	1733-07-22
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12798, folionummer: 122

4.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Anjal
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Elswoud
Datum uit dienst	1750-09-30
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6235, folionummer: 314

B

5.

Voornaam opvarende	Peeter
Achternaam opvarende	Bakkers
Herkomst opvarende	Magijare
Datum indiensttreding	26-03-1760
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Renswoude
Datum uit dienst	1764-09-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6389, folionummer: 154

6.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Bamboes
Herkomst opvarende	Tis parijs in hong.r
Datum indiensttreding	09-07-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis ter Duine
Datum uit dienst	1750-08-29
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja

Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14759, folionummer: 156

7.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Blosewits
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Sporenrijk
Datum uit dienst	1749-05-21
Waar uit dienst	Sporenrijk
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6232, folionummer: 238

8.

Voornaam opvarende	Adam
Achternaam opvarende	Bollenschan
Herkomst opvarende	Honganie
Datum indiensttreding	31-12-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Amstelveen
Datum uit dienst	1787-08-09
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6240, folionummer: 306

9.

Voornaam opvarende	Jan
Achternaam opvarende	Bonishartus
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	13-05-1697
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Schellag

Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12237, folionummer: 1

10.

Voornaam opvarende	Paulus
Patroniem opvarende	Nagij
Achternaam opvarende	Borosnijdi
Herkomst opvarende	Huijed in sevenbergen
Datum indiensttreding	19-12-1780
Functie bij indiensttreding	Tweede meester
Uitleg over functie	medische zorg
Uitgevaren met het schip	Vriendschap
Datum uit dienst	1791-10-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14508, folionummer: 25

11.

Voornaam opvarende	Johan
Tussenvoegsel opvarende	van
Achternaam opvarende	Brasewits
Herkomst opvarende	Presburg in hongarijen
Datum indiensttreding	15-11-1765
Functie bij indiensttreding	Kanonnier
Uitleg over functie	bedient het kanon
Uitgevaren met het schip	Vredestein
Datum uit dienst	1766-12-20
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14246, folionummer: 55

12.

Voornaam opvarende	Frans
Achternaam opvarende	Braunsdorpe
Herkomst opvarende	Piesburge in hongareij
Datum indiensttreding	19-04-1783

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rotterdams Welvaren
Datum uit dienst	1784-04-27
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Nee
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14277, folionummer: 281

13.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Breijer
Herkomst opvarende	Cassou in ongaries
Datum indiensttreding	07-01-1709
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hoedekenskerke
Datum uit dienst	1717-08-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Laatste vermelding
Uitleg over reden einde dienstverband	Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12726, folionummer: 220

14.

Voornaam opvarende	Joseph
Tussenvoegsel opvarende	de
Achternaam opvarende	Bruijn
Herkomst opvarende	Hungarije
Datum indiensttreding	20-04-1753
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Baarzande
Datum uit dienst	1764-11-01
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja

Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14000, folionummer: 115

15.

Voornaam opvarende	Floriaen
Achternaam opvarende	Bub
Herkomst opvarende	Hongariën
Datum indiensttreding	01-06-1691
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	SCHELDE
Opgestapt op de kaap op schip	Nederland
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1692-01-15
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5387, folionummer: 301

C

16.

Voornaam opvarende	Stephanus
Achternaam opvarende	Chamottie
Herkomst opvarende	Hongariën
Datum indiensttreding	10-04-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Erfprins
Datum uit dienst	1764-01-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14021, folionummer: 278

17.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Chowan
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	09-04-1773
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hoolwerf
Datum uit dienst	1786-00-00
Waar uit dienst	Voorschoten
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	VOORSCHOTEN
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1785-12-11
Datum terugreis aankomst kaap	1786-03-23
Datum terugreis aankomst	1786-08-21
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14041, folionummer: 194

18.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Christiaan
Herkomst opvarende	Ongario
Datum indiensttreding	17-05-1744
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Leeuwerik
Datum uit dienst	1753-00-00
Waar uit dienst	Giessenburg
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	GIESSENBURG
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1752-11-15
Datum terugreis aankomst kaap	1753-01-25
Datum terugreis vertrek kaap	1753-03-06
Datum terugreis aankomst	1753-05-22
Schuldbrief	Ja

Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6163, folionummer: 194

19.

Voornaam opvarende	Jacob
Achternaam opvarende	Claase
Herkomst opvarende	Oud hongarije
Datum indiensttreding	02-10-1769
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Vrouwe Elisabeth
Datum uit dienst	1780-10-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14253, folionummer: 218

20.

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Coolenban
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	03-05-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	LAND VAN BELOFTEN
Opgestapt op de kaap op schip	Meerhuizen
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Enkhuizen
Datum uit dienst	1725-03-17
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Enkhuizen
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Enkhuizen
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5823, folionummer: 169
Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Colenban
Herkomst opvarende	Ongarijen

Datum indiensttreding	15-06-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Land van Beloften
Datum uit dienst	1726-11-29
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14699, folionummer: 135

21.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Comlodie
Herkomst opvarende	Hongarijn
Datum indiensttreding	27-09-1774
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Delfshaven
Datum uit dienst	1783-00-00
Waar uit dienst	Beekvliet
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	BEEKVLIET
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1780-11-12
Datum terugreis aankomst kaap	1781-02-06
Datum terugreis vertrek kaap	1781-03-03
Datum terugreis aankomst	1781-06-08
Opmerkingen terugreis	The 9 passengers included one slave. At Marseille the BEEKVLIET was sold to S. Berard.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14044, folionummer: 226
Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Comlodie
Herkomst opvarende	Hongarijn
Datum indiensttreding	01-06-1783
Functie bij indiensttreding	Korporaal
Uitleg over functie	laagste rang die mag bevelvoeren over een afdeling
Uitgevaren met het schip	Ouwerkerk

Datum uit dienst	1788-11-27
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Nee
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13243, folionummer: 274

22.

Voornaam opvarende	Frans
Achternaam opvarende	Cortziers
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	21-06-1759
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	's-Gravezande
Datum uit dienst	1767-05-28
Waar uit dienst	Noord Nieuwland
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Opmerkingen	Arbeidsongeschikt
Schip terugreis	NOORD NIEUWLAND
Kamer terugreis	Hoorn
Datum terugreis vertrek	1766-11-07
Datum terugreis aankomst kaap	1767-01-25
Datum terugreis vertrek kaap	1767-02-11
Datum terugreis aankomst	1767-05-25
Opmerkingen terugreis	The 5 passengers included one condemned person.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14013, folionummer: 191

23.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Crommene
Herkomst opvarende	Edenborg in hongeren
Datum indiensttreding	04-07-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hercules
Datum uit dienst	1756-01-27
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13051, folionummer: 188

24.

Voornaam opvarende	Andries
Patroniem opvarende	Daniel
Achternaam opvarende	Croon
Herkomst opvarende	Belgrado uijt hongeren
Datum indiensttreding	09-01-1747
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Vlissingen
Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12276, folionummer: 1

25.

Voornaam opvarende	Nicolaas
Achternaam opvarende	Croute
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Sparenrijk
Datum uit dienst	1752-00-00
Waar uit dienst	Amstelveen
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	AMSTELVEEN
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1751-11-30
Datum terugreis aankomst kaap	1752-03-24
Datum terugreis vertrek kaap	1752-04-16
Datum terugreis aankomst	1752-07-07
Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 105.

Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6232, folionummer: 239

D

26.

Voornaam opvarende	Jurriaan
Achternaam opvarende	Danskij
Herkomst opvarende	Seveneles in Hongarije
Datum indiensttreding	22-03-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Baarzande
Datum uit dienst	1758-12-09
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13025, folionummer: 187

27.

Voornaam opvarende	Jan
Patroniem opvarende	Christiaan
Achternaam opvarende	Dientjes
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	20-06-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Wapen van Hoorn
Datum uit dienst	1751-08-12
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14445, folionummer: 197

28.

Voornaam opvarende	Samuel
Achternaam opvarende	Dioschkij
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	06-04-1754
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Naarstigheid
Datum uit dienst	1759-02-12
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14003, folionummer: 207

E

29.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Eerlijk
Herkomst opvarende	Hongariën
Datum indiensttreding	05-08-1780
Functie bij indiensttreding	Onder(scheeps)timmerman
Uitleg over functie	helper van de oppertimmerman
Uitgevaren met het schip	Zilveren Leeuw
Datum uit dienst	1786-00-00
Waar uit dienst	Stavenisse
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	STAVENISSE
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1786-02-13
Datum terugreis aankomst kaap	1786-04-23
Datum terugreis vertrek kaap	1786-05-11
Datum terugreis aankomst	1786-08-21
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14056, folionummer: 32

30.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Philip
Achternaam opvarende	Eijsenhoet
Herkomst opvarende	Hongen
Datum indiensttreding	14-09-1791
Functie bij indiensttreding	Jongmatroos
Uitleg over functie	Lichtmatroos
Uitgevaren met het schip	Geertruida en Petronella

Datum uit dienst	1800-09-07
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6818, folionummer: 191

31.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Emmes
Herkomst opvarende	Hongraat
Datum indiensttreding	25-09-1771
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Prinses van Oranje
Datum uit dienst	1778-00-00
Waar uit dienst	Mercuur
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	MERCUUR
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1777-11-21
Datum terugreis aankomst kaap	1778-01-24
Datum terugreis vertrek kaap	1778-03-04
Datum terugreis aankomst	1778-06-05
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6558, folionummer: 333

32.

Voornaam opvarende	Martin
Tussenvoegsel opvarende	de
Achternaam opvarende	Erdurosa
Herkomst opvarende	Ongareijen
Datum indiensttreding	09-10-1739
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Scheijbeek
Datum uit dienst	1756-07-19
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden

Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6099, folionummer: 238

33.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Jurgen
Achternaam opvarende	Ernst
Herkomst opvarende	Comorra in hongarijen
Datum indiensttreding	25-10-1735
Functie bij indiensttreding	Adelborst
Uitleg over functie	rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid
Uitgevaren met het schip	Knappenhof
Datum uit dienst	1745-00-00
Waar uit dienst	Ouwerkerk
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	OUWERKERK
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1744-11-05
Datum terugreis aankomst kaap	1745-02-06
Datum terugreis vertrek kaap	1745-04-16
Datum terugreis aankomst	1745-08-24
Opmerkingen terugreis	From 03 till 06-02-1745 the OUWERKERK was at anchor off Robben Island.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14180, folionummer: 151

34.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Ertel
Herkomst opvarende	Pasi in hongarijen
Datum indiensttreding	06-03-1754
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Wildrijk
Datum uit dienst	1758-06-30
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Vermist

Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14221, folionummer: 270

35.

Voornaam opvarende	Stephanus
Achternaam opvarende	Esser
Herkomst opvarende	Grootmardajn in hongarijen
Datum indiensttreding	21-04-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Voorzichtigheid
Datum uit dienst	1750-09-01
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14210, folionummer: 219

F

36.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Farkas
Herkomst opvarende	Westburg in hongarijen
Datum indiensttreding	16-06-1790
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Gerechtigheid
Datum uit dienst	1791-10-21
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Laatste vermelding
Uitleg over reden einde dienstverband	Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14291, folionummer: 119

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Farkas
Herkomst opvarende	Westburg in hongareijen
Datum indiensttreding	08-09-1790
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	GERECHTIGHEID
Opgestapt op de kaap op schip	Zwaan
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1791-05-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13285, folionummer: 279

37.

Voornaam opvarende	Stanislaus
Achternaam opvarende	Filankwits
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	21-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bevalligheid
Datum uit dienst	1757-00-00
Waar uit dienst	vrijburg
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	VRIJBURG
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1757-12-12
Datum terugreis aankomst kaap	1758-04-05
Datum terugreis vertrek kaap	1758-04-26
Datum terugreis aankomst	1758-09-08
Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 96.
Schuldbrief	Ja

Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 277

38.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Fox
Herkomst opvarende	Koop in hongarijn
Datum indiensttreding	17-02-1772
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Krooswijk
Datum uit dienst	1773-10-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14256, folionummer: 273

39.

Voornaam opvarende	Nicolaas
Achternaam opvarende	Freek
Herkomst opvarende	Raab in hongarijn
Datum indiensttreding	08-05-1764
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	IJsselmonde
Datum uit dienst	1765-06-25
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14243, folionummer: 249

40.

Voornaam opvarende	Carolus
Achternaam opvarende	Friedberge
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	05-10-1752
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Delft
Datum uit dienst	1755-08-31
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13999, folionummer: 216

G

41.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Gaal
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	14-04-1736
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kasteel van Woerden
Datum uit dienst	1737-06-12
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13960, folionummer: 207

42.

Voornaam opvarende	Geurt
Achternaam opvarende	Gabrij
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	18-08-1748
Functie bij indiensttreding	Leggermaker
Uitleg over functie	handwerksman, vermoedelijk maker van leggers d.w.z. houten vaten
Uitgevaren met het schip	Westhoven
Datum uit dienst	1748-11-27
Waar uit dienst	westhoven
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13987, folionummer: 43

43.

Voornaam opvarende	Johannes
Patroniem opvarende	Thomas
Achternaam opvarende	Geusner
Herkomst opvarende	Comorx in hongarije

Datum indiensttreding	26-04-1731
Functie bij indiensttreding	Roerslotenmaker
Uitleg over functie	mogelijk een slotenmaker, een fijnsmid die het slot d.w.z. afvuurinrichting van een handvuurwapen (roer, musket) maakt
Uitgevaren met het schip	Krooswijk
Datum uit dienst	1739-07-19
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14169, folionummer: 37

H

44.

Voornaam opvarende	Jan
Achternaam opvarende	Hamo
Herkomst opvarende	Breme in hongariëe
Datum indiensttreding	06-11-1744
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Persijn
Datum uit dienst	1753-02-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14199, folionummer: 213

45.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hartel
Herkomst opvarende	Wees in hongarijen
Datum indiensttreding	18-04-1750
Functie bij indiensttreding	Bosschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Oostkapelle
Datum uit dienst	1758-11-30
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14213, folionummer: 99
-----------------------	---

46.

*Voornaam opvarende	Ludwich
Achternaam opvarende	Heijtrig
Herkomst opvarende	Honge
Datum indiensttreding	05-08-1787
Functie bij indiensttreding	Hooploper
Uitleg over functie	helper van de matrozen
Uitgevaren met het schip	Oud Haarlem
Datum uit dienst	1788-05-18
Waar uit dienst	Kaap de Goede Hoop
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13268, folionummer: 146

47.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Hendrik
Herkomst opvarende	Ongarijen
Datum indiensttreding	16-09-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	LAND VAN BELOFTEN
Opgestapt op de kaap op schip	Loenderveen
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Enkhuizen
Datum uit dienst	1725-05-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Enkhuizen
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Enkhuizen
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14386, folionummer: 167
Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Hendrik
Herkomst opvarende	Ongarijen
Datum indiensttreding	15-06-1724

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Land van Beloften
Datum uit dienst	1735-00-00
Waar uit dienst	lage polder
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	LAGE POLDER
Kamer terugreis	Enkhuizen
Datum terugreis vertrek	1734-10-07
Datum terugreis aankomst kaap	1735-01-01
Datum terugreis vertrek kaap	1735-03-03
Datum terugreis aankomst	1735-07-06
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14699, folionummer: 134

48.

Voornaam opvarende	Jacob
Achternaam opvarende	Hendriksz
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	07-04-1739
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Delfland
Datum uit dienst	1749-00-00
Waar uit dienst	naarstigheid
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	NAARSTIGHEID
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1749-02-05
Datum terugreis aankomst kaap	1749-05-01
Datum terugreis vertrek kaap	1749-05-18
Datum terugreis aankomst	1749-09-12
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13967, folionummer: 96
Voornaam opvarende	Jacob
Achternaam opvarende	Hendriks
Herkomst opvarende	Hongariën
Datum indiensttreding	23-11-1749
Functie bij indiensttreding	Bosschietter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Vosmaar
Datum uit dienst	1751-00-00
Waar uit dienst	vosmaar
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	VOSMAAR
Kamer terugreis	Rotterdam
Datum terugreis vertrek	1750-09-07
Datum terugreis aankomst kaap	1750-12-01
Datum terugreis vertrek kaap	1751-02-02
Datum terugreis aankomst	1751-05-10
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13041, folionummer: 55
Voornaam opvarende	Jacob
Achternaam opvarende	Hendriks
Herkomst opvarende	Hongaarijen
Datum indiensttreding	21-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bevalligheid
Datum uit dienst	1752-11-25
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 253

49.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Herkowits

Herkomst opvarende	Eijdenstadt in hongariën
Datum indiensttreding	09-06-1735
Functie bij indiensttreding	Adelborst
Uitleg over functie	rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid
Uitgevaren met het schip	Langewijk
Datum uit dienst	1743-01-25
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14729, folionummer: 135

50.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hermans
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	22-05-1750
Functie bij indiensttreding	Korporaal
Uitleg over functie	laagste rang die mag bevelvoeren over een afdeling
Uitgevaren met het schip	Oosthuizen
Datum uit dienst	1751-09-24
Waar uit dienst	oosthuizen
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14449, folionummer: 177

51.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Herold
Herkomst opvarende	Fitser in hongarije
Datum indiensttreding	12-10-1783
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bleijenburg
Datum uit dienst	1785-07-07
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14278, folionummer: 253

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Herold
Herkomst opvarende	Sitseren hongarije
Datum indiensttreding	12-10-1783
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	BLEIJENBURG
Opgestapt op de kaap op schip	Gouverneur-Generaal de Clerck
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1784-05-06
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13241, folionummer: 376

52.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hertsman
Herkomst opvarende	Edenborg in hongarijn
Datum indiensttreding	15-09-1775
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	HUIS TE KROOSWIJK
Opgestapt op de kaap op schip	Groenendaal
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1776-04-14
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6618, folionummer: 252

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hertsman
Herkomst opvarende	Eedenborg in hongarijen
Datum indiensttreding	25-08-1775
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Krooswijk
Datum uit dienst	1796-04-15
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14265, folionummer: 284

53.

Voornaam opvarende	Joseph
Patroniem opvarende	Carel
Achternaam opvarende	Hoetmeijer
Herkomst opvarende	Krullendaal uijt hongarijn
Datum indiensttreding	24-10-1756
Functie bij indiensttreding	Korporaal
Uitleg over functie	laagste rang die mag bevelvoeren over een afdeling
Uitgevaren met het schip	ROTTERDAM
Opgestapt op de kaap op schip	Oudkarspel
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1757-06-08
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13085, folionummer: 322

54.

Voornaam opvarende	Poppe
Achternaam opvarende	Janko
Herkomst opvarende	Sevenbergen in hongarijen
Datum indiensttreding	11-03-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Gustaaf Willem
Datum uit dienst	1776-04-23
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13036, folionummer: 285

55.

Voornaam opvarende	Pieter
Achternaam opvarende	Jansz
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	28-10-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rust en Werk
Datum uit dienst	1748-04-09
Waar uit dienst	Rust en Werk
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13986, folionummer: 113

56.

Voornaam opvarende	Joris
Achternaam opvarende	Jansz
Herkomst opvarende	Ongariën
Datum indiensttreding	17-11-1703
Functie bij indiensttreding	Boschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Hazelnoot
Datum uit dienst	1706-00-00
Waar uit dienst	Hazelnoot
Reden uit dienst	Schip vergaan
Uitleg over reden einde dienstverband	Dit wordt alleen vermeld als zowel het VOC schip vergaan is en de opvarende daarbij verdronken. Het betreft alleen schepen die in Dutch Asiatic Shipping voorkomen. Vergaat het schip maar de opvarende wordt gered, dan is er een ander einde dienstverband ingevoerd.

	Voorbeeld 1: De Woestduin (DAS 8026) vergaat in 1779 voor de Zeeuwse kust. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden wordt ingevoerd 'Gerepatrieerd' met dezelfde scheepsnaam, DAS nummer en datum. Voorbeeld 2: De Boot (DAS 7040) vergaat in 1739 in het Kanaal. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden en thuis komen met het schip 's Heer Arendskerke, wordt ingevoerd Gerepatrieerd met 's Heer Arendskerke, DAS nummer en datum.
Opmerkingen	Atlantische Oceaan
Schip terugreis	HAZELNOOT
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1706-04-02
Datum terugreis aankomst kaap	1706-06-06
Datum terugreis vertrek kaap	1706-07-05
Opmerkingen terugreis	The HAZELNOOT sunk in the Spanish Sea.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5493, folionummer: 11

57.

Voornaam opvarende	Andreas
Achternaam opvarende	Jelleke
Herkomst opvarende	Ongaer bij de stad baja
Datum indiensttreding	18-10-1755
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Blijdorp
Datum uit dienst	1776-00-00
Waar uit dienst	popkensburg
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	POPKENSBURG
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1776-10-25
Datum terugreis aankomst kaap	1776-12-31

Datum terugreis vertrek kaap	1777-03-07
Datum terugreis aankomst	1777-06-18
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14225, folionummer: 235

58.

Voornaam opvarende	Elie
Achternaam opvarende	Jetses
Herkomst opvarende	Hongarijp
Datum indiensttreding	27-01-1761
Functie bij indiensttreding	Provoost
Uitleg over functie	zorg voor orde en tucht aan boord
Uitgevaren met het schip	Stralen
Datum uit dienst	1762-02-26
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14785, folionummer: 28

59.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Jirck
Herkomst opvarende	Ongareijen
Datum indiensttreding	12-07-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Zuiderburg
Datum uit dienst	1751-05-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6243, folionummer: 251

60.

Voornaam opvarende	Anthonij
Achternaam opvarende	Jurgie
Herkomst opvarende	Hongarein
Datum indiensttreding	29-01-1761
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hoop
Datum uit dienst	1765-04-15
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14016, folionummer: 217

K

61.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Kaufman
Herkomst opvarende	Tochaj in hongarum
Datum indiensttreding	15-02-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Getrouwigheid
Datum uit dienst	1747-00-00
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14437, folionummer: 174
Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Kaufman
Herkomst opvarende	Tokaij in hongarijen
Datum indiensttreding	01-06-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	GETROUWIGHEID
Opgestapt op de kaap op schip	Ouwerkerk
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Hoorn
Datum uit dienst	1747-02-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Hoorn

Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Hoorn
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6196, folionummer: 215

62.

Voornaam opvarende	Hannes
Achternaam opvarende	Kebel
Herkomst opvarende	Ortnaijhaus in hongarijen
Datum indiensttreding	02-05-1765
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Blijdorp
Datum uit dienst	1769-04-14
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14245, folionummer: 180

63.

Voornaam opvarende	Samuel
Achternaam opvarende	Kies
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Manpad
Datum uit dienst	1755-04-19
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6239, folionummer: 216

64.

Voornaam opvarende	Ladislauß
Achternaam opvarende	Kisch
Herkomst opvarende	Jungus in hong raien
Datum indiensttreding	22-03-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Patmos
Datum uit dienst	1746-05-22
Waar uit dienst	patmos
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13021, folionummer: 267

65.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Koet
Herkomst opvarende	Hongarinen
Datum indiensttreding	31-12-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kievitsheuvel
Datum uit dienst	1754-08-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6258, folionummer: 263

66.

Voornaam opvarende	Hieronijmus
Achternaam opvarende	Kraus
Herkomst opvarende	Peek in hongariën
Datum indiensttreding	25-10-1786
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Canton
Datum uit dienst	1792-12-06
Waar uit dienst	Vrouwe Maria Kornelia
Reden uit dienst	Overleden
Schip terugreis	VROUWE MARIA KORNELIA
Kamer terugreis	Enkhuizen
Datum terugreis vertrek	1792-11-27
Datum terugreis aankomst kaap	1793-02-27
Datum terugreis vertrek kaap	1793-04-01

Datum terugreis aankomst	1793-07-27
Schuldbrief	Werffofficier
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14282, folionummer: 269

L

67.

Voornaam opvarende	Andrieas
Achternaam opvarende	Lank
Herkomst opvarende	Belgrado in hongarij
Datum indiensttreding	15-06-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis ten Donk
Datum uit dienst	1768-00-00
Waar uit dienst	Noord-Beveland
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	NOORD-BEVELAND
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1768-02-02
Datum terugreis aankomst kaap	1768-04-16
Datum terugreis vertrek kaap	1768-05-03
Datum terugreis aankomst	1768-08-27
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14240, folionummer: 277

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Lank
Herkomst opvarende	Belgrand in hongarijen
Datum indiensttreding	03-06-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	HUIS TEN DONK
Opgestapt op de kaap op schip	Giessenburg
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1764-01-03

Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6426, folionummer: 514

68.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Laso
Herkomst opvarende	Hongereijde
Datum indiensttreding	20-01-1745
Functie bij indiensttreding	Tamboer
Uitleg over functie	signalen bij het wisselen van de wacht
Uitgevaren met het schip	Schonauwen
Datum uit dienst	1745-12-03
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13010, folionummer: 136

69.

Voornaam opvarende	Ignatius
Patroniem opvarende	Ermens
Achternaam opvarende	Leder
Herkomst opvarende	Angen in hongarije
Datum indiensttreding	10-08-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Standvastigheid
Datum uit dienst	1754-00-00
Waar uit dienst	akerendam
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	AKERENDAM
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1753-11-15
Datum terugreis aankomst kaap	1754-01-14
Datum terugreis vertrek kaap	1754-02-03
Datum terugreis aankomst	1754-05-14

Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 136.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14208, folionummer: 221

70.

Voornaam opvarende	Paulus
Patroniem opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Louis
Herkomst opvarende	Hongarijn
Datum indiensttreding	29-12-1765
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis Om
Datum uit dienst	1766-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6459, folionummer: 280

71.

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Lucasz
Herkomst opvarende	Erlagh in ongarien
Datum indiensttreding	09-05-1706
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Haringtuin
Datum uit dienst	1715-08-24
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Ja
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14652, folionummer: 144

M

72.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Maeijer
Herkomst opvarende	Hongeren
Datum indiensttreding	27-05-1748

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Zeelandia
Datum uit dienst	1754-00-00
Waar uit dienst	Akerendam
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	AKERENDAM
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1753-11-15
Datum terugreis aankomst kaap	1754-01-14
Datum terugreis vertrek kaap	1754-02-03
Datum terugreis aankomst	1754-05-14
Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 136.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13029, folionummer: 223

73.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Majjer
Herkomst opvarende	Pest in ungarien
Datum indiensttreding	22-12-1794
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Zorg
Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Nee
Maandbrief	Ja
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12321, folionummer: 1

74.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Marrits
Herkomst opvarende	Ongarin
Datum indiensttreding	26-12-1784
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip	Avenhorn
Datum uit dienst	1789-00-00
Waar uit dienst	zaanstroom
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	ZAANSTROOM
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1789-11-17
Datum terugreis aankomst kaap	1790-02-17
Datum terugreis vertrek kaap	1790-03-21
Datum terugreis aankomst	1790-07-19
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14512, folionummer: 118

75.

Voornaam opvarende	Christiaan
Achternaam opvarende	Meijer
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	18-08-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Westhoven
Datum uit dienst	1749-05-09
Waar uit dienst	westhoven
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13987, folionummer: 193

76.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Meijer
Herkomst opvarende	Stolveijssenbrug in hongarijen
Datum indiensttreding	26-04-1763
Functie bij indiensttreding	Bosschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1766-01-10
Waar uit dienst	Azie

Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 73

77.

Voornaam opvarende	Jacobus
Achternaam opvarende	Meijnhart
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	28-07-1747
Functie bij indiensttreding	Opperchirurgijn
Uitleg over functie	medische zorg
Uitgevaren met het schip	Naarstigheid
Datum uit dienst	1748-10-01
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13985, folionummer: 24

78.

Voornaam opvarende	Jurk
Achternaam opvarende	Michel
Herkomst opvarende	Hoeven in hongarijen
Datum indiensttreding	14-05-1758
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Welgelegen
Datum uit dienst	1758-10-19
Waar uit dienst	Kaap de Goede Hoop
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14780, folionummer: 172

79.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Milder
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	07-01-1749

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Overschie
Datum uit dienst	1749-01-21
Waar uit dienst	Engeland
Reden uit dienst	Weggelopen
Uitleg over reden einde dienstverband	Als vermeld wordt naar wie of waarheen hij is weggelopen, staat dit bij de opmerkingen
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13988, folionummer: 270

80.

Voornaam opvarende	Anthon
Achternaam opvarende	Miller
Herkomst opvarende	Hungariën
Datum indiensttreding	05-12-1771
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Pauw
Datum uit dienst	1772-01-28
Waar uit dienst	pauw
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14038, folionummer: 216

81.

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Moenits
Herkomst opvarende	Nieuwhuijse in hongeren
Datum indiensttreding	20-01-1710
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Raadhuis van Middelburg
Datum uit dienst	1731-11-18
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12733, folionummer: 31

82.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Mok
Herkomst opvarende	Strijer in hongarijen
Datum indiensttreding	19-05-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Schakenbos
Datum uit dienst	1750-05-29
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14206, folionummer: 128

83.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Molenaar
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	07-02-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Spanderswoud
Datum uit dienst	1749-11-13
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6234, folionummer: 190

N

84.

Voornaam opvarende	Hans
Patroniem opvarende	Jurgen
Achternaam opvarende	Nibel
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	11-11-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Overschie
Datum uit dienst	1749-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Laatste vermelding

Uitleg over reden einde dienstverband	Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13983, folionummer: 213

O

85.

Voornaam opvarende	Johannis
Achternaam opvarende	Ongaar
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	09-07-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Deunisveld
Datum uit dienst	1753-10-25
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13991, folionummer: 217

86.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Oranje
Herkomst opvarende	Hongareij
Datum indiensttreding	18-10-1750
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Slot van Kapelle
Datum uit dienst	1751-05-02
Waar uit dienst	Slot van Kapelle
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6270, folionummer: 303

P

87.

Voornaam opvarende	Lucas
Achternaam opvarende	Parras
Herkomst opvarende	Meeren bij ongarien
Datum indiensttreding	20-02-1706
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Donau
Datum uit dienst	1714-00-00
Waar uit dienst	hoedekenskerke
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	HOEDEKENSKERKE
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1713-11-28
Datum terugreis aankomst kaap	1714-02-05
Datum terugreis vertrek kaap	1714-04-10
Datum terugreis aankomst	1714-08-18
Opmerkingen terugreis	The master was vice-commandeur of the return fleet.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12714, folionummer: 205

88.

Voornaam opvarende	Francis
Achternaam opvarende	Pater
Herkomst opvarende	Hongaart
Datum indiensttreding	24-10-1752
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kattendijke
Datum uit dienst	1752-12-27
Waar uit dienst	kattendijke
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13059, folionummer: 184

89.

Voornaam opvarende	Andreas
Achternaam opvarende	Pek
Herkomst opvarende	Ongarijen uit etenburgh
Datum indiensttreding	01-01-1719
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rijssel
Datum uit dienst	1742-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Laatste vermelding
Uitleg over reden einde dienstverband	Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14685, folionummer: 213

90.

Voornaam opvarende	Jurgen
Achternaam opvarende	Penspolskee
Herkomst opvarende	Ongaar
Datum indiensttreding	15-01-1793
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Enkhuizer Maagd
Datum uit dienst	1793-05-02
Waar uit dienst	Kaap de Goede Hoop
Reden uit dienst	Laatste vermelding
Uitleg over reden einde dienstverband	Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.
Schuldbrief	Werffofficier
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14841, folionummer: 305

91.

Voornaam opvarende	Zacharias
Achternaam opvarende	Philip
Herkomst opvarende	Semuis in hongarijen
Datum indiensttreding	27-09-1774
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Delfshaven
Datum uit dienst	1786-00-00
Waar uit dienst	Slot ter Hoge
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	SLOT TER HOGE
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1786-02-26
Datum terugreis aankomst kaap	1786-05-19
Datum terugreis vertrek kaap	1786-07-08
Datum terugreis aankomst	1786-12-10
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14044, folionummer: 206

92.

Voornaam opvarende	Tierilo
Achternaam opvarende	Photioff
Herkomst opvarende	Hongarie
Datum indiensttreding	05-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kievitsheuvel
Datum uit dienst	1755-00-00
Waar uit dienst	sloterdijk
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	SLOTERDIJK
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1754-11-17
Datum terugreis aankomst kaap	1755-01-31
Datum terugreis vertrek kaap	1755-02-17
Datum terugreis aankomst	1755-05-31
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6274, folionummer: 264

93.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Pols
Herkomst opvarende	Hongerijn
Datum indiensttreding	18-04-1750
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Gouverneur-generaal
Datum uit dienst	1751-09-04
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13993, folionummer: 237

94.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Popera
Herkomst opvarende	Oudsmaren in hongarije
Datum indiensttreding	19-04-1757
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Vrouwe Elisabeth
Datum uit dienst	1758-01-30
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14228, folionummer: 179

95.

Voornaam opvarende	Elias
Achternaam opvarende	Poppewits
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	21-11-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Polanen
Datum uit dienst	1752-03-24
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6231, folionummer: 163
-----------------------	--

96.

Voornaam opvarende	Simon
Achternaam opvarende	Poppowits
Herkomst opvarende	Nijhaus in hongarije
Datum indiensttreding	06-04-1775
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Jonge Hellingman
Datum uit dienst	1778-09-01
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14266, folionummer: 215

97.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Potsjer
Herkomst opvarende	Hongaris
Datum indiensttreding	27-10-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Fortuin
Datum uit dienst	1751-04-11
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6213, folionummer: 109
Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Potsser
Herkomst opvarende	Honganie
Datum indiensttreding	29-10-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	FORTUIN
Opgestapt op de kaap op schip	Vosmaar
Opgestapt op de kaap	Ja

Opgestapt op de kaap namens kamer	Amsterdam
Datum uit dienst	1748-10-13
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Kamer Amsterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Amsterdam; werknemers die op de Kaap in dienst werden genomen, zijn in dienst bij kamer Amsterdam.
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13026, folionummer: 214

R

98.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Reijs
Herkomst opvarende	When in hongarije
Datum indiensttreding	10-08-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Standvastigheid
Datum uit dienst	1749-07-13
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14208, folionummer: 222

99.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Roedersho
Herkomst opvarende	Debberten in hongarijen
Datum indiensttreding	26-04-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1775-00-00
Waar uit dienst	bredenhof
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	BREDENHOF
Kamer terugreis	Hoorn

Datum terugreis vertrek	1774-10-27
Datum terugreis aankomst kaap	1775-01-10
Datum terugreis vertrek kaap	1775-01-24
Datum terugreis aankomst	1775-04-24
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 255

100.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Nicolaas
Achternaam opvarende	Ronder
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	05-07-1746
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Sijbekarspel
Datum uit dienst	1748-00-00
Waar uit dienst	Osdorp
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	OSDORP
Kamer terugreis	Enkhuizen
Datum terugreis vertrek	1749-01-24
Datum terugreis aankomst kaap	1749-05-01
Datum terugreis vertrek kaap	1749-05-18
Datum terugreis aankomst	1749-09-17
Opmerkingen terugreis	Commandeur of the ships that departed from the Cape on 1 8-05-1749 was Boudewijn Molen, master of the AMSTELVEEN (7302).
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14439, folionummer: 121

S

101.

Voornaam opvarende	Ignatius
Patroniem opvarende	Leopoldus
Achternaam opvarende	Seuranij
Herkomst opvarende	Presburg in hongarijen
Datum indiensttreding	19-11-1750
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Noord Nieuwland
Datum uit dienst	1753-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14214, folionummer: 191

102.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Sjendeli
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	21-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bevalligheid
Datum uit dienst	1754-10-06
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 269

103.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Sindeli
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	23-07-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Gouverneur-generaal

Datum uit dienst	1774-07-30
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14022, folionummer: 252

104.

Voornaam opvarende	Jurgen
Achternaam opvarende	Smit
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	25-03-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Wildrijk
Datum uit dienst	1752-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13989, folionummer: 244

105.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Jansz:
Achternaam opvarende	Snijder
Herkomst opvarende	Chetschemeijt in hongarije
Datum indiensttreding	24-07-1752
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Witsburg
Datum uit dienst	1777-03-16
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14219, folionummer: 255

106.

Voornaam opvarende	Jurien
Achternaam opvarende	Soubach
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	07-06-1690
Functie bij indiensttreding	(onbekend)
Uitleg over functie	de functie wordt in het scheepssoldijboek niet vermeld
Uitgevaren met het schip	Honselaarsdijk
Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12234, folionummer: 1

107.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Stern
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	26-04-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1763-12-05
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 263

108.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Stokker
Herkomst opvarende	Viskerke in hongarijen
Datum indiensttreding	18-08-1778
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bleijenburg
Datum uit dienst	1779-05-09
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14272, folionummer: 188

T

109.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Tackas
Herkomst opvarende	Wertburg in hongarijen
Datum indiensttreding	16-06-1790
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Gerechtigheid
Datum uit dienst	1791-08-31
Waar uit dienst	Kaap de Goede Hoop
Reden uit dienst	Laatste vermelding
Uitleg over reden einde dienstverband	Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14291, folionummer: 119

110.

Voornaam opvarende	Paul
Patroniem opvarende	Louis
Achternaam opvarende	Thibault
Herkomst opvarende	Akitzo in hongarijn
Datum indiensttreding	15-11-1764
Functie bij indiensttreding	Sergeant
Uitleg over functie	onderofficier, heeft meestal het bevel over de militairen aan boord.
Uitgevaren met het schip	Vredenhof
Datum uit dienst	1789-03-22
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6453, folionummer: 206

111.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Tokaij
Herkomst opvarende	Ongarijen

Datum indiensttreding	23-10-1753
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Giessenburg
Datum uit dienst	1754-06-10
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6311, folionummer: 274

✓

112.

Voornaam opvarende	Hans
Patroniem opvarende	Jurge
Achternaam opvarende	Vonk
Herkomst opvarende	Gestel in in hongarien
Datum indiensttreding	09-01-1761
Functie bij indiensttreding	Scheepskorporaal
Uitleg over functie	belast met het toezicht en onderhoud van de wapens, wapensmid
Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1769-03-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Vrijburger
Uitleg over reden einde dienstverband	Dit wordt ingevoerd als de laatste post vermeldt dat de opvarende vrijburger wordt. Soms wordt een opvarende vrijburger en treedt daarna weer in dienst. Als een opvarende vrijburger wordt en de datum van overlijden wordt gegeven, staat dit bij opmerkingen.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14235, folionummer: 37

113.

Voornaam opvarende	Stephanus
Achternaam opvarende	Vort
Herkomst opvarende	Vuget in hongarijen
Datum indiensttreding	04-10-1758
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis ten Donk
Datum uit dienst	1772-02-09
Waar uit dienst	Azie

Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14231, folionummer: 288

W

114.

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Waijwoode
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	15-06-1724
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Land van Beloften
Datum uit dienst	1736-02-09
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14699, folionummer: 67

115.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Wel
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	22-11-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Leiden
Datum uit dienst	1747-01-30
Waar uit dienst	Leiden
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6198, folionummer: 217

116.

Voornaam opvarende	Hans
Achternaam opvarende	Wellesig
Herkomst opvarende	Rignits in hongarijen

Datum indiensttreding	07-03-1713
Functie bij indiensttreding	Adelborst
Uitleg over functie	rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid
Uitgevaren met het schip	Berbices
Datum uit dienst	1745-06-30
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Ouderdom
Uitleg over reden einde dienstverband	De opvarende krijgt een 'rustgage' of gaat in een instelling, bijvoorbeeld een armenhuis
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12750, folionummer: 209

117.

Voornaam opvarende	Abraham
Tussenvoegsel opvarende	de
Achternaam opvarende	Wit
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	19-10-1778
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Buitenleven
Datum uit dienst	1780-00-00
Waar uit dienst	venus
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14052, folionummer: 67

Z

118.

*Voornaam opvarende	Tobias
Achternaam opvarende	Zeegen
Herkomst opvarende	Edenburg in hong
Datum indiensttreding	02-01-1718
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Groenswaart
Datum uit dienst	1729-11-02

Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5714, folionummer: 185

János Bolyai in search for the perfect language: Hungarian¹

The Hungarian mathematician János Bolyai (1802-1860) lived and worked in Transylvania, which was in his age part of the Hungarian kingdom. His father Farkas Bolyai (1775-1856) professor in mathematics at the Calvinist College of Marosvásárhely, introduced János at an early age into the secrets of mathematics. After finishing his matriculation in 1817 János attended the imperial military academy in Vienna where he spent a lot of time studying geometrics.

Bolyai was intrigued by the so-called parallel axiom, the eleventh axiom of the Greek mathematician Euclides (ca. 300 B.C.) which had remained unsolved for thousands of years. In 1823 János wrote in a letter to his father saying that he had solved the problem of the parallel axiom:

¹ This paper is dedicated to my colleague and friend Prof. Dr. Ferenc Postma who has reached the honourable age of seventy years. I truly hope he and his wife Margriet (for us Margit) will enjoy the years to come. Ferenc and I have some interests in common, namely the peregrination of Hungarian protestant students to the Dutch universities, the Hungarian cultural and language heritage in Transylvania, and the book and manuscript collection in the Teleki Téka. The Bolyai's are peregrination students as well, although they visited universities in Göttingen and Vienna instead of the Dutch universities. I guess Ferenc will not be familiar with the manuscripts of János Bolyai in the Teleki Téka, although if it is on Transylvanian libraries you never know. Here Ferenc is at home. However, whether he is familiar with the Bolyai manuscript in the Teleki Téka or not he should be surprised with this contribution. Last but not least, I also want to thank him for his advice and support when my wife Helga MarácZ-Kuk, who is a descendant of the Szekler Tsernátoni Waŷda family, and myself started to work on the peregrination of well-known and lesser-known members of this family to Dutch universities. Cf.: MARÁCZ, László, *A Csernátoni Vajda család tagjainak peregrinációja holland egyetemeken a kora újkorban*, in *Történetek a mélyföldről, Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. Réka BOZZAY, Debrecen, 2014, 137-171. This third volume on the Dutch-Hungarian historical contacts could never have been realised without the support of Ferenc.

'I have created from nothing a new and other world'.² He did this at the age of 21. The Latin manuscript with the solution of the parallel axiom was finally published in 1832 under the title '*Scientiam spatii absolute veram exhibens*' as an appendix of thirty pages in a mathematical textbook of his father entitled '*Tentamen*'.³

In 1833, Bolyai who was promoted meanwhile to the rank of captain second class requested for his early retirement on health grounds. He withdrew from the army to live at the property of the Bolyai family in the village of Domáld in the neighbourhood of Marosvásárhely.

The German mathematician Paul Stäckel is the first who has noted in his biography of the Bolyai's that János Bolyai tried to construct a perfect language on the basis of his Hungarian mother tongue.

Zu den zahlreichen Versuchen, eine solche internationale Sprache zu schaffen, tritt Johann Bolyais Weltsprache hinzu. Als Grundlage diente ihm seine Muttersprache, die er vereinfachen und im besonderen von allen Ausnahmen befreien wollte. Dieser Arbeit hat er sich mit bewunderungswürdigem Fleisse unterzogen; gleichzeitig hat er dabei die von Wolfgang vorgeschlagene verbesserte Schrift zur Anwendung gebracht. In seinem Nachlass finden sich umfangreiche Wörterbücher der neuen Sprache, die wohl genauerer Durchsicht wert waren.⁴

Since János never published his studies of the perfect language, his ideas have not influenced the scientific discussion in this field. Nevertheless the studies of his ideas are important, because they illustrate which European cultural philosophical movements have affected the Hungarian culture, and the study of the perfect language in Hungary. Bolyai's attempt to construct a perfect language fits into a European tradition to promote international communication, including international scientific

² The original Hungarian phrase: "*semmitől egy új más világot teremtettem*" has become the most quoted phrase from János Bolyai. Paul STÄCKEL, *Wolfgang und Johann Bolyai Geometrische Untersuchungen, Erster Teil Leben und Schriften der Beiden Bolyai*, Leipzig und Berlin, B.G. Teubner, 1913, 85.

³ Compare the introduction of Kiss on the parallel problem and the importance of János Bolyai for the development of mathematics and physics: KISS Elemér, *Mathematical Gems from the Bolyai Chests. János Bolyai's discoveries in Number Theory and Algebra as recently deciphered from his manuscripts*, Budapest, Akadémiai, 1999.

⁴ STÄCKEL, *op. cit.* 195.

communication. Moreover his work is important for understanding better the structure of the Hungarian language itself.

In order to construct a perfect language Bolyai largely made use of certain aspects of the Hungarian language, like roots and agglutination, which were discovered only in the first half of the nineteenth century.⁵ Bolyai was doing this in the framework of the Hungarian Language Renewal, which was part of a general modernization in Hungary then. Moreover the idea of constructing a perfect language was one of the projects which arose from the cooperation – although not always unproblematic – between father and son Bolyai in the far away Transylvanian town Marosvásárhely.

János Bolyai has left behind a manuscript consisting of a number of hand-written notes. The manuscript is more than 10,000 pages and is archived in the Teleki library in Marosvásárhely. Its critical evaluation is yet far from being finished. Samu Benkő has thematically ordered the manuscripts⁶ and has numbered them. In this paper, I will follow Benkő's numbering.

Hungarian Language Renewal

At the end of the eighteenth century the ideas of the Enlightenment reached Hungary. The Hungarian proponents of the Enlightenment were in the beginning not active in Hungary itself but in Vienna, especially in the circles of the Hungarian department of the Imperial Guard, established in 1760 by the Habsburg Empress and Hungarian Queen Maria Theresa. The driving force in the Viennese circle of nobility was György Bessenyei (1747-1811), an admirer of Voltaire and the French encyclopaedists.⁷

⁵ Root words in Hungarian are monosyllabic lexical items that cannot be reduced any further without losing their meaning and form. With the help of suffixes that are attached to the root words new words can be formed. This attachment of suffixes to root words is called agglutination. Cf.: MARÁCZ László, *De Oorsprong van de Hongaarse Taal*, in *Het Babylonische Europa, Opstellen over Veeltaligheid*, red. A. van HEERIKHUIZEN, M. van MONFRANS, B. NAARDEN, J. H. REESTMAN, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2004, 81-96.

⁶ BENKŐ Samu, ed., *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai*, vol. I, Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003.

⁷ See the reference work of literary historian BEÖTHY Zsolt ed., *A magyar irodalom története I*, Budapest, Athenaeum, 1899, chapter 41, 547-567.

Bessenyei was convinced, just like his French counterparts, that happiness could be reached only through the sciences. General accession to the sciences was only reached via one's own mother tongue. The Hungarian language, which, at the end of the eighteenth century, had the status of a popular language, was not yet suitable for the practice of science. Bessenyei was of the opinion that the Hungarian language had to be renewed first. 'Each nation had access to science in her own language and never in the language of another nation.'⁸ In his essays, Bessenyei forcefully argued for the renewal of the Hungarian language. In 1781 he also launched the idea of establishing a Hungarian Academy of Sciences.

The ideas of Bessenyei were gradually gaining ground. At the end of the eighteenth century a movement surfaces in Hungary that intended to renew the Hungarian language. In their efforts to create new words to cover scientific terms and abstract concepts, the language renewers made use of the structure and the character of the Hungarian language, i.e. of the Hungarian root words and suffixes and the principle of agglutination.

In 1825 the liberal count István Széchenyi forcefully argued at the Hungarian Diet to establish a Hungarian Academy of Sciences. In 1830 this institute was being established with the goal to promote the Hungarian language and sciences in the Hungarian tongue.⁹ This scientific society ordered the compiling of Hungarian dictionaries which contained new words. From 1834 also special dictionaries were compiled next to the Great Academic Dictionary.¹⁰ Furthermore the Academy of Sciences published studies on the structure of the Hungarian language, the root words and the suffixes.

In 1834 the Academy of Sciences conducted a competition with the challenge to compile the list of pure roots and their original meaning in

⁸ See BEÖTHY Zsolt ed., *A magyar irodalom története II*, Budapest, Athenaeum, 1900, 12: for Bessenyei's adage "*minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha*"

⁹ BEÖTHY, *op. cit.* II, 12: "*A magyar nyelvet s a tudományt magyar nyelven művelni*"

¹⁰ See for the Great Academic Dictionary MARÁCZ, *op. cit.* 2004, 88-89, and MARÁCZ, László, *Root and Recursive Patterns in the Czuczor-Fogarasi Dictionary of the Hungarian Language*, in *The Making of the Humanities, volume III: The Modern Humanities*, eds. R. BOD, J. MAAT, and T. WESTSTEIJN, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2014, 113-129.

the Hungarian language.¹¹ The two winning studies were published in 1839 by the Hungarian Academy of Sciences. These were the studies of József Engel (1807-1870),¹² a doctor and pharmacist in Marosvásárhely and János Nagy (1809-1885),¹³ a Roman Catholic priest and a teacher at the secondary school of Szombathely. Both of these studies have been employed by János Bolyai to construct the perfect Hungarian language.¹⁴ In his notes, he often refers to Nagy's '*Tiszta magyar gyökök*' "Pure Hungarian roots". Nagy was a specialist in Oriental languages and closely collaborated with linguists of the Hungarian Academy of Sciences. Bolyai received first hand information of the studies of József Engel. He was in close contact with József Engel over a period of twenty years. Between 1837 and 1857 Engel had a doctor's consulting room in Marosvásárhely before he moved to Kolozsvár in 1857. In that period he was Bolyai's family doctor.¹⁵ It is documented that between 1837 and 1851 Engel wrote out at least five times a prescription for Bolyai to have medicines.¹⁶ The contact between Bolyai and Engel must have been quite intense and intimate indeed, for Engel was one of the witnesses at the wedding of János Bolyai to Rozália Kibédi Orbán on 15 May 1849 in Marosvásárhely.

¹¹ NAGY János, *A' magyar nyelv' szóalkotó, 's módosító ragainak nyelvtudományi vizsgálata*, Buda, A' Magyar Tudós Társaság, 1834 (Nyelvtudományi Pályamunkák, 1), 103-176.

¹² ENGEL János D, *A' Magyar nyelv' gyökérszavai*, Buda, A' Magyar Tudós Társaság, 1839 (Nyelvtudományi Pályamunkák, 2), 1-122.

¹³ NAGY János, *Tiszta magyar gyökök*, Buda, A' Magyar Tudós Társaság, 1839 (Nyelvtudományi Pályamunkák, 2), 125-296.

¹⁴ These are however not the first root dictionaries of Hungarian. The first dictionary of roots was compiled by Ferenc Kresznerics (1766-1832), a priest and philologist teaching at the secondary school of Szombathely (KRESZNERICS Ferenc, *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozatta*, vol. I-II, Buda, 1831). In the introduction of his dictionary Kresznerics wrote that his first concern was to determine the root of the words and that his second concern was to determine the suffixes. Kresznerics became a member of the Hungarian Academy of Sciences. His linguistic work was highly respected by Mihály Vörösmarty, one of the driving forces of Hungarian linguistics at the Academy of Sciences.

¹⁵ HINTS Elek, *Bolyai Farkas életmódja, betegségei, halála*, in *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*, szerk. GAZDA István, Budapest, Akadémiai, 2002, 617-626.

¹⁶ SARLÓSKA Vince Ernő, *Bolyai János házassága a köztudatban és a dokumentumok*, Budapest, Akadémiai, 1916 (A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae, 23), 6.

The wedding ceremony was held in private and only close friends were invited.¹⁷ Although Engel did not publish anything on linguistics apart from his 1839 dictionary on the Hungarian root words, we know that until 1859 he had been working on improving his original dictionary. In 1859, he was adopted as a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences and his inaugural address was an improved version of his 1839 dictionary of Hungarian roots. Engel was seriously claiming that Hungarian was the most perfect language in the world and all other languages can learn from it. These claims must have sounded familiar to Bolyai and they probably have been shaped by the cooperation of the two men on the perfect Hungarian language.¹⁸

Farkas, the pioneer

His father, Farkas Bolyai was also active in the language renewal movement. He made efforts to invent suitable mathematical terms in Hungarian. These were in that time hardly available.¹⁹ In the first dictionary of mathematical terms that was published in 1834 by the Hungarian Academy of Sciences, 145 of the technical terms were invented by Farkas. Some of them are still being used today.²⁰

In the second edition of *'Tentamen'*, Farkas writes down his ideas about the Hungarian language.²¹ He holds the opinion that a uniform spelling is of the greatest importance, and he states that he will stick to the rules of the Hungarian spelling as proposed in 1832 by the Hungarian Academy of Sciences.²² Farkas considers the development of one's own mother tongue as a necessary step in the further development of one's own culture and science – completely in the spirit of the Enlightenment – and as a contribution to the general development of the human mind.

¹⁷ SARLÓSKA, *op. cit.* 5.

¹⁸ SARLÓSKA, *op. cit.* 6.

¹⁹ STÄCKEL, *op. cit.* 19.

²⁰ GAZDA István, *Bolyai Farkasnak az 1834-es Matematikai műszótárban szereplő szakkifejezései*, in GAZDA ed., *op.cit.* 2002, 392-395.

²¹ BOLYAI Farkas, *A nemzeti nyelvről, köznyelvről és szaknyelvről* (1833), in GAZDA ed., *op.cit.* 2002, 389-391); Cf.: BOLYAI Farkas, *Egy kis toldalék és jelentés. Tentamen 2. kötet*, in GAZDA ed., *op.cit.* 2002, 413-415.

²² Consider STÄCKEL, *op. cit.* 193, BENKŐ, Samu, *Nyelv és matematika*, Korunk, 1960, 1314-1324. (hier: 1316) and GAZDA ed., *op. cit.* 2002, 389.

Furthermore Farkas Bolyai claims that the scientific world should agree on a universal language comparable to Latin in order to absorb scientific results that are proliferated at high speed in the different languages of the world. Hence, it is necessary “to publish everything in this language that has to be equipped with mathematical and musical properties that can endlessly be perfected”.²³ According to Farkas, each nation has to cultivate next to this universal language his own language, and everyone has to learn both languages. In this way, all nations would speak the same language, and for mutual understanding such a language “would be a rope which would give everyone a hold and would lead to unity among mankind”.²⁴

Apart from simplifying the Hungarian alphabet that Farkas already proposed in the first edition of his mathematical textbook *‘Az arithmetica eleje’* (“The beginnings of arithmetics”), Farkas did not state anything about the properties such a universal language should have. In 1842 János Bolyai adopted the ideas of his father in order to elaborate a perfect language based on Hungarian.²⁵

Language as a sign system

János Bolyai had what we would today call a semiotic view on language. According to him, language is nothing other than a sign system (Ms. nr. 842). Although János considers mathematics also as a sign system, there are certain functional and qualitative differences between mathematics and the study of language (Ms. nr. 620). He wants to reduce these differences by also introducing unambiguous concepts such as geometrics. By using as few signs as possible, language can be simpler and unambiguous (Ms. nr. 659). Bolyai hypothesizes that in the beginning natural language closely matched a mathematical sign system. He refers to this ‘Ursprache’ in his notes as ‘géber’ (Gebreew). This is a play of words with the word ‘héber’ which is the Hungarian word for Hebreew.²⁶ According to Bolyai, Gebreew was a simple and unambigu-

²³ GAZDA ed., *op. cit.* 2002, 389.

²⁴ GAZDA ed., *op. cit.* 2002, 390.

²⁵ KISS, *op. cit.* 1999, 54.

²⁶ According to the mathematician Elemér Kiss, most of János’ mathematical neologisms in Hungarian originate from the textbooks of his father (KISS, *op. cit.* 2005, 227). In the list that is presented in KISS (*op. cit.* 2005, 227-231.) we

ous language that became only complex and ambiguous after writers and poets started to misuse language.²⁷ According to the mathematician from Marosvásárhely, language should rather be clear, simple (to save time and space) and aesthetical, i.e. it should have a pleasant and beautiful pronunciation.²⁸

Bolyai considered the language signs ad-hoc, because they are independent of the objects they denote.²⁹ In modern linguistics you can find these ideas in structuralism and semiotics elaborated by scientists such as Ferdinand de Saussure (1857-1913). János was also convinced that the system of language signs is suitable for mechanization.³⁰ In this field the first attempts were already undertaken in his age, like the speaking machine build by Wolfgang von Kempelen who operated as an advisor at the Vienna Court in 1790.³¹ From his references to Von Kempelen's publication we know that János was aware of this.

Without a perfect language, science will not be able to guarantee mankind higher welfare. According to Bolyai, such a language does not exist but it is certainly possible to construct it (Ms. nr. 842). He thinks Hungarian will be suitable for that: '(...) the Hungarian language is simple and beautiful. Hungarian can generally be considered as being perfect with a real philosophical mind (...), although the meaning of the words and their pronunciation are not perfected yet, the mind or rather the principles, rules and its essence can certainly be distributed.'³²

Bolyai mastered Hungarian, German, Latin, French, Italian and Rumanian (Ms. nr. 845). By comparing these languages he concluded that

find the word 'géber' (KISS, *op. cit.* 2005, 230; Bolyai (Ms. nr. 547/2)) as well. According to Kiss, 'géber' means 'algebra'. From this, we might hypothesize that János considered the logical system of the Ursprache a variant of algebra. We will leave the link between the linguistic and mathematical use of the word 'géber' in Bolyai's notes as a topic for further research.

²⁷ See the manuscripts (649), (659) and (606); and also (606) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 141.

²⁸ Manuscript (627) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 164-165.

²⁹ Manuscripts (215), (629), (837) and (979).

³⁰ Manuscripts (661) and (875).

³¹ See Wolfgang VON KEMPELEN, *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*, Wien, 1791. Cf.: KEMPELEN Farkas, *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.

³² Manuscript (628) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 115.

Hungarian possesses 'effective properties and signs' and it has a high grade of unanimity in contrast to German. Hungarian hardly displays any dialectical variation (Ms. nr. 603), unlike German.

Although still not perfect, according to Bolyai, Hungarian has the best chance to become a perfect language, because this language is simpler than any other language in itself. Bolyai illustrates his claim by comparing the identical sentence with a nominal predicate in Hungarian, Latin and German. He observes that of the three languages Hungarian has the simplest construction, namely 'Péter ember' (Peter human being) "Peter is a human being". Note that the copula and the definite article are being dropped in case of a Hungarian nominal predicate. The Latin equivalent is already somewhat more complex than its Hungarian counterpart. In the identical Latin sentence the copula has to be present, 'Petrus est homo'. In the German variant, both the copula and also an indefinite article have to be spelled out. The indefinite article has to accompany the nominal predicate resulting in 'Der Peter ist ein Mensch'.³³

Bolyai had an articulated view about Latin being the universal language for the Hungarian state language until 1844. Latin was in some sense functioning as a universal language connecting civilized nations (Ms. nr. 19/1). Bolyai wanted to disconnect the link between Latin and Hungarian only after a thorough preparation (19). According to him, the Hungarian language was too strongly influenced by Latin, but after a language renewal scientific theories could also be formulated in Hungarian.³⁴ The introduction of neologisms was necessary to refer to newly gained knowledge. According to Bolyai, Hungarian is very suitable for creating new words, especially because of the root words and the agglutinative character of the Hungarian language.

Although Bolyai enthusiastically supported the renewal of the Hungarian language, it cannot be said about him that he was a language purist. If the rules of the Hungarian language excluded the derivation of a certain new word, Bolyai argued that it was better to adopt the equivalent from another language and 'to perfect' the loanword in Hungarian. In this way, the universal language would also be constructed faster and more easily.

³³ Manuscript (627) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 159-160.

³⁴ Manuscripts (19), (193) and (782).

Language renewal

Because, according to Bolyai, the spirit of the Hungarian language is the most easy, natural and original – he thinks the language is maybe older than 4000 years – Bolyai wanted to construct a universal language based on it.³⁵ Hence, it is important to simplify and rationalize the Hungarian language first. In fact, Bolyai proposed to do this in a rather radical manner. First the Hungarian language has to be broken down before it can be built up as a perfect language. Bolyai was convinced that the process of breaking down and building up the Hungarian language could be realized quite easily. From the analysis of manuscript Ms. nr. 843 containing a list of root words, it appears that this was a much more difficult process than the mathematician from Marosvásárhely thought it would be.

Bolyai proposed simplifications in the domain of the Hungarian alphabet, the root words and the grammar. He designed a new alphabet on the basis of the principle that ‘each letter represents one single sound’ and that ‘each sound is being expressed by one single letter’. Bolyai’s own ABC is a modified version of the alphabet that was already proposed in 1830 by his father in the ‘The beginnings of arithmetics’.³⁶ The basis of this alphabet is provided by the Latin alphabet. According to Bolyai, the Latin alphabet is most suitable to serve as the alphabet for Hungarian (Ms. nr. 781). His most important innovations are the simplification of composed characters consisting of two or three letters, the replacement of double consonants expressing the long consonants by using a single consonant with a horizontal score placed over the letter and to drop the accent of accentuated letters which express long vowels.

Bolyai calls his ABC a perfect set of Hungarian letters.³⁷ He did not use composed characters, like the Hungarian of his day, and also modern Hungarian. An example of a composed character is the ‘sz’ consisting of two letters ‘s’ and ‘z’ representing one single sound, the voiceless, dental sibilant. Bolyai simplifies the alphabet by replacing such complex characters with one single letter, an ‘s’ that is crossed by a horizontal score in the middle of the sign.³⁸

The Hungarian complex character ‘zs’, a palatitized z-sound, is represented in Bolyai’s system as a ‘z’ crossed by a horizontal score in the

³⁵ Manuscript (627) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 164.

³⁶ STÄCKEL, *op. cit.* 139, 247.

³⁷ Manuscript (781/4): ‘Tökélyes magyar betűtár.’

³⁸ Manuscripts (781) and (840).

middle of the sign. The complex character of the affricate 'dzs', that represents a palatalized dz-sound, is represented in Bolyai's system as a 'z' crossed by a double horizontal score in the middle of the sign.³⁹ The palatalized sounds 'tj', 'dj', 'nj' and 'lj' which appear in the present Hungarian script as the respective complex characters 'ty', 'gy', 'ny' and 'ly' are replaced in the system of Bolyai by respectively 't', 'd', 'n' and 'l' with a vertical punctuation mark placed under it.

Vowels do not have an accent placed over the letter in order to refer to the difference in length or quality, like in the Hungarian script of his age or in present-day Hungarian. Accentuated vowels are long in Hungarian. In Bolyai's system, long vowels are differentiated from short vowels by placing a horizontal score over the letter expressing the long vowel. Of course, the horizontal score over the long vowels may be dropped if the difference between long and short does not cause any confusion in the communication. This is for the sake of 'simplicity, ease and aesthetics' (Ms. nr. 840/1). The short vowels with a trema, i.e. 'ü' and 'ö' are being replaced by respectively an 'y' and an 'o' with a dot in the character itself.

János thought that he would be able to construct a perfect language with the help of the Hungarian root words analogous to mathematical signs which would consist of a very few root words only. According to him, the dictionaries of root words that were published by the Hungarian Academy of Sciences, like the one of János Nagy, are useful, but he prefers a summary of the more extensive Great Academic Dictionary of the Hungarian language. This dictionary had been compiled by the linguists Gergely Czuczor and János Fogarasi at the request of the Hungarian Academy of Sciences. Czuczor and Fogarasi started to edit their dictionary in 1844 but it would only be published between 1862 and 1874⁴⁰, long after Bolyai's death in 1860.⁴¹ With the help of this dictionary, János wanted to cleanse the Hungarian language of redundant words, to collect the unambiguous words and to list the words which are lacking from the language. The latter ones could be derived with the help of simple principles (Ms. nr. 212/1).

³⁹ STÄCKEL, *op. cit.* 247.

⁴⁰ CZUCZOR Gergely, JÁNOS FOGARASI, *A magyar nyelv szótára, vol. I-VI*, Pest, 1862-1874.

⁴¹ MARÁČZ, *op. cit.* 2004, 88-89.

The retired captain had however no time to consult the material of the Great Academic Dictionary in Budapest and remained for his research dependent on Nagy's dictionary of root words. He wanted to perfect the list of root words on the basis of this dictionary; he wanted to make a survey of the 'living' root words which could also be used to track down affinities with other languages for determining language families and to extend the list of Nagy with root words that were still lacking from the Hungarian language.

Bolyai adopted the hypotheses of Nagy that Hungarian root words consist at most of three sounds, and that Hungarian acknowledges a perfect alternation of vowels and consonants from which consonant clusters and diphthongs are lacking.⁴² According to Bolyai, the pinning down of root words is not difficult at all. Common sense is quite often enough. Problems only arise if root words and their meaning are vague (Ms. nr. 781). Bolyai liked the idea that Hungarian root words are monosyllabic. According to him, the language that has the most simple root words and rules affecting roots is the oldest and also the most natural language. His claim that Hungarian is a so-called 'primigena language' that originates from itself and has root words that cannot be derived any further was shared by highly respected literators in his age, like Mihály Vörösmarty (1800-1855) and János Arany (1817-1882) who were both affiliated to the Hungarian Academy of Sciences.⁴³

In order to construct the perfect language Bolyai also wanted to simplify the Hungarian grammar. Complex grammatical constructions had to be dropped and only the present tense of the verbal conjugation was allowed.⁴⁴ He also wanted to get rid of the declension schemes in Hungarian.⁴⁵

Manuscript (843)

In the manuscript numbered 843, the root words of the first four letters of the Hungarian alphabet 'A', 'Á', 'B' and 'CZ' (in modern Hungarian C)

⁴² Manuscript (627) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 161, 164, 168.

⁴³ See for this view VÖRÖSMARTY Mihály, *Gondolatok a' magyar nyelv' eredetéről*, Tudományos Gyűjtemény, 2(1828), 25-36. (hier: 28.); and KERESZTURY Dezső ed., *Arany János prózai művek*, vol. 1, Budapest, Akadémiai, 1962, 450-452.

⁴⁴ Manuscript (99) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 189.

⁴⁵ Manuscript (627) in BENKŐ, *op. cit.* 2003, 197-198.

from Nagy's dictionary of root words are being listed. Bolyai refers to Nagy's list of root words as '*Tökélyes magyar gyökszók*' "Perfect Hungarian root words". János used his own alphabet and spelling system and sometimes used abbreviations that matched roots, for example 'tök' instead of the full form, the derived adjective 'tökélyes' "Perfect".

Bolyai accepted the principle that each root word has a single, unique meaning and that each meaning is only represented by a single root word or word. From his list it appears that Hungarian is still a long way away from his ideal. He extended the list with synonyms illustrating that one single meaning can be represented by several, different words.⁴⁶

Bolyai's principles are also being violated by homonyms which he added to his list. Homonyms are (root) words that have the same sound structure but represent different meanings. János was aware of the problems and tried to get rid of homonymy to assign to each of the roots another, even non-existing form. The word 'seb' "wound" for example (Ms. nr. 207) has in principle the same root as the derived independent noun 'sebesség' "speed" (Ms. nr. 210), namely 'seb'. To 'seb' the adjectival suffix '-es' and the nominal suffix '-ség' are attached resulting in the noun 'sebesség'. The two concepts "wound" and "speeds" are however not related. From this it follows that 'seb' and 'sebesség' cannot be derived from the same root. Bolyai circumvented this unwanted case of homonymy by assigning to 'sebesség' the root word 'söb' instead of 'seb'. However, the root word 'söb' does not exist.

Bolyai was clearly using the list of Nagy as a reference list. Sometimes he left out material from the list. According to Bolyai, Hungarian as a perfect language can do without the following phenomena, (1) root words that are no longer used or cannot be recognized easily; (2) adverbs expressing uncertainty; (3) variants of the suffixes because of the vowel harmony; (4) suffixes with an unclear meaning and interjections and exclamations. He also plugs material into the list of Nagy, like (root) words that have been overlooked by Nagy. Sometimes he assigns root words a new meaning if the original meaning is not determined or no longer in use. Sometimes he also coins new root words or words.

According to János, the root of the Hungarian word 'pont' "point" (Ms. nr. 294) is 'pon-' without making it clear whether 'pont' derives from the Latin 'punctum' or the Hungarian verb 'pon-ít' "to make a

⁴⁶ STÄCKEL, *op. cit.* 1913, 194.

point". The latter had been coined by Bolyai himself.⁴⁷ Contrary to Nagy who included only pure Hungarian roots and who excluded foreign and loanwords, Bolyai did allow foreign or loanwords from other languages. In his approach, however, these words were assigned a Hungarian root. The Hungarian word 'cédula' "short note" (Ms. nr. 335) is assigned the root 'céd', although Bolyai was fully aware of the fact that this word originates from the Latin 'schedula'.

From the row of synonyms János picked out one, and continued with a new row of root words or words. This same process he sometimes applied to words that are semantically related to one of the synonyms. Sometimes he continued with a word that has a comparable sound structure to a word that is already being listed. The consequence of all these additions is that the well arranged ABC order of Nagy was, in Bolyai's attempts, turned into a chaotic enumeration.

It is clear that this cannot be the complete definite list of all root words. Bolyai realized this, since in the course of the listing he started to reorder the root words again. In contrast to Nagy's dictionary that stuck to the ABC-order, Bolyai renumbered the entries. As a result, the root words and the words that are derived from these with the help of suffixes were not marked separately.

International Auxiliary Languages

The attempt of János Bolyai to construct a perfect, universal language with the help of Hungarian fits into the category of 'a posteriori' languages. The goal of constructing these languages is to make easier the communication between different nations that have no common mother tongue, and also between scientists world-wide.⁴⁸ Constructed languages

⁴⁷ According to Bolyai, the verb 'pon-ít' consist of the root word 'pon' and the verbal suffix '-ít' that makes the verb active.

⁴⁸ In the second half of the eighteenth century the Hungarian language philosopher György Kalmár (1726-1781) already undertook an attempt to construct a universal 'a priori' language with the help of Hungarian. Consider György KALMÁR (*Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus adcommodatae*, Berlin/Leipzig, 1772) and also Umberto ECO (*The Search for the Perfect Language*, London, Fontana Press, 1997, 302). Although János Bolyai was occupied with cognition without sign or language system (BENKŐ Samu, *Bolyai János vallomásai*, Budapest, Mundus, 2002) it is unclear whether Bolyai was familiar with the work of Kalmár.

as Esperanto and Volapük belong to this category of languages, referred to as International Auxiliary Languages (IAL). According to Eco (1997: 318), the starting point of 'a posteriori' languages is the simplification and rationalization of the grammar which takes into account the models of natural languages, and also to create a lexicon that resembles as much as possible the lexicon of natural languages. These languages should be used in addition to one's own mother tongue.

Bolyai's attempt to construct a perfect language from Hungarian matches Eco's starting points concerning 'a posteriori' languages. His proposal is also comparable to the construction of *Latino sine flexione* of the Italian mathematician Giuseppe Peano in 1903.⁴⁹ Peano conceived a simplified Latin that could be used for international scientific summaries and was exclusively a written language. The idea was to construct a lexicon of a very well known natural language based on root words with almost no grammar. The *Latino sine flexione* has however not spread, so this language has become a historic relic. Although *Latino sine flexione* died with its inventor Peano, Bolyai's proposal to make Hungarian a perfect language has lived on, but only (unfortunately for the genius of Marosvásárhely) inside the archive of the local Teleki library.

⁴⁹ Consider the interesting paper of Daniele GOUTHIER, Nico PITRELLI and Ivan PUPOLIZO on this subject: *Mathematicians and the perfect language: Guiseppe Peano's case*, Ms., University of Trieste, 2002.

Over het zoeken naar en het ontstaan van contacten met Groen van Prinsterer door superintendent Lajos Zsarnay in 1863

Tijdens het samenstellen van de namenlijst van de theologiestudenten in Sárospatak, die vanaf 1865 tot 1946 begunstigd waren door het Groen van Prinsterer-Fonds, kwamen we een aantal brieven tegen, waaruit bleek, dat deze inmiddels 150 jaar oude geschiedenis eigenlijk al begonnen is in 1863. Bij nader onderzoek bleek dat dit fonds, in 1864 opgericht, tot 1946 heeft bestaan.

Ooit werden we door George Puchinger attent gemaakt op de eerste uitvoerige berichtgeving¹ aangaande dit boeiende thema van de hand van István Harsányi² onder de titel: *“Een Groen van Prinsterer-Fonds in Hongarije”*. Professor Harsányi publiceerde over de geschiedenis van dit fonds, en gaf ook aan op welke wijze dit zegenrijke Nederlandse fonds gefunctioneerd heeft. Wij citeren uit zijn artikel: “Onder de naam ‘rente van het Groen van Prinsterer-Fonds’ doet het Kerkdistrikt jaarlijks een bedrag aan de ‘studenten tafel’ (mensa) van de Sárospataker Hoogeschool toekomen, waarmede het onderhoud van één student verzekerd is.”³

¹ De ingebonden exemplaren van *De Hongaarsche Heraut* kregen we in 1980 in de hand gedrukt op de Vrije Universiteit door G. Puchinger, hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, tevens auteur van het werk: *Groen van Prinsterer als correspondent (1848-1866) strijder-triompator. Een studie*. Delft, Uitgeverij J. Stellingwerff, 1952 ing. 85.

² *De Hongaarsche Heraut*, Maandblad van de Gereformeerde Kerken in Hongarije, bestemd voor Nederland, Hoofdredacteur J. SEBESTYÉN, Hongaarsche redactie: Budapest, Nederlandsche administratie: J. H. KOK, Uitgever te Kampen, Eerste jaargang, Sept. 1923, 90.

³ *De Hongaarsche Heraut*, Eerste jaargang, Sept. 1923, 92.

I.

*De catastrofale omstandigheden in Hongarije en het idee om een
"Groen van Prinsterer-fonds" te stichten in het jaar 1864*

Omdat de professoren van de Utrechtse universiteit in 1861 - met een geldbedrag van 606 gulden - de Hogeschool van Sárospatak⁴ steunden, wier professoren zonder inkomsten waren vanwege de regering in Wenen, kan ik mij indenken, dat men bij de Nederlandse kerken is gaan aankloppen. Uit een briefwisseling van Zsarnay met ds. Ferenczy valt te concluderen, dat de gedachte om naar Groen van Prinsterer aan te schrijven afkomstig is van bisschop Lajos Zsarnay, die in die tijd gereformeerd predikant te Miskolc was.⁵ Harsányi beschrijft ook het beslissende moment van de naamgeving: Zsarnay stelde voor om "in het hospitium van de Sárospataker Hoogeschool een theologische student op kosten van een te stichten 'Groen van Prinsterer fonds' op te nemen en zoo de naam van den zeldzaam milden weldoener te bewaren."⁶ De naam van Groen van Prinsterer drong zich vanzelf op naar aanleiding van de giften (in totaal 6037 gulden), die naar Hongarije waren gezonden door bemiddeling van Groen van Prinsterer⁷ om er de nood mee te

⁴ ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon, szerk. LA-DÁNYI Sándor, Budapest, 1977, 262.

⁵ Lajos Zsarnay (Zsarnó, 01.01.1802.. - Pest, 13.06. 1866) studeerde vanaf sept.1829 in Göttingen twee semesters. Nadat een revolutie uitbrak aan de universiteit van Göttingen ging hij naar Basel, Genf en Zürich, tot augustus 1828. Vanaf oktober 1831 was hij professor Praktische Theologie in Sárospatak, en tussen 1860-1866 gereformeerd superintendent in het kerkdistrict „Aan de Theiss”, oftewel: „Tiszáninneni Helvét Hitvallású Egyházkerület”. Vide MISÁK Marianna, *Zsarnay Lajos rövid életrajza*, Egyháztörténeti Szemle, XIV(2013), 42. - Een goede reproductie van een litografie over Zsarnay, als de eerste voorzitter van de Financiële Commissie van de Hogeschool van Sárospatak, tussen 1851-1857, is te vinden in het werk van HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium Gazdaságtörténete 1800-1919*, Sárospatak, 1996, 116.

⁶ *De Hongaarsche Heraut*, Eerste jaargang, Nr. 12. Sept. 1923, 91.

⁷ Wij weten nog niet, of Groen van Prinsterer als historicus of politicus persoonlijke kennissen in Hongarije heeft gehad. Driehonderd jaar na de dood van Calvijn in 1864, was Groen van Prinsterer, medeoprichter van de Confessionele Vereniging met als doel binnen de Hervormde Kerk: „Terug tot Calvijn!” - Vanaf juli 1862 betrad Groen van Prinsterer weer de Tweede Kamer tot 1865. Vide R. H. BREMMER, *Er staat geschreven! Er is geschied. Willem de Zwijgerstichting*, Apeldoorn, 1981, 21-22. - Over de theologische betekenis

bestrijden. In ieder geval werd dit bedrag bekend gemaakt op de Particuliere Synode, gehouden op 26-28 april te Miskolc. Dankzij Groen van Prinsterer en zijn netwerk, is de actie ook landelijk bekend geworden. In het Algemeen Handelsblad⁸ stond te lezen, dat superintendent Zsarnay om hulp uit Nederland had gevraagd en dat de synode van de Hervormde Kerk 17.000 gulden had overgemaakt aan Lajos Zsarnay, ter ondersteuning van de kerkelijke gemeenten en scholen in diens kerkdistrikt. Uiteindelijk ontvingen de Hongaarse gereformeerde parochies circa 30.000 Hfl⁹ uit Nederland, omdat men wist dat Hongarije in het jaar 1863 door een grote droogte werd geteisterd. In het hele land, maar in het bijzonder in Noord-Hongarije en in de streek van de rivier Tisza (Theiss), was de graanoogst vernietigd. Schoolmeesters en predikanten kregen geen salaris meer, en de bevolking leed enorm onder de hongersnood. In het gebied van de kerkprovincie "Aan de Theiss" hield men inzamelingen voor de armen, maar zij brachten slechts 300 kg. rogge en 436 fl. bijeen.

II.

Toestemming aan de Hoogeschool van Sárospatak om een "Groen van Prinsterer-fonds" te stichten

In de notulen van 1864 staat beschreven hoe de afgevaardigden dit gebeuren besloten te vereeuwigen: "De Particuliere Synode richt woorden van dank aan de heren Groen van Prinsterer en Schwarz, de eigenlijke bewerkers van de hulpactie; de laatste zamelde namelijk als redacteur van de 'Heraut' het grootste deel der gelden in. En om hare gevoelens van dankbaarheid een vorm te geven, dit grootsche werk van barmhartigheid waardig, heeft de Particuliere Synode besloten, in een aan Mr. Groen van Prinsterer en aan den redacteur J. Schwarz te richten schrijven, zijn gevoelens van diepe dankbaarheid te vertolken. Tevens

van Groen van Prinsterer heeft tenslotte Sándor LADÁNYI geschreven: *A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperianizmus”) hatása a Magyarországi Református Egyházban. Magyar diákok az Amszterdami Szabad Egyetemen. A Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvű Lektorátusa kiadása, Budapest, 1998, 31-32*

⁸ *Algemeen Handelsblad*, 12. december, 1864. Vide MISÁK Marianna, *Zsarnay Lajos rövid életrajza* Egyháztörténeti Szemle, XIV(2013), 50.

⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Holland-magyar egyházi érintkezések*, in *Teológiai ismeretek tára*, Vol. II, Mezőtúr, 1898, 112.

zal het ertoe overgaan, dat gedeelte van het geld, 't welk als leening uitgegeven werd, en volgens een vrijwillige belofte door de ondersteunden zal worden terugbetaald, als een blijvend aandenken te handhaven, onder den titel 'Hollandsche Fonds', te bestemmen voor kerkelijke en schooldoeleinden. Voorts zal aan de Hoogeschool van Sárospatak een Groen van Prinsterer-Fonds gesticht worden, op welks kosten in het hospitium aan een armen, talentvolle student van onbesproken gedrag gratis kost en inwoning zal worden verstrekt (...)." De Hongaarsche Particuliere Synode zal overigens de Hollandsche Synodale Commissie met verschuldigten eerbied te kennen geven, de door haar beloofde giften (...) ook na den oogst dankbaar te zullen aanvaarden" (Protocol Part. Synode lente 1864).¹⁰

III.

Gegevens omtrent het gebruik van de, uit Nederland afkomstige, geldbedragen en het afwijzen van een andere Hongaars verzoek uit Pest.

Uit een andere, grondige samenvatting wordt duidelijk, dat noodlijdende personen in 1863 30.000 gulden ontvingen, bovendien ontving superintendent Zsarnay in 1864 nog eens 17.000 gulden.¹¹ Het spreekt boekdelen dat, ten gevolge van de Nederlandse steun in 1864 het eerste pensioenfonds voor professoren werd opgericht in Sárosparak. In het schooljaar 1864-1865 waren er 74 studenten, die zich gratis mochten inschrijven en geen schoolgeld hoefden te betalen.¹²

Het „Hollandsche-Fonds” beoogde hetzelfde doel als het reeds in de achttiende eeuw opgerichte Hongaarse „Cassa Pauperorum” („Armen-Fonds”). Op een gegeven moment hebben de curatoren die twee fondsen samengevoegd onder de naam: „Szükösi-Hollandi Tár” („Hollandse-Armenfondsen”). Omstreeks het jaar 1898 was het kapitaal van dit fonds tot 120.000 Hongaarse Kronen gegroeid.¹³ De stand van het Hollandse-Armenfonds bedroeg in 1913, met aftrek van schuld, 196.650 Kronen, in

¹⁰ Stefan HARSÁNYI, *Een Groen van Prinsterer-fonds in Hongarije*, De Hongaarsche Heraut, Nr. 12, Eerste jaargang, september 1923, 92.

¹¹ KISS Áron, *Török Pál élete*, Budapest, 1904, 196.

¹² HÖRCSIK Richárd, *op. cit.* 125.

¹³ ZOVÁNYI Jenő, *Holland-magyar egyházi érintkezések...*, *op. cit.* 112.

1914 was de som van het zuivere kapitaal 200.611 en in 1916 bedroeg het kapitaal 205.833 Kronen.

Na de eerste wereldoorlog stortte de Hongaarse economie in en in 1921 was de inflatie zo hoog dat één voorbeeld genoeg is om dit te kunnen indenken. Het salaris van een predikant bedroeg 1290 Kronen per jaar. Voor dit jaarsalaris kon hij bijna niets kopen, omdat een behoorlijk kostuum tussen de 5 en 8 duizend Kronen kostte.¹⁴ De superintendent Pál Török, die voor onderhoud van de nieuwe Theologische Academie van Pest (geopend in 1855) probeerde te zorgen, had vanaf 1856 ook in Nederland om steun gevraagd, maar hij was minder gelukkig dan Lajos Zsarnay. Zijn aanvraag werd afgewezen, zowel in 1865 als in 1866. Hij kreeg wel een beleerende brief van de scriba van de Synode, met de mededeling dat de Hongaren beter de Oostenrijkse steun hadden kunnen accepteren. Alleen de conservator van het Museum van Oudheden in Leiden, dr. L.I.T. Jansen, die eerder een bezoek had gebracht aan Hongarije en door Zsigmond Dömsödi Hajós ontdekt was, gaf gehoor aan het verzoek van Török. Hij schonk duizend gulden voor het museum van het gereformeerd gymnasium in Pest, opgericht in 1859.¹⁵

De helpers en raadgevers van Pál Török bij de fondsenwerving in Nederland waren Robert Smith, een Schotse missionaris¹⁶ en de eerder

¹⁴ *Dunántúli Protestáns Lap*, Pépa, juli, 1921, nr. 31, 122.

¹⁵ KISS Áron, *op. cit.* 196-197.

¹⁶ Robert Smith werkte (waarschijnlijk vanaf 1841) in Pest als zendeling voor de Joden en leidde ook een engelstalige volksschool met zijn collega's Duncan en Wingate, die ook predikanten waren van de Free Church of Scotland. Zij waren ook de geestelijke verzorgers van de Engelse vakmannen, die de beroemde brug Lánchíd over de Donau bouwden. Ze waren allemaal bevriend met Pál Török, die het betreunde, dat de zendelingen samen met hun families in de strenge winter van 1850-1851 Hongarije moesten verlaten vanwege het bevel van de Weense regering. Robert Smith kwam terecht in Amsterdam en bleef in contact met Török, wie met een Engelse vrouw was getrouwd. Vide KISS Áron, *op. cit.* 51, 72, 83 en 196. – De Duitse lutherse predikant, met wie ook samenwerkten in Pest, August Gottlieb Wimmer is al eerder gevlucht naar Zwitserland, omdat hij openlijk de Hongaarse revolutie van 1848-1849 steunde. Met dank aan Ábrahám KOVÁCS, *Protestáns Biblia- és iratterjesztés kezdetei Magyarországon 1811-1851, A budai Habsburg udvar, a pesti reformátusok és zsidók, és az angol evangélikalizmus együttműködése*, II. rész, Handschrift, 2.

genoemde student Zsigmond Dömsödi Hajós uit Cegléd, die zich in 1864 liet inschrijven in Utrecht, als alumnus van het Stipendium Bernardinum¹⁷. Ds. Robert Smith heeft de emeritus professor W. A. van Hengel overtuigd om voor deze zaak enthousiast te worden en bij de synode van de Hervormde Kerk te bemiddelen in 1856, maar het resultaat bleef uit. De verbondenheid met de verdrukte Hongaarse kerk en het werk van ds. Smith¹⁸ lijken heel belangrijk te zijn geweest in de aanzet om de hulpacties te beginnen.

IV.

Bekendheid van de situatie van de Hongaarsche Gereformeerde Kerk, rondom het rampjaar 1863

Grotendeels kunnen we er wel mee instemmen dat er in Nederland in die periode alleen op papier kennis bestond over Hongarije: het land was de graanschuur van Europa, de held van het volk was Lajos Kossuth en op het gebied van de muziek was de naam van Ferenc (Frans) Liszt wel bekend. Uit de klassieke literatuur waren ook enkele werken in het

¹⁷ Tussen 1856 en 1866 kregen de volgende Hongaarse studenten in Utrecht een beurs van het Stipendium Bernardinum: Daniel Tóth in 1856; Sándor Borostyán, Károly Papp, Sámuel Szabó en Sándor Dúzs in 1857; Pál Horváth en Károly Miskolci in 1858; Dezső Bernát, Antal Magyar, Imre Schreck en János Varga in 1859; Géza Viktor Kovács en Kálmán Könyes Tóth in 1861; János Öreg, Albert Kovács en Nagy László in 1863; Sándor Baló, Sándor Bosznay en Zsigmond Hajós in 1864; Leopold Kálosi, Domokos Sándor en Béla Szász in 1865; Péter Bihari, Lajos Jesko en Ödön Kovács in 1866. Vide BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*, Budapest, 2007, 169–170.

¹⁸ Robert Smith (18 december 1817 – 12 juni 1894) studeerde theologie in Aberdeen. Hij was getrouwd met Emma Dealtry Jackson, hun dochter, Marie-Dorothea was geboren in 1847. Ze waren allemaal bevriend met Pál Török, die erg betreurde, dat in de strenge winter van 1850-1851 de zendelingen samen met hun families Hongarije moesten verlaten vanwege het bevel van de Weense regering. Robert Smith kwam terecht in Amsterdam en bleef in contact met Török. Hij promoveerde in de theologie aan de Universiteit van Aberdeen. Van zijn publicaties noemen wij twee werken: *The gospel in Hungary: an appeal on behalf of the Protestant Hospital at Pesth, Glasgow, 1868*.

Nederlands vertaald: van Miklós Jósika (Die Familie Maillot, 1856) en van József Eötvös (Hongaarsche dorpsverhalen, 1863).¹⁹

De peregrinatie van Hongaarse jongeren was beperkt, vanwege de Oostenrijkse politiek. Tussen 1816 en 1856 waren slechts negen studenten uit Hongarije en Transsylvanie te vinden, waardoor de informatiewisseling over kerk en theologie achterstand opliep. Wat betreft de kerkelijke toestanden en de situatie van het onderwijs in Hongarije vermelden we hier het schriftje van E.B. Swalue uit 1859.²⁰ Zijn boodschap sluit aan bij de geldinzamelingsacties, gestart ten bate van de scholen, die bedreigd werden door het zogenaamde *Organisations-Entwurf*, gericht tegen de autonomie van scholen. Het summum van bedreiging vormde het zogenaamde *Patent* uit 1859, waarmee de absolutistische regering zo ver ging, dat “een door den keizer benoemd consistorium met het bestuur van de Protestantische kerken moest worden belast.”²¹

De Zevenburgse Ödön Kovács, die in Leiden promoveerde²² in het jaar 1869, gaf in zijn proefschrift, waaruit wij nu enkele gegevens lenen, uiteindelijk een gedetailleerde beschrijving van de theologische richtingen in Hongarije, over de *Patentenstrijd*. Ook over de politieke toestanden doet hij scherpe uitspraken. Laten we niet vergeten, dat de Ausgleich al in 1867 tot stand gekomen was. Kovács meldt, dat de professoren van de Theologische Faculteit te Leiden, het Atheneum en de Seminaria te Amsterdam in 1857 aanzienlijke giften zonden aan de

¹⁹ SIVIRSKY Antal, *A holland-magyar kulturális kapcsolatok öt évszázada*, Budapest, 1986, 22–23.

²⁰ E. B. SWALUE, predikant te Amsterdam, *De vroegere en tegenwoordige godsdienstige toestand en behoeften der Protestanten in Hongarije, in het bijzonder ten opzichte van het onderwijs (Een bijdrage tot kennis en de hooge mate van belangrijkheid van het Protestantisme in die oorden, Geheel ten voordele dezer inrigtingen van onderwijs*, Amsterdam, Ipenbuur, 1859, 1–32.

²¹ G. W. JAKOS-NEDERBRAGT, *De ontwikkeling van het protestantisme in Hongarije*, Antirevolutionaire Staatkunde, Kampen, 13(1939), 216. – Toen de Engelsche regering aandacht aan de zaak wijdde, vond het Hof van Weenen het beter om het patent in te trekken op 15 mei, 1860. Vide Géza ANTAL, *Het Protestantisme in Hongarij*, Stemmen des tijds, Maandschrift voor Christendom, Utrecht, 10(1921), 189.

²² Deze dissertatie in 1962 werd in het Hongaars vertaald door József ANTAL. Het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van het Protestants Theologisch Instituut te Kolozsvár.

gereformeerde en lutherse scholen in Hongarije. Het geld, ingezameld door de Theologische Faculteit te Utrecht, werd in 1865 naar Hongarije verzonden; de gelden die ingezameld waren door de Theologische Faculteit te Groningen, waren in 1869 nog onder haar beheer en brachten een jaarlijkse rente van 70 Hfl. op. De Nederlandse giften werden in 1857 naar Hongarije verzonden via dr. Grossmann, Superintendent en Konsistorialrath te Leipzig.²³ Deze gegevens zijn door de Leidse predikant en professor Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff aan Kovács beschikbaar gesteld. En het bleek, dat hij na zijn terugkeer ook met Rauwenhoff correspondentie voerde.²⁴ Kovács maakte bij zijn intrede²⁵ in Nagyenyed, in 1870 gebruik van een preek van Allard Pierson, waarvoor hij veel kritiek oogstte.

Europa en Amerika zijn op een geniale manier op de Hongaarse situatie geattendeerd: het onrecht en het absolutisme in Hongarije en Transylvanie werd aan de kaak gesteld door de uitgave van het werk van de Lutherse predikant János György Bauhofer, echter zonder vermelding van diens naam.

In Berlijn 1854 verscheen de geschiedenis van het protestantisme in Hongarije in het Duits²⁶ en in datzelfde jaar verscheen er ook een Engelse vertaling²⁷. In beide uitgaven is het voorwoord van Merle d' Aubigne te

²³ Edmund KOVÁCS de Székely-Keresztúr, *Het Protestantisme in Hongarije gedurende de laatste twintig jaren*, Leiden, 1869, 33–34.

²⁴ Kovács Ödön *hat ismeretlen levele Abraham Kuenen leideni professzorhoz*, Függelék: *A Kuenen-gyűjteményből származó három magyar levél – Zes onbekende brieven van Ödön Kovács aan Prof. Abraham Kuenen te Leiden, Met als appendix een drietal andere brieven van Hongaren uit de collectie Kuenen*, Közzéteszi, gepubliceerd door Ferenc POSTMA, MARJOVSZKY Tibor, Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvű Lektorátusa, Budapest, 1997, 61.

²⁵ KOVÁCS Ödön, *A hit valódi alapja. Egyházi beszéd. Elmondattott Nagy-Enyeden, 1870, január 9-én*, (Lukács 11:29-32 alapján tartott prédikáció Dr. PIERSON "De ware grond des geloofs" című beszéde alapján. Een tiental leerredenen. Neerlands kansel. Arnhem.) Deze preek is verschenen in het tijdschrift *Egyházi Reform*, red. KOVÁCS Albert, Eerste jrg. nr. 5, mei, Pest, 1871, 150–160. – Een gedicht van Pierson: De Hongaarsche ruiter, is in 1850 verschenen in de Utrechtse Studenten Almanak van 1850, als sympathie-betuiging met de Hongaarse vrijheidsstrijd tegen de Habsburgers 1848–1849.

²⁶ *Geschichte der. ev. Kirche in Ungarn*, mit einer Einleitung von Merle d' AUBIGNÉ, Berlin, 1854.

²⁷ *History of the Protestant church in Hungary, from the beginning of the Reformation to 1850; with special reference to Transylvania*, Boston, New York, 1854.

lezen, geschreven in sept. 1853. Het boek was in het Engels vertaald door de predikant dr. J. Craig uit Hamburg. Het is opmerkelijk, dat de hoofdstukken 14-18 en het „Appendix” (die de bespreking van de periode 1838 tot 1851 bevatten) bijzonder ongunstig uitvallen voor de Habsburgers, die het katholicisme bevorderden en de militarisatie van het land met represailles afdwongen. Het schrikbewind van baron Haynau wordt openlijk bekritiseerd. Ook worden Europese academische lijsten gepubliceerd, waarop te zien is, welke Hongaarse studenten waar beurzen hadden ontvangen, zonder dat daarvoor toestemming van de Weense regering was verkregen. Ook willen we graag onderstrepen, dat Bauhofer innig bevriend was met de Schotse predikanten en met Pál Török. Toen de zendelingen uit Hongarije verbannen waren, gaf Bauhofer het handschrift van zijn kerkgeschiedenis en zijn dagboek aan hen mee. Ze smokkelden het de grens over, tussen de kledingstukken van de vrouwen Smith en Wingate²⁸.

Het verdere lot van de handschriften is ook verrassend. Vanuit ons gezichtspunt is het belangrijk te vermelden, dat Jean Henri Merle d’ Aubigne en Groen van Prinsterer innig respect voor elkaar hadden, al sinds de jaren 1828-1830, toen Groen van Prinsterer koninklijk secretaris was in Brussel. Ook later hebben ze elkaar menigmaal opgezocht in Genève. Zij correspondeerden met elkaar en het is bekend, dat Merle d’ Aubigné Groen attent maakte op het gedachtegoed van de Engelse antirevolutionairen. De historische bijdragen van Merle d’ Aubigné hebben zeker bijgedragen aan het terugwinnen van de kerkelijke autonomie in Hongarije.

V.

Groen van Prinsterer en Hongarije

Tijdens de communistische overheersing was het niet raadzaam om ook zelfs maar de herinnering op te halen aan Groen van Prinsterer, die immers de auteur was van: *„Ongeloof en Revolutie”* uit 1847. Over zijn maatschappijfilosofische oftewel historische lezingen, over zijn theologische denken en over de geschiedenis van het naar hem vernoemde fonds valt er tussen 1945 en 1990 in Hongarije bijna niets te

²⁸ PAYR Sándor, *Bauhofer György lelkeszi naplója* Protestáns Szemle, 19(1907), 5. füzet, 276.

lezen. Van de Groen van Prinsterer kenners noemen we hier twee namen: de in 1950 overleden prof. Sebestyén en László Horváth, gestorven in 1961. Het boek van Lajos Jakos, over het leven en zendingswerk van de Gereformeerde Kerk in Nederland, wijdt ook een hoofdstuk aan de periode van het Reveil en de Afscheiding, de rol van Groen van Prinsterer inbegrepen.²⁹

Al in 1890 vinden we een korte, maar goede samenvatting van het invloedrijke werk van Groen van Prinsterer bij professor Ferenc Balogh,³⁰ in de beroemde *Pallas Lexikon*³¹, en in de protestantse encyclopedie van Jenő Zoványi.³² Vaker wordt hij vermeld door Hongaarse aanhangers van het neocalvinisme. Voor vakhistorici zijn de bronnenuitgaven van Groen van Prinsterer van groot belang. Zij geven veel interessante informatie over de Nederlandse-Hongaarse politieke contacten. Wij wijzen hier slechts op de selectieve receptie van Groen van Prinsterer in het Hongaarse theologisch denken en we concentreren ons in deze studie op een paar 'nieuwe' gegevens. Het gaat over een brief en een artikel, verschenen in 1850.

Op 19 januari 1850 schrijft Groen van Prinsterer de volgende brief³³ aan A. Mackay: "Waarde vriend! Hoe is het met de Hongaren? Ik vond U niet te huis. Gisterenavond las ik het bedoelde artikel, en ben allezins bereid om met U en Van Lynden de aanbeveling te tekenen, in geval gij zulks beter vindt. Alleen kan ik mij met geen actief lidmaatschap van commissien belasten; daarom ben ik u allweder lastig komen vallen. Van hart t.t.". Voetnoot nr 2. helpt ons meteen verder met de opmerking, dat het hier hoofdzakelijk gaat over een aanbeveling, die oproept om Hongaarse christenen te steunen, zoals valt te lezen in het Amsterdamse zendingsblad *Christelijke Vrienden*. Inderdaad, het artikel 'De Hongaarsche

²⁹ JAKOS Lajos, *A holland szigorú református egyház gyülekezeti élete és missziói munkája*, Budapest, 1942, 24-34.

³⁰ BALOGH Ferenc, *Keresztyén egyháztörténelem*, Újkor, Debrecen, 1890, 70

³¹ *A Pallas nagy lexikona*, 8. kötet, Gesztely-Hegyvárm, Budapest, 1894, 293. (http://arcanum.mtak.hu/hu/view/PallasLexikon_08/)

³² ZOVÁNYI Jenő, *Holland keresztyén-református egyház ... op. cit.* 110.

³³ Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap: Briefwisseling 1808-1876. Deel 5. 1827-1865, Grote Serie 175. bewerkt door J. L. van ESSEN, 's Gravenhage, 1980, 211.: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/groen_briefwisseling/#page=222&accessor=searchText&view=imagePane&accessor_href=searchText%2Findex_html%3Fsearch_term%253Auststring%253Autf-8%3Dzsarnay%26source_id%3D&source=5

Protestanten', uit de buitenlandse pers overgenomen zonder bronvermelding, bericht de lezers over de situatie van de vier miljoen Protestanten, die door de regering vervolgd werden met afwisselende hevigheid. In Hongarije was groot gebrek aan aan Bijbels, scholen en zendelingen. De onderstaande citaten spreken voor zich.

“De Bijbel was in Hongarije zoo schaarsch geworden, dat het geen zeldzaam voorbeeld was, dat, bij den dood van een huisvader, de kinderen, na zich omtrent de verdeeling der aardsche goederen gemakkelijk te hebben verstaan, zich het uitsluitend bezit van den familiebijbel betwistten, en de regterlijke beslissing soms moest ingeroepen worden, die doorgaans bepaalde dat de Bijbel gedurende drie maanden bij elk lid der familie blijven en zoo rond zou gaan(...). In de maand Julij van het jaar 1849 hebben twaalf jongelieden hetzelfde verlaten om het werk der Evangelieverkondiging te beginnen. Twaalf nieuwe leerlingen hebben zich weer aangemeld, en daarenboven zijn er verscheidene weezen, wier vaders op het slagveld of het schavot gedurende den burgeroorlog het leven gelaten hebben, in opgenomen(...). De vrijwillige bijdragen, door welke het onderhouden wordt, zijn zoo zeer verminderd, dat, zonder eene krachtige handreiking van de broeders in andere landen, die nuttige, ja onontbeerlijke Inrigting zou moeten gesloten worden. Voor één jaar slechts worden door den Directeur van meergemelde Inrigting de bijdragen der Christelijke liefde gevraagd.”

In een brief door hem den 28 September 1849 aan den heer Merle d'Aubigne te Genève geschreven, komt onder andere het volgende voor: “God, op wien ons vertrouwen is gevestigd, weet, dat wij niets anders bedoelen, dan het heil der zielen door Jezus Christus. Daarvoor werken wij, daarvoor bidden wij. Onze inrigtingen zijn daargesteld ten behoeve der Protestantsche Kerk in Hongarije, en verwonderlijk heeft de Heer ons werk in korten tijd gezegend. Slechts vier jaren geleden is dat werk begonnen, en reeds hebben meer dan 600 jonge lieden bij ons onderrigt ontvangen, niet alleen in de beginselen der menschelijke wetenschap, maar vooral in Gods Woord, hetwelk helaas! in de scholen van dit land te zeer vergeten wordt. Het zaad door ons gestrooid zal, hieraan twijfelen wij niet, volgens Gods belofte, vruchten dragen, en reeds heeft de Heer ons de vreugde vergund de eerstelingen van den oogst te aanschouwen. Help ons dit jaar met uwe liefdegaven. Dit land is zoo zeer ververwoest door de plaats gehad hebbende gebeurtenissen, dat wij, zonder uwe hulp, buiten staat zouden zijn onze inrigtingen staande te

houden. Werden wij genoodzaakt ons werk te staken, de gevolgen zouden treurig zijn. Het geldt hier de zaak in het Rijk van God en zijn dierbaar Evangelie, in een land waar dat Woord, niettegenstaande veel tegenkanting gebleven is, en waar de goede belijdenis voor vele getuigen door menigeen is afgelegd en nog wordt beleden. Geliefde Broeders! waarschijnlijk zullen wij hier beneden elkanders aangezigten nimmer zien; maar voor den troon onzes Heeren zullen wij u het getuigenis geven, dat uwe liefde ons in onze groote verdrukking vertroost heeft: en Hij, die een dronk koud waters, in zijn naam gegeven, niet onvergolden wil laten, zal u rijkelijk vergelden de liefde, die gij in onzen nood zult bewezen hebben. De broeders die mij hier in mijn werk bijstaan, en die onzer gemeente, groeten u in den Heer. Bidt voor ons, dat wij getrouw mogen bevonden worden! Tot zoo ver het berigt. Die stem uit Hongarije heeft de ondergeteekenden opgewekt om ook de aandacht der Christenen hier te lande op den nood der Hongaarsche broeders te vestigen. Zij achten het onnoodig iets ter aanbeveling hier bij te voegen. Zij zullen zich gaarne met de inzameling en verzending van hetgeen men daarvoor zou willen afzonderen belasten. Die giften zullen besteed worden ter instandhouding van dit Magyaarsch opvoedingshuis, waar aan jonge Hongaren, die zich aan de verkondiging van het Evangelie wenschen toe te wijden, gelegenheid gegeven wordt hunne theologische studiën, overeenkomstig Gods Woord voort te zetten.”³⁴

Dit artikel en deze oproep is ondergetekend door *Groen van Prinsterer, P.J. Elout, W. van Lijnden en A. Mackay*. Ondanks het feit, dat Groen van Prinsterer in eerste instantie weinig animo toonde om commissiewerk te verrichten, nam hij toch met drie andere ondertekenaars deel aan het goede werk van barmhartigheid en in 1850 verzamelden zij in het land 690 gulden, Dit bedrag stuurden zij naar Zwitserland ten name van Merle d’ Aubigné.³⁵ Wij weten nog niet, wie de contactpersoon van Marle d’ Aubigné in Hongarije was en hoe de directeur van de genoemde inrichting heette, maar de sleutel van deze kennis ligt zeker bij Robert Smith en zijn werkkring. Wij denken, dat genoemde directeur Pál Török is, in de Hongaarse teksten gaat het over de Schotse volksschool.

³⁴ *De Vereeniging Christelijk Stemmen*, Hoofdredacteur O.G. HELDRING, IV(1850), 500–502. Vide: <http://books.google.nl/books?id=D41OAAAAcAAJ&hl=hu&pg=PA500#v=onepage&q&f=false>

³⁵ *De Vereeniging Christelijk Stemmen*, IV(1850), 648, 720, 721, 797 en 798.

Waren de kerkleiders in Hongarije op de hoogte van deze actie? We hebben er geen bewijzen van, maar we hebben het vermoeden, dat in Sárospatak of Miskolc niet alleen dominee József Ferenczy op de hoogte was van de invloed van Groen van Prinsterer in Nederland. Toen Lajos Zsarnay hem raadpleegde, antwoordde hij meteen op 7 augustus 1863. En hij bracht ook een paar kleine verbeteringen in het verzoekschrift van Zsarnay aan, die overigens ook bij de aartsbischop van Canterbury aanklopte.³⁶ Hij stuurde die brief waarschijnlijk ook naar Groen van Prinsterer, gedateerd op 10 augustus 1863.³⁷

Ferenczy typeerde Groen van Prinsterer als een bevlogen en zeer invloedrijke persoonlijkheid, voortrekker van alle goede ondernemingen in Nederland en woonachtig in den Haag. Zijn vriend Jansen is voorzitter van de Nederlandse Gustav Adolf Vereniging, maar deze zou veel minder kunnen doen, daarom moeten wij in de hogere regionen zoeken, schrijft hij aan Zsarnay.³⁸

Over de Hongaarse hulpactie en het Groen van Prinsterer-Fonds zijn in de loop van de jaren 1863-1868³⁹ een aantal brieven gewisseld tussen Lajos Zsarnay en Groen van Prinsterer, de Hervormde Synode, redacteur Schwarz en baron Miklós Vay. De naam van Groen van Prinsterer zou

³⁶ Zie de brief geadresseerd aan Zsarnay uit Londen, geschreven in het Latijn op 25. sept. 1863 Sign. C./LXXXV./41,878./572. in het archief van Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. – Met dank aan prof. Diénes Dénes voor de fotocopie, gekregen in febr. 1999.

³⁷ Zie: Inventaris van het archief van mr. G. Groen van Prinsterer [levensjaren 1801-1876], (1567) 1801-1876. (1879) Auteur: H. T. Colenbrander. Nationaal Archief, Den Haag 1911, 135. – Met dank aan dr. László Bujtás.

³⁸ Uit de brief van József Ferenczy, geschreven op 7 aug. 1863 uit Tátrafüred: "Hollandban Prinsterer (sic) nevű zelozus, Exminister (de nem Verbi, hanem Status Minister) van, ki igen nagy befolyásával elősegíthetné kezdeményedet. Ő áll, amennyire tudom, minden jótékony intézetnek élén." (...) „Jansen Barátom Elnöke ugyan a hollandi Gustav Adolf Egyletnek. De mint olyan is, keveset tehet. Feljebbi régiókban kell azért kereskednünk.” Deze brief is te vinden in in het archief van de Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Sign. C./LXXXV./41,705./sq. -- Met dank aan dr. Kiss Endre József, bibliotecaris.

³⁹ Zie: Inventaris van het archief van mr. G. Groen van Prinsterer [levensjaren 1801-1876], (1567) 1801-1876 (1879). Auteur: H.T. COLENBRANDER, Nationaal Archief, Den Haag, 1911, 126, 135 en 156. – Een lezing van ons over deze correspondentie zal in het jaarboek van de Kazinczy Ferenc Társaság verschijnen.

meer bekendheid moeten krijgen in het kader van de Hongaarse-Nederlandse contacten van de 19e-eeuw, in de geschiedenis van de Hogeschool van Sárospatak en de Schotse Zending in Boedapest.

Bibliografie Prof. Dr. Ferenc POSTMA

(* 30.10.1945)

samengesteld door
Dr. Margriet Gosker, Venlo

[Tot 25.03.2015.]

1974

[M. Gosker — F. Postma], *Het hoogste lied. – Het Hooglied van Salomo in een nieuwe vertaling* (Amsterdam-Haarlem 1974).

<ISBN 90 6126 116 3> — [= NBG, Serie *Vertalingen in hedendaags Nederlands*.]

1978

F. Postma, 'Vertalen en vertalen is twee?', in: *Voorlopig. – Evangelisch commentaar bij de tijd* [Kampen-Delft], X/4 (01.04.1978), 111–115.

1980

F. Postma, 'Henricus Schotanus te Orléans. – Enkele notities bij zijn inscriptie in het *Liber Amicorum* van Joannes Perez de Malvenda', in: J. Stellingwerff e.a. (Ed.), *Een vrije universiteitsbibliotheek. – Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der Vrije Universiteit* (Assen 1980), 255–276.

— — Berichten in:

Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, CXVIII (1981), 318–319 [Kroniek]

Tijdschrift voor Geschiedenis, XCV/2 (1982), 243 [P.F.J. Obbema]

Idem, doch voorzien van andere illustraties, gepubliceerd in: *Gens Schotana* [Franeker], Deel II, Fasc. 8b (1980), 18–40.

F. Postma — E. Talstra — H.A. van Zwet, *Deuterokesaja. – Proeve van automatische tekstverwerking ten dienste van de exegese* (Amsterdam 1980; Amsterdam 1981-2).

<ISBN 90 6256 022 9>

— — Recensies in:

Bibliotheca Orientalis, XXXVII/5-6 (1980), 358-359 [M.J. Mulder] – (Duits)

Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XCIII/1 (1981), 161 [A.S. van der Woude] – (Duits)

Bijdragen, XLII/3 (1981), 313-314 [W. Beuken] – (NL.)

Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XCIV/1 (1982), 183 [A.S. van der Woude] – (Duits)

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, LXXXII/2 (1982), 96 [W. van der Meer] – (NL.)

Journal of Northwest Semitic Languages, X (1982), 99 [F.C. Fensham] – (Engels)

S.O.T.S. – Book List 1982, 1982, 74 [A.S. van der Woude] – (Engels)

Vetus Testamentum, XXXIII (1983), 377-378 – [J.A. Emerton, Book List]

F. Postma — A. Krikke, 'Henricus Schotanus. – Bibliografie [I]', in: *Gens Schotana* [Franecker], Deel II, Fasc. 8b (1980), 41-60.

F. Postma, 'Meinardus Schotanus. – Bibliografie [I]', in: *Gens Schotana* [Franecker], Deel II, Fasc. 9 (1980), 72-84.

F. Postma — A. Krikke, 'Bernardus Schotanus. – Bibliografie [II]', in: *Gens Schotana* [Franecker], Deel II, Fasc. 9 (1980), 92-115.

F. Postma, 'Christianus Schotanus. – Bibliografie II', in: *Gens Schotana* [Franecker], Deel I, Fasc. 8a (1980), 365-376.

1981

F. Postma, 'Henricus Schotanus à Orléans. – Quelques remarques sur son inscription dans le *Liber Amicorum* de Joannes Perez de Malvenda', in: *Mélanges dédiés à la mémoire de François Hauchecorne* (1924-1981), i.e.:

Bulletin de la Société archéologique et historique de l'Orléanais [Orléans], Tome VIII, No. 56 (1981), 11-52.

Cf.: *Idem*, Tome VIII, No. 63 (1983), 30-33 ('Résumé', door J. Nivet).

1982

F. Postma — A. Krikke, 'Bernardus Schotanus (1598-1652). – Een schets van zijn rechtsgeleerd onderwijs aan de hand van een aantal onder zijn leiding verdedigde *disputationes exercitii gratia*', in: Ph.H. Breuker — M. Zeeman (Ed.), *Freonen om Ds. J. J. Kalma hinne. – Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn fiifensantichste jierdei* (Leeuwarden/ Ljouwert [1982]), 285-301.

— — Bericht in:

Archiv für Reformationsgeschichte, XII (1983), 95 – [Literaturbericht]

F. Postma: Wetenschappelijke medewerking aan *Die Bibel in heutigem Deutsch. – Die Gute Nachricht des Alten und Neuen Testaments* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1982).

Supervisor van *Das dritte Buch Mose: Levitikus*.

1983

P. Hoekstra — F. Postma — J. Veenhof, *Het nachtelijk ontslag. – Waarom de Kamper Docent A. Steketee in 1882 moest gaan. Een gedocumenteerd verslag* (Delft 1983).

<ISBN 90 211 3074 2>

— — Berichten in:

Prisma-Lectuurvoorlichting 1983: 83-2585 [W. Nijenhuis]

De Meerklok, XXXVII, Nr. 25-26 (1983), 1-2 [M.J. Mulder]

F. Postma — E. Talstra — M. Vervenne, *Exodus. – Materials in Automatic Text Processing. Part I: Morphological, Syntactical and Literary Case Studies. Part II: Concordance* (Amsterdam-Turnhout 1983).

<ISBN 90 6256 353 8> — <ISBN 90 6256 363 5> — [= Serie *Instrumenta Biblica*, nr. 1.]

— — Recensies in:

Bijdragen, XLV/1 (1984), 60-61 [W. Beuken] – (NL.)

Ephemerides Theologicae Lovanienses, LX/1 (1984), 140–141 [J. Lust] – (Engels)

Teresianum [Roma], XXXV/2 (1984), 512 [F. Foresti] – (Italiaans)

Études Théologiques et Religieuses [Montpellier], LIX/3 (1984), 390–391 [D. Lys] – (Frans)

Nouvelle Revue Théologique [Namur], CVI (1984), 419–420 [X. Jacques] – (Frans)

Nederlands Theologisch Tijdschrift, XXXVIII/4 (1984), 336–337 [C.J. Labuschagne] – (NL.)

S.O.T.S. – Book List 1984, 1984, 145–146 [W.G.E. Watson] – (Engels)

Vetus Testamentum, XXXIV (1984), 381–382 [W.L. Holladay, Book List]

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, LXXXV/1 (1985), 43–44 [E. Noort] – (NL.)

Theologische Quartalschrift, CLXV/1 (1985), 64–66 [H. Schweizer] – (Duits)

Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XCVII/2 (1985), 288 [A.S. van der Woude] – (Duits)

Journal of Biblical Literature, CIV/4 (1985), 696–697 [P.C. Patton] – (Engels)

Henoch [Torino], VIII/1 (1986), 94–95 [P.G. Borbone] – (Italiaans)

Catholic Biblical Quarterly, XLIX/1 (1987), 124–126 [D.L. Christensen] – (Engels)

F. Postma: Wetenschappelijke medewerking aan de *Groot Nieuws Bijbel*. – *Vertaling in omgangstaal* (Boxtel: Katholieke Bijbelstichting – Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 1983).

Vertaler van de boeken *Leviticus* en *Rechters*.

1984

J. Bastiaens – W. Beuken – F. Postma, *Trito-Isaiah*. – *An exhaustive Concordance of Isa. 56–66, especially with reference to Deutero-Isaiah. An example of computer assisted research* (Amsterdam 1984).

<ISBN 90 6256 185 3> – [= VU, Serie *Applicatio*, nr. 4.]

– – Recensies in:

- S.O.T.S. – *Book List* 1986, 1986, 61 [M.P. Weitzman] – (Engels)
Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XCVIII/1 (1986), 136
[A.S. van der Woude] – (Duits)
Journal of Northwest Semitic Languages, XIII (1987), 221–222 [W.T. Claassen] – (Engels)

1985

- F. Postma, 'Christianus Schotanus. – Bibliografie III', in: *Gens Schotana* [Franeker], Deel III, Fasc. 13 (1985), 1–9.
- F. Postma – A. Krikke, 'Henricus Schotanus. – Bibliografie II', in: *Gens Schotana* [Franeker], Deel III, Fasc. 13 (1985), 9–46.
- F. Postma, 'Meinardus Schotanus. – Bibliografie II', in: *Gens Schotana* [Franeker], Deel III, Fasc. 13 (1985), 46–48.
- F. Postma – A. Krikke, 'Bernardus Schotanus. – Bibliografie II', in: *Gens Schotana* [Franeker], Deel III, Fasc. 13 (1985), 49–76.
- F. Postma, 'Abbe Wybes, drukker van academische disputaties te Franeker (1597–1599)', in: *De Vrije Fries* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXV (1985), 87–98.
- F. Postma, *Disputationes exercitii gratia. – Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, Prof. Theol. te Franeker 1585–1625. – Met een Ten Geleide door Prof. Dr. J. Veenhof* (Amsterdam 1985).
<ISBN 90 6256 287 6>
– – Recensies in:
Quaerendo [Leiden], XVI/3 (1986), 224–225 [R. Breugelmans] – (Engels)
Archief- en Bibliotheekwezen in België [Brussel], LVII/3–4 (1986), 647–648 [E. Cockx] – (NL.)
De Zeventiende Eeuw [Hilversum], V/1 (1989), 227 [C.L. Heesakkers] – (NL.)
- F. Postma – J. Veenhof, 'Disputen omtrent de predestinatie. – Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588–1644) en de doorwerking

daarvan', in: G.Th. Jensma — F.R.H. Smit — F. Westra (Ed.), *Universiteit te Franeker, 1585–1811. – Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985), 249–263.

[N.B.: Lid van de "Redactieraad", samen met Drs. M.H.H. Engels, Dr. L.G. Jansma, Dr. J.J. Kalma, Mr. A. Krikke, Mr. D. de Vries en Prof. Dr. E.H. Waterbolk.]

— — Recensie in:

It Beaken [Leeuwarden/ Ljouwert], LII/3 (1990), 149–150 [M. Evers]
– (Nl.)

1986

[F. Postma], Recensie van:

J. Visser, *Album Collegii Studiosorum ex Gymnasio Leovardiensi, 1626–1668* (Franeker: Wever, 1985), in: *Batavia Academica. – Bulletin van de Nederlandse Werkgroep Universiteitsgeschiedenis* [Amsterdam-Maarssen], IV/1 (1986), 14.

1987

F. Postma — E. Talstra, 'O.T.I.K. – The Old Testament in the Computer', in: John J. Hughes (Ed.), *Bits, Bytes & Biblical Studies. – A Resource Guide for the Use of Computers in Biblical and Classical Studies* (Grand Rapids 1987), 505–509 (Par. 7.3.2).

1988

[F. Postma], Twee lofdichten (lat.; hebr.) in: J. van Sluis, *Herman Alexander Röell* (Theol. Diss. Rijksuniversiteit Groningen; Leeuwarden/ Ljouwert 1988), 257.

1989

F. Postma — E. Talstra, 'On Texts and Tools. – A short History of the Werkgroep Informatica (1977–1987)', in: E. Talstra (Ed.), *Computer Assisted Analysis of Biblical Texts. – Papers read at the Workshop on the Occasion of the Tenth Anniversary of the Werkgroep Informatica, Faculty of Theology, Vrije Universiteit Amsterdam, November 5–6, 1987* (Amsterdam 1989), 9–27.

1990

J. van Sluis – F. Postma, *Herman Alexander Röell (1653–1718) und seine ungarischen Studenten* (Szeged 1990).

<ISBN 963 481 846 3> – [= JATE, Serie *Peregrinatio Hungarorum*, nr. 5.]

– – Recensies in:

Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, XVI (1993), 124 [E. Wagner] – (Duits)

Nederlands Theologisch Tijdschrift, XLVII/4 (1993), 323 [R. van den Broek] – (Nl.)

It Beaken [Leeuwarden/ Ljouwert], LVII/1 (1995), 44–45 [O.S. Lankhorst] – (Nl.)

1991

F. Postma, 'Hebraïci van eertijds: De zeldzame Grammatica van Henricus Diestius (1665)', in: *Alef Beet. – Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws* [Amsterdam-Haarlem], I/2 (1991), 19–25.

1992

F. Postma, 'Hebraïci van eertijds: De boekerij van Everardus Scheidius (1742–1794)', in: *Alef Beet. – Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws* [Amsterdam-Haarlem], II/2 (1992), 29–36.

1993

F. Postma, 'Hebreeuwse grammatica's van Hongaarse hand, 1635–1992. – Beschouwingen n.a.v. een recente inventarisatie van A. Strbik', in: *Alef Beet. – Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws* [Amsterdam-Haarlem], III/2 (1993), 33–42.

[F. Postma], 'Michaël Nánási (1662–1709) en zijn geschenk voor de Zevenburgse vorst', verkort opgenomen in: *Verzameld verlangen. – Het Nederlands Genootschap van Bibliofielen exposeert uit het bezit van leden* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1993), 51–52 (nr. 61) en afb. (p. 55).

1994

F. Postma, 'Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. – Impressies van een drietal studiereizen naar Roemenië (1991–1993)', in: *Jaarboek [I] van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1993* (Amsterdam 1994), 27–47.

F. Postma, 'Hebräische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen, 1635–1992. – Betrachtungen aus Anlaß einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik', in: *Studia Rosenthaliana* [Amsterdam-Assen], XXVIII/2 (1994), 177–189.

1995

F. Postma, 'Héber nyelvtanok Magyarországon, 1635–1992. – Észrevételek Strbik A. új áttekintése nyomán', in: *Theológiai Szemle* [Budapest], XXXVII/1 (1995), 54–58.

F. Postma, 'Hebräische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen, 1635–1992. – Betrachtungen aus Anlaß einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXI/3 (1995), 312–319. Zie ook de laatste, uitgebreide versie van dit artikel in ons *Liber Amicorum*:

M. Gosker e.a. (Ed.), *Een boek heeft een rug. – Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis, ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Zoetermeer 1995), [180]–192.
<ISBN 90 239 0395 1>

N.B. — — Recensies van ons *Liber Amicorum* (Zoetermeer 1995), in:

De Zeventiende Eeuw [Hilversum], XII/2 (1996), 426–427
[L. Noordeggraaf] – (Nl.)

Silvania [Zalău, RO], I (1997), 83–84 [I.-M. Oros] – (Roemeens)

It Beaken [Leeuwarden/ Ljouwert], LXII/1 (2000), 63
[Ph. H. Breuker] – (Fries)

N.B. — — Vergelijk hiertoe ook:

A. Strbik, *Héber nyelvtanok Magyarországon* (Budapest 1999).

F. Postma, 'Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. – Enkele impressies van een vierde studiereis naar Roemenië (1994)', in: *Jaarboek*

[II] *van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 1994 (Amsterdam 1995), 125–147.

— — Bericht in:

Gazeta de Duminică [Zalău, RO], d.d. 22–28 Juli 1994, 1 [I.-M. Oros]

F. Postma, *Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585–1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica* (Theol. Dissertatie Károli Gáspár Református Egyetem/ Károli Gáspár Reformierte Universität, Budapest [H]). Privé-uitgave (Amsterdam 1995).

F. Postma — J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis. – Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843* (Leeuwarden 1995). <ISBN 90 6171 760 4> — [= Fryske Akademy, Serie Minsken en boeken, nr. 23.]

— — Recensies in:

Germanistik [Tübingen], XXXVII/2 (1996), 383–384 [R. Seidel] – (Duits)

Informationsmittel für Bibliotheken [Berlin], IV/4 (1996), 632–633 [M. Komorowski] – (Duits)

Archief- en Bibliotheekwezen in België [Brussel], LXVII (1996), 382 [M. de Schepper] – (NL.)

Erdélyi Múzeum [Cluj-Napoca/ Kolozsvár, RO], LVIII/3-4 (1996), 353–354 [K. Jakó] – (Hongaars)

Sharp News [Edinburgh], VI/4 (1997), 13–14 [W.A. Kelly] – (Engels)

De Zeventiende Eeuw [Hilversum], XIII/2 (1997), 479 [C.L. Heesakkers] – (NL.)

Magyar Könyvszemle [Budapest], CXIV/3 (1998), 319–322 [I. Monok] – (Hongaars)

Könyv és Könyvtár [Debrecen], XX (1998), 311–313 [P. Eredics] – (Hongaars)

Református Szemle [Cluj-Napoca/ Kolozsvár], XCI/2 (1998), 158–159 [H. Mózes] – (Hongaars)

It Beaken [Leeuwarden/ Ljouwert], LX/2 (1998), 142–163 [Th. Veen] – (NL.)

- Acta Comeniana* [Praha/ Prag], XIII (1999), 309–312 [I. Monok] – (Duits)
- Quaerendo* [Leiden], XXIX/1 (1999), 65–66 [R. Breugelmans] – (Engels)
- Limes* [Zalău, RO], II/1-2 (1999), 216–219 [I.-M. Oros] – (Roemeens)
- Philobiblon* [Cluj-Napoca], VIII-IX (2003–2004), 563–568 [I.-M. Oros] – (Engels)
- Hermeneutica Bibliothecaria* [Cluj-Napoca, 2004], 461–467 [I.-M. Oros] – (Roemeens)

F. Postma, *Zwei Verzeichnisse zum Auditorium Academiae Franekerensis* (Leeuwarden 1995): 1. *Ungarisches Namenregister* – 2. *Carmina in ungarischer Sprache* (Privé-uitgave, als “Appendix” bij de Theol. Dissertatie KGRE, Amsterdam 1995).

F. Postma, ‘De Teleki-Bolyai Bibliotheek (Tîrgu Mureş/ Marosvásárhely). – Waar de tijd stil stond en het boek ongerept bleef’, in: M. Gosker e.a. (Ed.), *Een boek heeft een rug. – Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis, ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Zoetermeer 1995), [80]–84.

F. Postma, ‘Hebraïci van eertijds: Abrahamus Hovius (1643–1681), een vergeten liefhebber en beoefenaar der heilige Taele’, in: *Alef Beet. – Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws* [Amsterdam-Haarlem], V/1 (1995), 27–32.

1996

F. Postma, ‘Abrahamus Hovius’ Hebreeuwse lofdicht voor Gisbertus Voetius (1664). – Een poging tot interpretatie’, in: C.A. de Niet, *De praktijk der godzaligheid. – Gisbertus Voetius' Exercitia pietatis (1664), ingeleid, vertaald en toegelicht* (Theol. Diss. Rijksuniversiteit Utrecht; Utrecht 1996), Deel II, 617–619.

F. Postma, ‘Veri amans, moribus gravis ... – Vitringa’s testimonium voor Stephanus Ványai, Franeker 11 Juli 1714’, in: J.W. Wesselius e.a. (Ed.), *Magister Morum. – Opstellen voor [Dr.] Jan Sanders van leden van de Societas Hebraica Amstelodamensis* (Amsterdam 1996), 44–46.

F. Postma, 'In maximum Ecclesiae usum ... – Vitringa's testimonium voor Gregorius Nagymihályi, Franeker 9 Juni 1718', in: P. Crom – F. Postma – A. van der Wal (Ed.), *Mirabilia Absque Numero. – Ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van [Prof.] Eep Talstra* (Amsterdam 1996), 13–18.

1997

F. Postma, 'Ut thesauros sapientiae colligerem ... – Een brief van Sigismundus Nagy Borosnyai uit Utrecht, 31 Mei 1736', in: S. Tenke – I. Karasszon (Ed.), 'Fölbuzog szívem szép beszédre'. – *Tanulmányok D. Dr. Tóth Kálmán tiszteletére 80. születésnapja alkalmából [Festschrift voor Prof. Dr. Kálmán Tóth (KGRE-Budapest), t.g.v. zijn tachtigste verjaardag.]* (Budapest 1997), 169–176.

F. Postma, 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne' [oder die Frage, warum nach der Zerstörung von Heidelberg (September 1622) die sogenannte *Peregrinatio hungarica* sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat], in: M. Balázs e.a. (Ed.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére* ['Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit': *Festschrift voor Prof. Dr. Bálint Keserű* (JATE – Szeged), t.g.v. zijn zeventigste verjaardag.] (Szeged 1997), 487–495.

– – Berichten in:

Magyar Könyvszemle [Budapest], CXIV/3 (1998), 308–313 [Mihály Kőhegyi]

Magyar Könyvszemle [Budapest], CXIV/4 (1998), 444–447 [Imre Varga]

The Slavonic and East European Review, LXXVIII/1 (2000), 184–186 [György Gömöri]

F. Postma, 'Frustula Academica Franekerana. – Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis (1995)', in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LIX/3 (1997), 158–173.

['Voor Prof. Dr. Bálint Keserű (Szeged), t.g.v. zijn zeventigste verjaardag (31.8.1997).']

F. Postma – T. Marjovszky, *Zes onbekende brieven van Ödön Kovács aan Prof. Abraham Kuenen te Leiden (1870–1891). – Met als appendix een drietal*

andere brieven van Hongaren uit de collectie Kuenen // Kovács Ödön hat ismeretlen levele Abraham Kuenen leideni professzorhoz (1870–1891). – Független: A Kuenen-gyűjteményből származó három magyar levél (Budapest 1997).

<ISBN 963 8392 266> – [Uitgave: Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest.]

– – Recensie in:

Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis [Leiden], LXXVIII/2 (1998), 294–295 [M.J. Aalders] – (NL.)

1998

F. Postma, 'Frustula Academica Franekerana. – Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis (1995)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXIV/1 (1998), 13–25.

[‘Voor Prof. Dr. Bálint Keserű (Szeged), t.g.v. zijn zeventigste verjaardag (31.8.1997).’]

F. Postma, Art. 'Abrahamus Hovius (1643–1681)', in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Deel IV (Kampen 1998), 221–222 (s.v.).

F. Postma, 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne' // 'Frjentsjer, dêr't de ferneamde Akademy fan 'e wiere kristenen stiet', in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LX/2 (1998), 129–141.

[‘Opdroegen oan Prof. Dr. Bálint Keserű (JATE-Szeged), ta syn 70ste jierdei (31.8.1997).’]

F. Postma, 'În căutarea tipăriturilor academice de Franeker. – Câteva impresii dintr-o a patra călătorie de studii în România, 1994', in: *Limes. – Revistă trimestrială de cultură a Sălajului* [Zalău (RO)], I/2-3 (1998), 51–54.

[Met een 'Notita biografică' (p. 54) van Prof. Ioan-Maria Oros, Zalău.]

E. Talstra – J.W. Dyk – C.J. Sikkels – F. Postma, *Pentateuch. – Electronic Data of a full syntactic analysis of the Hebrew Text according to BHS, produced for Quest 2* (Amsterdam: Vrije Universiteit; Werkgroep Informatica, 1998).

[*Quest 2*, i.e. SESB (2004).]

1999

F. Postma, 'Franeckeri akadémiai nyomtatványok nyomában. – Három romániai tanulmányút élményei (1991–1993)', in: *Könyv és Könyvtár* [KLTE, Debrecen], XX (1998), 113–133.

[Met vijf illustraties, literatuuropgave (pp. 124–127) en een samenvatting in het Engels (p. 133): "On the track of printed papers from the Franecker University. – An account of three study trips to Transylvania/ Romania (1991–1993)".]

<ISBN 963 472 367 5> – Separatum. [= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 191 (Debrecen 1998).]

F. Postma, 'Campegius Vitringa professzor (1659–1722) testimoniumai magyar diákok számára', in: *Könyv és Könyvtár* [KLTE, Debrecen], XX (1998), 151–161.

[Met een samenvatting in het Engels (p. 161): "The testimonies of professor Campegius Vitringa (1659–1722) for the Hungarian students Stephanus Ványai (1714) and Gregorius Szomoló Nagymihályi (1718)".]

<ISBN 963 472 369 1> – Separatum. [= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 193 (Debrecen 1998).]

F. Postma, Recensie van:

W.M. Dooper, *De joden van Bolsward. – De geschiedenis van de joodse gemeente, 1786– 1911* (Oosterend: Van der Eems, 1993), in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXI/1 (1999), 71.

F. Postma, Recensie van:

R. Steensma, *Het Friese kerkinterieur. – Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal* (Leeuwarden/ Ljouwert: Friese Pers, 1995), in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXI/1 (1999), 71.

F. Postma, 'Die Bibliotheken im heutigen Siebenbürgen/ Rumänien. – Eine Schatzkammer für die europäische, bzw. niederländische Buchgeschichte und Buchforschung', in: A. Visser (Ed.), *In Search of the Republic of Letters. – Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands, 1500–1800* (Wassenaar, NIAS: Netherlands Institute for Advanced Study, 1999), 83–91.

[Met een 'Bibliographie (1990–1998)', pp. 89–91.]

– – Bericht in:

Debreceni Szemle [Debrecen], VII/4 (1999), 636–638 [P. Eredics] – (Hongaars)

– “Konferencia a kora újkori holland-magyar kapcsolatokról” // “Seminar on Early Modern Dutch-Hungarian Relations”. – NIAS: Netherlands Institute for Advanced Study – Wassenaar, 1999. június 24–26.

2000

F. Postma, ‘Borosnyai Nagy Zsigmond levele Utrechtből (1736. május 31.)’, in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* [Budapest], IX (1999), 361–367.

F. Postma – Marta Bečková, ‘Ein unbekannter Empfehlungsbrief für zwei brüderliche Studenten an die Universität Franeker (1630)’, in: *Acta Comeniana* [Praha/ Praag], XIII (1999), 159–164.

[‘Empfehlungsbrief’ – door Comenius e.a. ondertekend – voor de Boheemse studenten Daniel Copecius en Jacobus Hartmannus.]

F. Postma, ‘Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. – Negyedik erdélyi tanulmányutam élményei (1994)’, in: *Könyv és Könyvtár* [KLTE, Debrecen], XXI (1999), 233–256.

[Met zeven illustraties en een literatuuropgave (pp. 244–247): “On the track of printed papers from the Franeker University. – An account of my fourth study trip to Transylvania/ Romania (1994)”.]

<ISBN 963 472 499 X> – Separatum. [= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 210 (Debrecen 1999).]

2001

F. Postma, Recensie van:

M. Tielke (Ed.), *Biographisches Lexikon für Ostfriesland* (Aurich: Ostfriesische Landschaft; Band I [1993], resp. Band II [1997]), in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXIII/2 (2001), 131.

F. Postma, Recensie van:

Y. Kuiper – K. Thomassen, *Banden van vriendschap. – De collectie alba amicorum Van Harinxma thoe Slooten* [Verschenen t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling in het Fries Museum te Leeuwarden, in samenwerking

met de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, 14 April t/m 24 Juni 2001.] (Franecker: Van Wijnen, 2001), in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXIII/2 (2001), 132.

F. Postma – A.J.C. Verheij, 'Vijf album-inscripties van Menasseh ben Israel (1604-1657). – Een eerste kennismaking', in: *Alef Beet. – Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws* [Amsterdam-Leiden], XI/2 (2001), 23-32.

[Bijdragen van Menasseh ben Israel in de *Alba* van resp. de Duitse Lutheranen Johann Meisner (1645) en Johann Ernst Gerhard (1650), de Zevenburgse Unitariërs István Pauli (1653) en Benedek Árkosi (1654), en de Nederlandse theologie-student Johan Albert Zaunschliffer (1654).]

2002

F. Postma, 'Bibliography of Professor Dr. Hendrik Leene', in: F. Postma – K. Spronk – E. Talstra (Ed.), *The New Things. – Eschatology in Old Testament Prophecy* [Festschrift for Henk Leene.] (Maastricht 2002), 269-276. <ISBN 90 423 0190 2> – [= *Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities*, Supplement Series, nr. 3.]

– – Recensies in:

Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, CXV/1 (2003), 156 [E.-J. Waschke] – (Duits)

Nederlands Theologisch Tijdschrift, LVIII (2004), 347 [Marjo C.A. Korpel] – (Nl.)

F. Postma – Judit P. Vásárhelyi, 'Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franecker: Das *Magyar rhythmusok* von Mátyás Gönczi (1642) und das *Carmen Ungaricum* von János Kisvárdai Lázár (1661)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXVIII/1 (2002), 55-68.

[Met illustraties.]

F. Postma, 'Een feestelijk Jubileum in Zevenburgen/ Roemenië: 200 jaar Teleki Bibliotheek (1802-2002)' // 'Ünnepélyes évforduló Erdélyben/ Románia: 200 éves a Teleki Könyvtár (1802-2002)', in: *Most Magyarul! – Tweektalig Hongarije Magazine* [Haarlem], Nummer 20 (Herfst 2002), 13-16. [Naar aanleiding van de Jubileumviering en het Wetenschappelijk Symposium te Tîrgu Mureş/ Marosvásárhely/ Neumarkt am Mieresch (RO), op 11-12 October 2002.]

F. Postma, 'Frustula Telekiana. – Einige bisher unbekannte Briefe von Sámuel Teleki (1739–1822) in niederländischen Sammlungen', in: Anikó Deé Nagy e.a. (Ed.), *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002* (Marosvásárhely etc. 2002), 215–230.

[Met een samenvatting in het Hongaars (p. 578): "Teleki Sámuel eddig ismeretlen levelei Hollandiában". – Brieven van graaf Sámuel Teleki aan Prof. Daniel Gerdes (Groningen) en Prof. Petrus Wesseling (Utrecht), 1762–1764.]

– – Berichten in:

Magyar Könyvszemle [Budapest], CXIX/1 (2003), 135–140 [Ágnes W. Salgó]

Erdélyi Múzeum [Cluj-Napoca/ Kolozsvár], LXV/1-2 (2003), 211–213 [Zsófia Nagy]

2003

F. Postma, 'Magyar peregrinusok és a franekeri egyetemi oktatás', in: *Református Szemle* [Cluj-Napoca/ Kolozsvár], XCVI/4 (2003), 387–401.

[Met een samenvatting in het Duits (p. 401): "Ungarische Studenten in Peregrination und Unterricht an der Universität Franeker".]

F. Postma, 'Als ballingen aan de boorden van de Amstel ... – De bijdragen van acht Hongaarse galei-predikanten in het *Album Amicorum* van Ds. Johannes Albertus Zaunslifer: Amsterdam, 27 October 1676', in: Mária Kun e.a. (Ed.), *Tanulmánykötet Marjovszky Tibor 50. születésnapja alkalmából* [*Liber Amicorum* voor Prof. Dr. Tibor Marjovszky (DRHE-Debrecen), t.g.v. zijn vijftigste verjaardag.] (Budapest 2003), 196–211.

F. Postma, 'Einige gedruckte Spuren der *Peregrinatio hungarica* aus Herborn: Die Übungsdisputationen von Georgius P. Onadi und Petrus B. Pécsvárad (1620)', in: Judit P. Vásárhelyi e.a. (Ed.), *Fata libelli. – A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai* [*Festschrift* voor Prof. Dr. Gedeon Borsa (OSzK-Budapest), t.g.v. zijn tachtigste verjaardag.] (Budapest 2003), 245–256.

– – Bericht in:

Könyv és Könyvtár [Debrecen], XXVI (2004), 365–372 [Olga Gomba Szabolcsné]

2004

F. Postma, 'Száműzőtként az Amstel fedélzetén ... – Nyolc magyar gályarab prédikátor bejegyzése Johannes Albertus Zaunschlifer albumában (Amszterdam, 1676. október 27.)', in: *Református Szemle* [Cluj-Napoca/Kolozsvár], XCVI/6 (2003), 582–591.

['In Memoriam Prof. Dr. Sándor Tonk (1947–2003)'.]

[Met 8 illustrations.]

F. Postma, 'Quantum est quod nescimus! ... – Die Eintragungen aus den Niederlanden im *Album Amicorum* von Franciscus Páriz Pápai Junior (1714–1725)': Transcripties, voorzien van annotaties, voor de Website van de *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára* (MTAK), Budapest 2004.

[In samenwerking met Dr. Marianne Rozsondai (MTAK) e.a.]

N.B.: De officiële presentatie van de Website vond plaats te Budapest (MTAK), op 27 October 2004.

<<http://ppf.mtak.hu>>

– – Bericht in:

Reformátusok Lapja [Budapest], d.d. 3 December 2004, 4 [Judith Koós]

F. Postma: Wetenschappelijke medewerking aan de tentoonstelling *Studiosorum et librorum peregrinatio. – Cultural Relations between Holland and Hungary in the 17th-18th Century*, in de UB Amsterdam, van 29 October tot 19 November 2004.

Mede-Organisator van de tentoonstelling en het wetenschappelijk Symposium (op 29 October), in samenwerking met Prof. Dr. August den Hollander (UvA/ VU), Dr. István Monok en Dr. Katalin Berkes (OSzK-Budapest).

– – Catalogus:

Cultural Relations between Holland and Hungary in the 17th-18th Century (Budapest: National Széchényi Library, 2004).

<<http://www.oszk.hu>>

F. Postma: Wetenschappelijke medewerking aan de *Stuttgarter Elektronische Studienbibel // Stuttgart Electronic Study Bible (SESB, Ed.: Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2004 // Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem 2004)*.

Supervisor en uitgever (samen met H.J. Bosman en R. Oosting) van het daarbij behorende – digitale – *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum*

Alten Testament // Hebrew and Aramaic Lexicon to the Old Testament (Stuttgart 2004).

<ISBN 3 438 01963 9> – N.B.: De meer uitgebreide Version 2.0 en Version 3.0 verschenen resp. in 2006 en 2009.

– – Recensie in:

Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, CXIX/1 (2007), 158
[M. Köckert] – (Duits)

2005

F. Postma – A.J.C. Verheij, 'Bibliografie van F.J. Hoogewoud, met een overzicht van zijn Lectiones gehouden voor de *Societas Hebraica Amstelodamensis*', in: H. Blok – K.A. Deurloo – P.J. van Midden – F. Postma – K. Spronk (Ed.), *Om voor te lezen – Miqra. – Bundel voor Frits Hoogewoud* (Maastricht 2005), 171–186.

<ISBN 90 423 0275 5> – [= *Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities*, Supplement Series, nr. 4.]

F. Postma, 'Ut thesauros sapientiae colligerem ... – Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXI/4 (2005), 442–448.
[Met aanvullingen.]

2006

23.03.2006: Promotio/ Disputatio van Péter Eredics, Debreceni Egyetem, Debrecen [H].

Thema: *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*. [Later gepubliceerd in de Reeks "Debrecener Studien zur Literatur", nr. 14. (Frankfurt am Main etc. 2008).]
"Gutachter" en Externe Opponent.

F. Postma, '*Peregrinatio librorum*. – Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten', in: A. den Hollander – I. Monok – F. Postma (Ed.), *Studiosorum et librorum peregrinatio. – Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century* (Amsterdam-Budapest 2006), 15–18.

<ISBN 963 200 507 4>

F. Postma, 'Michaël Nánási (1662–1709) und sein Geschenk an den Siebenbürger Fürsten Michaël Apafi II. – Anmerkungen zur *Peregrinatio* eines lateinischen Psalmenbüchleins', in: A. den Hollander – I. Monok – F. Postma (Ed.), *Studiosorum et librorum peregrinatio. – Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century* (Amsterdam-Budapest 2006), 19–22.

Katalin Berkes – A. den Hollander – F. Postma, 'Cultural Relations between Holland and Hungary in the 17th and 18th Century. – Texts of the Exhibition (Amsterdam 2004)', in: A. den Hollander – I. Monok – F. Postma (Ed.), *Studiosorum et librorum peregrinatio. – Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century* (Amsterdam-Budapest 2006), 55–73.

F. Postma, 'Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi (Januar 1779)', in: Z. Adorjáni e.a. (Ed.), *Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára // Festschrift für Prof. Dr. István Tőkés, zum 90. Geburtstag* (Koložsvár/ Klausenburg 2006), 629–638.

F. Postma, 'Veri amans, moribus gravis ... – Vitringas *Testimonium* für Stephanus Ványai, Franeker den 11. Juli 1714', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXII/3 (2006), 362–365.
[Met aanvullingen.]

F. Postma, 'Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXII/4 (2006), 483–491.

2007

F. Postma: Wetenschappelijke medewerking aan: Réka Bozzay – S. Ladányi (Ed.), *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918* (Budapest 2007).

Adviseur/ Corrector van de lijst van Hongaarse studenten aan de universiteit te Franeker.

24.10.2007: Promotio/ Disputatio van Réka K. Bozzay, Debreceni Egyetem, Debrecen [H].

Thema: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden, 1595–1796*. [Later gepubliceerd in de Reeks "Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat", nr. 8. (Budapest 2009).]

"Gutachter" en Externe Opponent.

F. Postma, 'Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi (Januar 1779)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXIII/2 (2007), 233–241.

[Met aanvullingen.]

F. Postma, 'In maximum Ecclesiae usum ... – Vitringas *Testimonium* für Gregorius Nagymihályi, Franeker den 9. Juni 1718', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXIII/4 (2007), 498–503.

[Met aanvullingen.]

2008

F. Postma, 'Száműzőtként az Amstel fedélzetén ... – Nyolc magyar gályarab prédikátor bejegyzése Johannes Albertus Zaunschlifer albumában (Amszterdam, 1676. október 27.)', in: I. Bitskey – G. Pusztai (Ed.), *Michiel de Ruyter és Magyarország* (Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008), 121–141.

[Met aanvullingen, met illustraties.]

Voordracht gehouden op de Michiel de Ruyter Conferentie, Debrecen: 26.10.2007.

— — Berichten in:

Comenius' Nieuws, II/1 (Januari 2008), 5–6 [Gábor Pusztai] – (NL.)

Debreceni Szemle [Debrecen], XVI/1 (Januari 2008), 138–141 [Gábor Pusztai] – (Hong.)

Irodalomtörténeti Közlemények [Budapest], CXIII/4 (2009), 476–479 [Katalin S. Németh] – (Hong.)

Debreceni Szemle [Debrecen], XVIII/2 (April 2010), 113–117 [Tamás Kozma] – (Hong.)

2009

F. Postma — Réka Bozzay, 'Die Eintragungen aus den Niederlanden (1740–1743) im Stammbuch (*Album Amicorum*) von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711–1767)', in: *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], XIII/3 (2009), [122]–144.

[Met illustraties, met een Samenvatting in het Hongaars, p. 142.]

F. Postma — Réka Bozzay, 'Die Briefe von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711–1767) an Prof. Ludovicus Casparus Valckenaer in Franeker, 1742–1760', in: *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], XIII/3 (2009), 145–166.

[Met illustraties, met een Samenvatting in het Hongaars, pp. 165–166.]

F. Postma — A.J.C. Verheij, 'In Signum Benevoli Affectus I. – Seven Album Inscriptions by Menasseh ben Israel (1604–1657)', in: *Zutot. – Perspectives on Jewish Culture* [Leiden-Boston: Brill.], VI/1 (2009), 35–47.

[Bijdragen van Menasseh ben Israel in de *Alba* van resp. de Duitse Lutheranen Johann Meisner (1645), Johann Ernst Gerhard (1650) en Christoph Arnold (1650), de beide Zevenburgse Unitariërs István Pauli (1653) en Benedek Árkosi (1654), de Nederlandse theologie-student Johan Albert Zaunschliffer (1654), en de Zwitserse predikant Johann Zollikofer (1655).]

[Met zeven illustraties.]

2010

F. Postma, 'De Hongaren en het onderwijs aan de Universiteit te Franeker', in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXXII/1-2 (2010), 19–54.

Voordracht gehouden op de DE Conferentie, DAB Debrecen: 14.11.2008.

[Met vier illustraties, met een Samenvatting in het Engels, p. 19.]

F. Postma, Recensie van:

M. Tielke (Ed.), *Biographisches Lexikon für Ostfriesland* (Aurich: Ostfriesische Landschaft; Band III [2001], resp. Band IV [2007]), in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXXII/1-2 (2010), 152–153.

A. van der Heide — L. van den Bogaard — H. Bosman — W.C. Delsman — F.J. Hoogewoud — F. Postma (Ed.), *Hebreeuws op Straat. – Opschriften in het openbaar* [Uitgave van de Vereniging tot Bevordering van Kennis van Hebreeuws.] (Amsterdam 2010).

<ISSN 1571-1358> – [= Jubileum-Nummer *Alef Beet*, XX/2 (2010); 144 pp.]

– – Recensie in:

Levend Joods Geloof [Amsterdam], LVII/3 (Maart 2011), 26 [Shirah Lachmann] – (NL.)

F. Postma – P. Eredics, 'Henricus Diestius (1595–1673) und seine ungarischen Studenten in Deventer. – Ein kleiner Beitrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie', in: Ágnes Stemler – Bernadett Varga (Ed.), *'Mint az gyümölczös és termett szőlőveszszöc ...'.* – *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére* [Festschrift voor Dr. Judit Vásárhelyi (OSzK), t.g.v. haar zestigste verjaardag.] (Budapest 2010), 71–89.

Diestius' *Funda Davidis* (1646) in drie Hongaarse vertalingen (1648, 1658, 1661).

[Met vier illustraties, met een Samenvatting in het Hongaars, p. 89.]

F. Postma, 'Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás', in: G. Pusztai – Réka Bozzay (Ed.), *Debrecenről Amszterdamig. – Magyarország és Németalföld kapcsolata* (Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2010), 113–156.

Voordracht gehouden op de DE Conferentie, DAB Debrecen: 14.11.2008.

[Met vier illustraties.]

– – Recensie in:

Magyar Könyvszemle [Budapest], CXXVII/3 (2011), 407–410 [Katalin S. Németh] – (Hong.)

F. Postma – A.J.C. Verheij, 'In Signum Benevoli Affectus II. – Menasseh ben Israel's Album Inscription for Johann Heinrich Hottinger', in: *Zutot. – Perspectives on Jewish Culture* [Leiden-Boston: Brill.], VII/1 (2010), 75–79.

[Bijdrage van Menasseh ben Israel in het *Album Amicorum* van Johann Heinrich Hottinger (Amsterdam, 19 Juli 1640).]

[Met twee illustraties.]

2011

F. Postma, 'Das *Itinerarium* von Michaël Benedek (1773–1775) und seine vier *Testimonia* aus Franeker (Juni 1775)', in: M. Imre e.a. (Ed.), *Eruditio, virtus et constantia. – Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*

[*Festschrift* voor Prof. Dr. István Bitskey (DE Debrecen), t.g.v. zijn zeventigste verjaardag.] (Debrecen 2011), Band I, 371–390.
[Met drie illustraties.]

F. Postma – Judit P. Vásárhelyi, ‘István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654’, in: G. Kecskeméti – Réka Tasi (Ed.), *Bibliotheca et Universitas. – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére* [*Festschrift* voor Dr. János Heltai (Univ. Miskolc), t.g.v. zijn zestigste verjaardag.] (Miskolc 2011), 273–284.
[Drie *Carmina*/ Lofdichten in het Hongaars voor de Oostfriese rechtenstudent Conradus Viglius Jhering (Franeker 1654).]
[Met vier illustraties.]

– – Recensie in:

Magyar Könyvszemle [Budapest], CXXVIII/1 (2012), 160–163
[Katalin S. Németh] – (Hong.)

F. Postma, ‘Als ballingen aan de boorden van de Amstel ... – De bijdragen van acht Hongaarse galei-predikanten in het *Album Amicorum* van Ds. Johannes Albertus Zaunschlifer: Amsterdam, 27 October 1676’, in: *Acta Neerlandica. – Bijdragen tot de Neerlandistiek* [Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék], VIII (2011), 93–113.
[Met acht illustraties.]

Voordracht gehouden op de Michiel de Ruyter Conferentie, Debrecen: 26.10.2007.

– – Berichten in:

Kerkbuurten [Kerkblad Prot. Gemeente Oostzaan], September 2010, 12–14 (Résumé)

Beurtgezangen [Bundel voor Prof. Dr. Gerrit Hartvelt, November 2011.], 31–35 (Résumé)

F. Postma, ‘In tantis mundi tumultibus ... – De vroegste album-bijdragen van Hongaren uit Franeker: Vijf inscripties in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (1624)’, in: Zoltán Adorjáni (Ed.), *Studia Doctorum Theologiae Protestantis I.: Emlékkötet a 70 éves Geréb Zsolt tiszteletére* [*Festschrift* voor Prof. Dr. Zsolt Geréb (PrTheolIntézet), t.g.v. zijn zeventigste verjaardag.] [= A kolozsvári Protestáns Teológia Kutatóintézetének kötetei, nr. 1.] (Kolozsvár 2011), 343–355.

[Vijf bijdragen van Paulus A. Kőrösi, Michaël F. Barsi, Nicolaus Mezölaki, Caspar Korocz Szepsinus en Valentinus G. Dobrai in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (Franeker 1624).]

[Met zes illustraties, met een Zusammenfassung in het Duits, pp. 354–355.]

— — Recensies in:

Confessio [Budapest], XXXVII/2 (2013), 122–124 [István Karasszon: “Geréb Zsolt ünnepe”.] – (Hong.)

Református Szemle [Koložsvár], CVII/4 (2014), 450–453 [István Karasszon: idem.] – (Hong.)

F. Postma — A.J.C. Verheij, ‘In Signum Benevoli Affectus III. – Menasseh ben Israel’s *Album Inscription* for Nathanael Vechner’, in: *Zutot. – Perspectives on Jewish Culture* [Leiden-Boston: Brill.], VIII/1 (2011), 41–45.

[Bijdrage van Menasseh ben Israel in het *Album Amicorum* van Nathanael Vechner uit Silesië, resp. Danzig (Amsterdam, April 1653).]

[Met een illustratie.] – N.B.: Verschenen: April 2013.

2012

F. Postma, ‘In tantis mundi tumultibus ... – A Franekerben tanult magyarok legkorábbi emlékkönyvi bejegyzései: öt inscriptió Michaël Corvinus *Album Amicorum*ában (1624)’, in:

Református Szemle [Cluj-Napoca/ Koložsvár], CV/6 (2012), 589–598.

[Vijf bijdragen van Paulus A. Kőrösi, Michaël F. Barsi, Nicolaus Mezölaki, Caspar Korocz Szepsinus en Valentinus G. Dobrai in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (Franeker 1624).]

[Met aanvullingen, met zes illustraties, met een Zusammenfassung in het Duits, p. 589.]

F. Postma, ‘In tantis mundi tumultibus ... – De vroegste album-bijdragen van Hongaren uit Franeker: Vijf inscripties in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (1624)’, in: *Acta Neerlandica. – Bijdragen tot de Neerlandistiek* [Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék], IX (2012), 97–113.

[Vijf bijdragen van Paulus A. Kőrösi, Michaël F. Barsi, Nicolaus Mezölaki, Caspar Korocz Szepsinus en Valentinus G. Dobrai in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (Franeker 1624).]

[Met aanvullingen, met zes illustraties.]

2013

F. Postma: Wetenschappelijke medewerking aan de Webexpo *Crossing the Borders*. – *Dutch-Hungarian Book Culture in the 17th and 18th Century*, samengesteld voor de UB Vrije Universiteit Amsterdam, en de Nationale “Széchényi” Bibliotheek (OSzK), Budapest [H], 2013.

Supervisor en samensteller (in samenwerking met Prof. August den Hollander (UB VU), Dr. László Boka, Dr. Judit Vásárhelyi, Dr. Katalin Berkes, e.a.).

N.B.: De officiële presentatie van deze Webexpo vond plaats te Amsterdam (UB VU), op 22 Februari 2013.

F. Postma, ‘Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati [Gyarmati Tamás] im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder: Das recht peinliche Ende seiner Studienzeit an der friesischen Universität in Franeker’, in: *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], XVII/3 (2013), [40]–63.

[Met drie illustraties, met een Samenvatting in het Hongaars (“Absztrakt”), p. 63.]

Voordracht gehouden op de DE/ DAB-Conferentie, Debrecen: 20.04.2012.

* Verscheen ook in:

Réka Bozzay (Ed.), *Történetek a mélyföldről. – Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban* (Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2014), 82–115.

[Met drie illustraties.]

* Verscheen later ook in:

Lymbus. – Magyarságtudományi forrásközlemények, 2012-2013 (Budapest 2014), 163–182.

[Zonder illustraties.]

Marion Poll – M. Gosker – F. Postma, *Wij zoeken niet, wij vinden. – Ferenc Postma en Margriet Gosker over 40 jaar boeken verzamelen* (Amsterdam: VU, Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties, 2013).

<ISBN 978 90 821431 0 2> – [2],32,[2] pp.

N.B.: Met illustraties. – Met een “Voorwoord” van Prof. Wim Janse, en met een “Nawoord” van Prof. August den Hollander.

N.B.: De officiële presentatie vond plaats te Amsterdam (UB VU), op 18 December 2013.

2014

F. Postma (Ed.), *Studenci z Rzeczypospolitej we fryzyjskim uniwersytecie we Franeker. – Spis nazwisk i bibliografia* (Kraków: Collegium Columbinum, 2014).

<ISBN 978 83 7624 039 8> – [= ‘Studenten uit Litouwen en Polen aan de Friese universiteit in Franeker (1585–1811)’; 196 pp.] – Met een “Voorwoord” van Prof. Wacław Walecki, Kraków [PL].

Voordracht gehouden op de Conferentie te Vilnius [LT]: 02.05.2011.

F. Postma, ‘Warum der ungarische Student Thomas Gyarmati im Februar 1669 aus der Provinz Friesland verbannt wurde, oder: Das recht peinliche Ende seiner Studienzeit an der friesischen Universität in Franeker’, in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXXVI/1 (2014), 54–78.

[Met drie illustraties, met aanvullingen.]

[Met een Samenvatting in het Fries (“Gearfetting”), p. 54–55.]

2015

F. Postma, ‘De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker’, in: *Acta Neerlandica. – Bijdragen tot de Neerlandistiek* [Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék], XI (2015).

[Met vele aanvullingen.]

Voordracht gehouden op de DE Conferentie, DAB Debrecen: 14.11.2008.

F. Postma, ‘Das Testament des verstorbenen ungarischen Studenten Johannes/ János N. Szepsi (Franeker, den 28. April 1658) und die Entdeckung von einigen Büchern aus seinem Nachlaß in bzw. der Kollégium-Bibliothek in Sárospatak und der Teleki-Bolyai Bibliothek in Marosvásárhely’.

[In voorbereiding.]

F. Postma, ‘Die Franeker Bücherliste von Johannes/ János Gele Debreceni (1661)’.

[In voorbereiding.]

F. Postma, 'Warum der ungarische Student Martinus/ Márton Szilvási im Jahre 1651 bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist'.
[In voorbereiding.]

Autors

Margriet Gosker is an Ecumenical Theologian; she got her PHD in Budapest. She is a member of the Faith and Order Board of the Council of Churches in the Netherlands and a Reverend Emeritus of the Protestant Churches in the Netherlands. She is also a Bibliophile and she is happily married to Ferenc Postma since 1972; dr.m.gosker.venlo@hetnet.nl

Geréb Zsolt, Professor Emeritus of the Protestant Theological Institute, Cluj-Napoca;
zsgereb@proteo.cj.edu.ro

Bitskey István, Full member of the Hungarian Academy of Sciences, Professor emeritus at University of Debrecen;
bitskey.istvan@arts.unideb.hu

Pojjákné Vásárhelyi Judit, Head of the Department for Researches on Book History in Széchényi National Library of Budapest, Professor at Pázmány Péter Catholic University;
pvj@oszk.hu

Csorba Dávid, Lecturer at College of Nyíregyháza;
csdavid75@gmail.com

Latzkovits Miklós, Instructor at the University of Szeged;
latzkovits@t-online.hu

Ősz Előd, Reformed minister, archivist at Archives of Transylvanian Reformed Church District;
osz_elod@yahoo.com

Monok István, Director general of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Professor at University of Szeged;
monok@bibl.u-szeged.hu

Eredics Péter, Literatuurhistoricus, Oranje Nassau College Zoetermeer (Nederland);
peredics@gmail.com

Rozsonдай Béla, research chemist, Budapest, ELTE-MTA, retired;
rozsonдай.bela@upcmail.hu

Rozsonдай Marianne, former head of Department of Manuscripts and
Rare Books, Library and Information Centre of the Hungarian
Academy of Sciences, retired;
rozsonдай.bela@upcmail.hu

Kurta József, Reformed minister, Chief librarian of Protestant Theological
Institute, Cluj Napoca;
toboz@proteo.hu

Oláh Róbert, Librarian of the College Library of the Transilvian Church
District (Debrecen);
lapislydius@gmail.com

Pusztai Gábor, Head of Department of Dutch Studies at the University of
Debrecen;
pusztai.gabor@arts.unideb.hu

Marác László, honorary professor Gumilyov Eurasian National Univer-
sity (Astana), assistant professor European Studies, University of
Amsterdam;
lkmaracz@ziggo.nl

Hermán M. János, retired pastor, president of the Prof. István Juhász
Foundation (The Netherlands);
jhermanm@gmail.com